

ΤΡΥΦΩΝΟΣ ΤΣΟΜΠΑΝΗ

ΕΥΤΑΚΤΩΣ ΚΑΙ ΟΜΟΤΙΜΩΣ

Ζητήματα αισθητικής τῆς θείας λατρείας

Θεσσαλονίκη 2013

*Ἀντίδωρο εὐχαριστιῶν καὶ ἀγάπης
στὴ γυναίκα μου
καὶ στὰ παιδιά μου*

Προλεγόμενα

Τὰ ζητήματα τῆς αἰσθητικῆς τῆς θείας Λατρείας συχνὰ ἀπασχολοῦν ὄλο καὶ περισσότερους ἀνθρώπους, κληρικούς καὶ λαϊκούς, οἱ ὅποιοι ἄλλοτε μὲ διάθεση ἀγάπης γιὰ τὴ Λατρεία μας καὶ ἐνίοτε μὲ ἀρνητικὴ προδιάθεση, ἀσχολοῦνται μὲ ζητήματα ποὺ ἄπτονται τῆς αἰσθητικῆς τοῦ ὠραίου καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ἀριότητος, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν εὐταξία τῆς Λατρείας. Καὶ δὲν ἔχουν ἄδικο, ὅσοι ἀπὸ καλὴ ἢ ἄλλη διάθεση στέκονται σὲ ζητήματα ποὺ θὰ ἔπρεπε λογικὰ νὰ μὴν ἀπασχολοῦν τὴν Ἐκκλησία, σὲ καιροὺς μάλιστα ὅπως οἱ σημερινοί, ποὺ ἄλλα θέματα θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι στὸ κέντρο τοῦ ποιμαντικοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς Ἐκκλησίας, διότι μετὰ ἀπὸ 21 αἰῶνες ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης θεωρεῖται λογικὸ ὅτι θὰ ἔπρεπε τέτοια ζητήματα νὰ ἦταν λυμένα. Ὅμως ἐπειδὴ τὰ θέματα τῆς σχέσης τῆς λατρείας μὲ τὴν αἰσθητικὴ εἶναι, ἐκ τῶν πραγμάτων, οὐσιαστικὰ γιὰ τὴν ἀγωγή τοῦ λαοῦ στὴ λειτουργικὴ ζωὴ, καὶ ἐπειδὴ ἡ αἰσθητικὴ καὶ τέχνη ἀποτελοῦν βασικούς παράγοντες ἀγωγῆς τοῦ λαοῦ, ὄχι μόνο στὰ θέματα τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀλλὰ καὶ γενικότερα, γιὰτὶ ἡ πνευματικὴ δὲν λειτουργεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν ὄλο ἀνθρώπο καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν καθημερινότητά του, δεδομένου ὅτι συμβάλλει στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς προσωπικότητάς του, εἶναι εὐτυχές τὸ γεγονός ὅτι ἡ

ἀναζήτηση τῆς οὐράνιας τάξεως καὶ ὁμορφιάς βάζει τοὺς πιστοὺς στὴν λογικὴ τῆς Ἐκκλησίας μας, ποὺ θέλει, κατὰ τὸν λόγο τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, νὰ «μὴ ἀτιμάζωμεν τὴν εὐταξίαν, διότι τάξει τὰ πάντα διεκοσμήθη καὶ ὁ διακοσμήσας Λόγος» (Λόγος ΑΒ΄ PG 36, 181)

Αὐτὴ ἡ αἴσθησις ὅτι ὁ Θεὸς Λόγος διακοσμεῖ τὸν κόσμον καὶ τὸν στολίζει μὲ τὴν ὁμορφίαν τοῦ οὐρανοῦ, καὶ τὸν τελειοποιεῖ κάνοντάς τον «καλὸν λίαν» (Γεν. 1, 9), εἶναι ποὺ ὀδηγεῖ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀνὰ τοὺς αἰῶνες, νὰ συνεχίσουν αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ Πατέρα καὶ στὴν κοινότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἄλλωστε καθιερώθηκαν κανόνες καὶ Τυπικά, γιὰ νὰ καθορίσουν τὸ τελετουργικὸ μέρος τῆς λατρείας. Ἔτσι τὸ «εὐτάκτως καὶ ὁμοτίμως» τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου συναντιέται, ἔντεκα αἰῶνες μετὰ, μὲ τὴ σκέψη τοῦ Ἁγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης ὡς τρόπος λατρείας τοῦ Θεοῦ: «ὑπερμάχει τῶν ἱερῶν τάξεων ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου» (Διάλογος, κεφ. ΤΞΕ΄. PG, 155, 680C) στιχοῦμενοι καὶ οἱ δύο στὴν Ἀποστολικὴ Παράδοση «λατρεύωμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ μετὰ εὐλαβείας καὶ δέους» (Ἐβρ. 12, 28). Τὴν ὅλη ὀργάνωση τῆς λειτουργικῆς μας ζωῆς, ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὴν θεμελίωση ἐνὸς ναοῦ καὶ φτάνει ὡς τὴν ἀγιογραφικὴ του ἱστορία, τὴν τάξη τῆς ἀκολουθίας ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὰ Τυπικά, τὴν παρουσία τῶν λειτουργῶν καὶ τὴν ἔνδυσή τους, τὰ σκεύη καὶ ὅλα ὅσα εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν τέλεση τῶν μυστηρίων, ἀκόμα καὶ στὴν παραμικρὴ τους λεπτομέρεια, πάντα ἡ Ἐκκλησία τὰ φρόντιζε μὲ ιδιαίτε-

ρο ζήλο και αίσθηση κάλλους, γιατί είχε την βεβαιότητα ότι «Τάξις τὸ πᾶν συνεστήσατο. Τάξις συνέχει καὶ τὰ ἐπουράνια καὶ τὰ ἐπίγεια. Τάξις ἐν αἰσθητοῖς, τάξις ἐν ἀγγέλοις, τάξις ἐν ἄστροις, καὶ κινήσει καὶ μεγέθει καὶ λαμπρότητι, τάξις περιήγαγεν οὐρανόν, ἤπλωσεν ἄερα, ὕδωρ ἔδησεν ἐν νεφέλαις, καὶ οὐ κατέχεεν, ἀλλ' ἔσπει-
 ρεν ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς εὐτάκτως καὶ ὁμοτίμως ... τὴν αὐτὴν ὁδὸν εὐθυνόμεθα καὶ πορευόμεθα» (Γρηγορίου Θεολόγου, ὅπ.π., 181-184). Μέσα λοιπὸν σ' αὐτὸ τὸ κλίμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς παραδόσεώς μας, συχνὰ ἡ Ἐκκλησία μας συγκαλεῖ συνέδρια καὶ ὀργανώνει συμπόσια προκειμένου νὰ ἀναθερμάνει τὴ σχέση τῶν πιστῶν μὲ τὴν αἰσθητικὴ καὶ τὸ μέτρο, μὲ τὸ κάλλος καὶ τὴν τάξη, μὲ στόχο νὰ δημιουργήσει ὅλες ἐκεῖνες τὶς συνθήκες ποὺ θὰ παρέχουν στὸ λαὸ μιὰ λατρεία ποὺ θὰ εὐαρεστεῖ καὶ τὸ Θεό, ἀλλὰ καὶ τοὺς πιστοὺς. Θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρεῖται ἀδιανόητο σήμερα, μετὰ ἀπὸ τόσα ποὺ εἶπαν καὶ ἔγραψαν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, νὰ ταλαντεύεται Αὐτὴ στὴν δημιουργία συνθηκῶν, ποὺ πραγματικὰ θὰ ἐλκύουν τὸν ἄνθρωπο καὶ θὰ ἀναπαύουν καὶ τὶς αἰσθήσεις του μέσα στὸν Ὁρθόδοξο ναό.

Στὶς ἐπόμενες σελίδες ὑπάρχει ὅλος αὐτὸς ὁ προβληματισμός, ποὺ ἀπασχολεῖ σήμερα κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς, γιὰ τὸν ὁποῖο καὶ πιστεύουμε ὅτι συμβάλλει στὸν διάλογο αὐτὸ ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναζήτηση τῆς εὐταξίας τῆς λατρείας μας. Στὶς δέκα μικρὲς μελέτες ποὺ δημοσιεύονται, περνάει ὁ προσωπικὸς προβληματισμὸς τοῦ γράφοντος ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἀνθρώπων ποὺ ἔχουν τὴν ἴδια ἀγάπη καὶ

ἀγωνία για τὴν εὐτακτὴ τέλεση τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ. Κάποιες ἀπὸ αὐτὲς τὶς μελέτες δημοσιεύθηκαν σὲ περιοδικά, ἄλλες παρουσιάστηκαν σὲ συνέδρια τῆς Ἐκκλησίας ἢ Μητροπόλεων καὶ ἄλλες σὲ ἐπιστημονικὲς ἡμερίδες στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης.

Ἡ πρώτη ἐργασία, «Ἡ διαχρονικότητα τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης καὶ ἡ τέχνη τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς», δημοσιεύτηκε στὸ Περιοδικὸ «ΕΡΩ» στὸ πλαίσιο ἐιδικοῦ ἀφιερώματος.

Ἡ δεύτερη μελέτη, μὲ τίτλο «Εὐτάκτως καὶ ὁμοτίμως», συμπυκνώνει τὸν προβληματισμὸ τοῦ γράφοντος στὸ πλαίσιο τῆς ἐνασχόλησής του μὲ τὸ μάθημα τῆς Αἰσθητικῆς τῆς Λατρείας καὶ Ὀμιλητικῆς.

Ἡ Τρίτη ἐργασία, «Αἰσθητικὴ τῆς θείας λατρείας καὶ Ἰωάννης Φουντούλης», ἐπιχειρεῖ νὰ παρουσιάσει σὲ ἀδρὲς γραμμὲς τὴν ἀγωνία τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητοῦ καὶ Δασκάλου μας καὶ νὰ καταγράψει, μέσα ἀπὸ τὸ λόγο καὶ τὰ κείμενά του, τὶς θέσεις ποὺ κατὰ καιροὺς διατυπώθηκαν γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα αὐτά.

Στὴ συνέχεια, ἡ ἐργασία μὲ θέμα «Αἰσθήσεις καὶ αἰσθητικὴ κατὰ τὸν Ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη», παρουσιάζει τὶς θέσεις τοῦ Ἁγίου, γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου ἀγιάζονται μέσα στὴ λατρεία καὶ τὸν πνευματικὸ ἀγώνα.

Ἡ Πέμπτη μελέτη, «Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ- εἰκονογραφικοὶ κύκλοι», παρουσιάστηκε ὡς εἰσήγηση στὸ λειτουργικὸ συνέδριο τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (2012) καὶ σχιαγραφεῖ τὶς προ-

τάσεις και θέσεις της παράδοσης για την άγιογράφιση ἐνὸς ναοῦ.

Τὸ ἐπόμενο, ἕκτο κεφάλαιο, «Παράδοση καὶ ἀνανέωση, ἢ συμβολὴ καὶ μαρτυρία τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν», παρουσιάστηκε ὡς εἰσήγηση στὸ συνέδριο ποὺ ἔγινε στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο ἀπὸ τὴν «Ἐταιρεία Θεολογικῶν Σπουδῶν» τὸν Μάρτιο τοῦ 2002 καὶ μελετᾶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ λειτουργικὲς τέχνες συμβάλλουν στὴν ἀνανέωση τῆς λατρείας, ὅταν ἀκολουθεῖται πιστὰ καὶ διαβάζεται σωστὰ ὁ λόγος τῆς τέχνης.

Ἡ ἕβδομη μελέτη, «Ἄγιογράφοι τῆς Θεσσαλονίκης», εἶναι μιὰ εἰσήγηση ποὺ ἔγινε στὸ συνέδριο τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς το 2009, μὲ θέμα τὴν σύγχρονη ὀρθόδοξη ἀγιογραφία στὰ Βαλκάνια, καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἱστορικὸ σκαρίφημα καὶ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στοὺς ἀγιογράφους ποὺ κατὰ καιροὺς ἔδρασαν στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης.

Στὴ συνέχεια ἀκολουθοῦν τρία ἀκόμη κεφάλαια, ὅπου γίνεται μιὰ προσπάθεια προβληματισμοῦ γύρω ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ λόγου, ποὺ στὴν Ἐκκλησία μας ἐκφράζεται καὶ μὲ τὸ κήρυγμα. Ἡ πρώτη ἐργασία, «Αἰσθητικὴ τοῦ λόγου», ἀναφέρεται στὸ ζήτημα τῆς ἐκφορᾶς τοῦ σύγχρονου κηρυκτικοῦ λόγου καὶ τὴν ἐπισήμανση ὅτι ὁ λόγος τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι μιὰ ἀκόμη εὐκαιρία γιὰ λόγια, ἀλλὰ λόγος σωτηρίας. Ἡ ἐπόμενη δημοσίευση «ὁ λόγος τῆς σιωπῆς» ποὺ σὲ μιὰ συνοπτικὴ μορφή δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ τῆς Μητροπόλεως Λαγκαδᾶ «Ὄρθόδοξα μηνύματα», μελετᾶ τὸν λόγο τῶν ἡσυχαστῶν καὶ τῆς φι-

λοκαλίας πού συνδυάζει τὸν λόγο μὲ τὴ σιωπὴ τῆς πράξεως καὶ τῆς ἐμπειρίας.

Ἡ δέκατη καὶ τελευταία μελέτη ἔχει τίτλο «Ἡ μυσταγωγία τοῦ λόγου κατὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο τὸν Θεολόγο» καὶ παρουσιάζει τὶς θέσεις τοῦ μεγάλου Πατρὸς γιὰ τὴν «εὐταξία τῶν διαλέξεων» καὶ πῶς ἡ τάξη τῆς Ἐκκλησίας μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν εὐταξία τοῦ οὐρανοῦ καὶ νὰ δώσει καρποὺς σωτηρίας.

Μέσα ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτὲς τῶν Ἁγίων μας, πιστεύουμε ὅτι ἔχει ὁ κάθε καλὸς ποιμένας τὴ δυνατότητα νὰ στηριχθεῖ στὸ ἔργο τῆς διακονίας τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ ἐλκύσει πολλοὺς στὴ σωτηρία. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος, ἀλλὰ καὶ σχεδὸν ὅλοι οἱ Πατέρες, τονίζει ὅτι τὸ νόημα εἶναι «καὶ λόγος καὶ πράξις». Ἐξω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄριο, ἡ ἀποτυχία τοῦ ἔργου μας εἶναι βέβαιη.

Ἡ παροῦσα ἔκδοση δὲν θὰ ἔφτανε στὴ μορφὴ αὐτή, χωρὶς τὴν ἀγαπητικὴ βοήθεια τοῦ Ἐπίκ. Καθηγητοῦ ἀρχιμ. π. Νικοδήμου Σκρέττα καὶ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Θεοδώρου Γιάγκου, πού μὲ τὶς πολύτιμες συμβουλὲς καὶ ὁδηγίες τους στήριξαν τὴν προσπάθειά μας καὶ τοὺς ὀφείλω εὐγνώμονες εὐχαριστίες, ἀλλὰ καὶ χωρὶς τὴν ὀλόθυμη κάλυψη καὶ συμπαράσταση τοῦ φίλου διευθυντῆ τῶν ἐκδόσεων «Μυθδονία» κ. Ἀθανασίου Καγιαῖ καὶ τῶν ἐξαιρέτων τυποτεχνικῶν συνεργατῶν του. Τέλος ἡ στήριξη τῆς κατ' οἶκον ἐκκλησίας μας, τῆς συζύγου μου καὶ τῶν παιδιῶν μου, ἦταν ἀμέριστη, ἐνδυναμωτικὴ καὶ ὑπομονετικὴ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐπίπονης ἐργασίας μου. Ὅφειλω σὲ ὅλους εὐγνωμοσύνη καὶ εὐχαριστίες πολλές. Ἐπειδὴ ὁ

παρὼν τόμος περιέχει συλλογὴ μελετημάτων καὶ ἄρθρων, κρίναμε σκόπιμο νὰ μὴν καταρτίσουμε πίνακα βιβλιογραφίας. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ δεῖ τὶς πηγές καὶ τὰ βοηθήματά μας στὶς ὑποσημειώσεις.

Λαγκαδάς 29 Ἰουνίου 2013

Ἐορτὴ τῶν Πρωτοκορυφαίων Πέτρου καὶ Παύλου.

Τρύφων Τσομπάνης

Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Τὸ ἔτος 1889 ὁ θαυμαστός κὺρ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης δημοσίευσε ἓνα ἄρθρο του μὲ τίτλο: «Ἡ ἑνεακοσαετηρὶς τῆς Παμμεγίστης Λαύρας». Στὸ ἄρθρο αὐτὸ μεταξὺ ἄλλων κάνει λόγο γιὰ τὴν «νοθεῖαν τὴν ἐπιγενομένην εἰς τὸν θρησκευτικὸν βίον ὑπὸ καλλιτεχνικὴν μάλιστα ἔποψιν»¹ καὶ ὑπογραμμίζει πὼς ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς βαθύτερης καὶ εὐρύτερης ἀλλοίωσης, ποὺ δυστυχῶς ἔχει παραμορφώσει καὶ ἔχει μεταστρέψει ὄχι μόνον τὸ λειτουργικὸ ἦθος καὶ ὕφος, ἀλλὰ ἐπηρέασε βαθύτατα καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη, ἀπὸ τῆ ναοδομίας ὡς τὶς παραμικρότερες καλλιτεχνικὲς καὶ αἰσθητικὲς λεπτομέρειες τῆς λειτουργικῆς τέχνης (ζωγραφικὴ, ξυλογλυπτικὴ, ἀργυροχρυσοχοῖα). Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ ἔλλειψη σωστῆς λειτουργικῆς ζωῆς μαρτυρεῖ ἐκκλησιολογικὴ κρίση, ἡ ὁποία ὡς ἀποτέλεσμα ἔχει τὴν ἀπονέκρωση καὶ τὸν φορμαλισμὸ ὄλων τῶν μορφῶν καὶ τῶν ἐκφράσεων τῆς ζωῆς, ἀναπόφευκτα δὲ καὶ τῆς τέχνης².

---

1. Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ, Ἄπαντα, Κριτικὴ Ἔκδοσις Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ἐκδ. Δόμος, τ. Ε', σ. 155-158.

2. Α. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ λειτουργικὴ παράδοσις στὸν Ἀλέ-

Βέβαια στη δική μας παράδοση οί τέχνες δὲν ἔχουν ἕναν ἀπλὸ διακοσμητικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ λειτουργοῦν μέσα στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη διακονικά, βοηθοῦν στὴν κάθαρση τῶν αἰσθήσεων καὶ τὴ μυσταγωγικὴ καὶ κατα-
 νυκτικὴ κοινωνία μὲ τὸ Θεὸ καὶ τοὺς ἁγίους του, ὅχι ὡς τρόπος καὶ ὡς εἰκαστικά-καλλιτεχνικά ἀντικείμενα, ἀλλὰ ὡς μέσα ἀναγωγικά³. Ἡ Ἐκκλησία δροῦσε πάντοτε φιλο-
 καλικά καὶ στὴ ζωὴ καὶ στὴν τέχνη της⁴. Ὅπως οἱ ἱερεῖς λειτουργοῦσαν καὶ ἱερούργοῦσαν τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας, ἔτσι καὶ οἱ ἀρχιτέκτονες, οἱ κτίστες, οἱ ζω-
 γράφοι, οἱ ψηφιδογράφοι, οἱ ἀργυροχρυσόχοι, οἱ ὑμνο-
 γράφοι ἱερούργοῦσαν τὴν τέχνη τους καὶ προσπαθοῦσαν μὲ αὐτὴν νὰ γλυκάνουν τὰ τῶν «εὐσεβῶν αἰσθητήρια». Γι' αὐτὸ ἡ τέχνη τῆς Ἐκκλησίας μας δὲν εἶναι μιὰ ἀπλὴ καλλιτεχνικὴ ἔκφραση ἀλλὰ τέχνη λειτουργικὴ, θεολογία «ἐν ἀήχῳ φωνῇ τοὺς ὀρώντας διδάσκουσα»⁵, κήρυγμα καὶ λόγος δυνατός, μὲ δυνατότητα νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ

ξανδρο Παπαδιαμάντη, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 170.

3. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Ἡ Μεγάλῃ Εἵσοδος στὴν εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 20. Βλ. καὶ F. SHERRARD, *Περὶ ὕλης καὶ τέχνης*, ἐκδ. Δωδώνη, Ἀθήνα 1971, σ. 20.

4. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὅπ.π., σσ. 24-27.

5. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, «Λόγος ἐν ἀήχῳ φωνῇ, εἰκόνα καὶ κήρυγμα», στὸν τόμο *Γηθόσυνον Σέβασμα. Ἀντίδωρον τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τὸν μακαριστὸν Καθηγητὴν τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννην Φουντούλην*, ἐκδ. Κυριακίδη, τ. Β', σ. 1985 ἔξ. Βλ. καὶ ΚΩΣΤΑ ΛΟΥΔΩΒΙΚΟΥ, *Περὶ εἰκονογραφικῆς ἱεραρχίας*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2004, σ. 199.

μυστήριο της θείας οικονομίας, με τον δικό της ωραίο παιδαγωγικό τρόπο⁶. Κάθε φορά λοιπόν που η παράδοση ξεστράτιζε, άλλαζε πορεία και η πνευματική ζωή και περιφέρονταν σε έρημους και σκοτεινές άτραπούς, τρεφόμενη με τὰ ξυλοκέρατα της εφήμερης διανόησης και της τέχνης της.

Αυτή η τέχνη όμως άντεξε τόσους αιώνες, παρά τὰ ὅσα ὑπέστη κατὰ καιρούς ἀπὸ ὅλους μας, γιὰ τὸν βασικότατο λόγο, ὅτι ἔχει μέσα της τὸ σπέρμα τῆς διαχρονικότητας καὶ εἶναι φορέας μιᾶς μεγάλης πνευματικῆς καὶ ἐθνικῆς κληρονομιάς. Καὶ βέβαια κάποιοι νεώτεροι ιστορικοὶ-ἐλληνομηδενιστές, συγγέουν συχνὰ ἢ διαγράφουν αἰῶνες ὀλόκληρους, ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ μας πορεία, προκειμένου νὰ στηρίξουν τὶς καινοφανεῖς θεωρίες τους⁷. Μιὰ ἀναδίφηση ὅμως στὴν ἱστορία καὶ μιὰ μελέτη τῶν πηγῶν θὰ ἀποδείκνυε τὶς δόλιες προθέσεις τους.

Ποιὸς θὰ μπορούσε, γιὰ παράδειγμα, νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ἡ ὀμηρικὴ γλῶσσα διασώζεται κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο, μέσα στὸν ποιητικὸ λόγο τῶν ὕμνογραφικῶν κειμένων καὶ ὁ λαὸς σήμερα φάλλει καὶ δοξολογεῖ τὸν Θεὸ με λέξεις ἐνὸς σπουδαίου Ὀμηρικοῦ-ἐλληνικοῦ παρελθόντος; «Χέρσον ἀβυσσοτόκον πέδον ἥλιος...»⁸, ἡ λέξη πέδον

6. Σ. ΣΚΛΗΡΗ, *Ἐν ἐσόπτρῳ, Παιδαγωγικὲς δυνατότητες τῆς βυζαντινῆς τέχνης*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1992, σ. 27 καὶ ἐξ.

7. Κ. ΚΑΤΣΙΜΑΝΗ, *Ἡ διαχρονικότητα τῆς Ἑλληνικῆς συνείδησης καὶ ἡ ψευδελίγραφο «ρωμαϊκότητα» τῶν βυζαντινῶν*, βλ. στὸ www.istorikathemata.com, σ. 1.

8. Ν. ΘΕΟΦΑΝΙΔΟΥ, *Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου ἕως σήμερα*, στὸ [http:// www.vote grecce.gr](http://www.vote grecce.gr). Βλ. καὶ

εἶναι καθαρὰ Ὀμηρικὴ καὶ σημαίνει ἔδαφος, στρατόπεδο. Ἡ «ἄρουρα βλαστάνουσα»⁹, ποὺ φάλλουμε στὸν ἀκάθιστο ὕμνο, ἔχει ἐπίσης Ὀμηρικὴ προέλευση καὶ σημαίνει τὸ χωράφι, τὸ «λελατομημένον μνημεῖον»¹⁰ προέρχεται ὁμοίως ἀπὸ τὴν Ὀμηρικὴ λέξη λάας¹¹, ποὺ σημαίνει πέτρα, καὶ ὑπάρχουν χιλιάδες τέτοιες λέξεις στὸν ὕμνο-γραφικὸ καὶ θεολογικὸ λόγο τῶν Πατέρων μας. Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ συναντήσουμε σὲ κάθε μορφὴ ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, ποὺ δείχνει ὄχι μόνο τὴν καταγωγὴ ἀλλὰ καὶ τὴ συνειδηση τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει πὼς «στενωθείσης κατὰ τε τὰς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς τῆς Ρωμαϊκῆς βασιλείας καὶ ἀκρωτηριασθείσης ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου τοῦ Λύβιου, οἱ ἀπ' ἐκείνου κρατήσαντες (βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου), Ἑλληνίζοντες ἦσαν» καὶ παρακάτω «αὐτὸ γὰρ τὸ ὄνομα τοῦ θέματος Ἑλληνικόν ἐστι καὶ οὐ Ρωμαϊκόν, ἀπὸ τῆς θέσεως ὀνομαζόμενον»¹².

ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ ΤΟΥ ΣΟΦΙΣΤΟΥ, *Λεξικὸν κατὰ στοιχεῖον Ἰλιάδος καὶ Ὀδύσσειας*, ἐκδ. Ἡλιοδρόμιο, Ἀθήνα 2001.

9. ΘΕΟΦΑΝΙΔΟΥ, ὅπ.π.

10. Ὅπ.π.

11. Ὅπ.π.

12. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ, *Περὶ Θεμάτων*. PG 113, 65-68, καὶ ΚΑΤΣΙΜΑΝΗ, ὅπ.π., ἐπὶ τοῦ θέματος ἔχουν γραφεῖ ἀρκετὲς ἐργασίες καὶ ἔγιναν πολλὲς ἀνακοινώσεις. Μνημονεύουμε ἐνδεικτικὰ: ΚΑΤΣΙΜΑΝΗ, *Ἡ Ἑλληνικὴ συνειδηση κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους*, στὸ www.antibarο.gr/mode/2985, ἐπίσης, Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ, *Ἑλληνικὴ γλῶσσα, παρελθόν, παρὸν, μέλλον*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 1994, σ. 10 καὶ ἐξ. HANS EIDENEIER, *Ὅψεις τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας*, ἐκδ. Παπαδόχημα, Ἀθήνα 2004, σ. 225, Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ, «Ἡ γλῶσσα

Ὁ ἑλληνικὸς χαρακτήρας τοῦ Βυζαντίου δὲν ἀμφισβητήθηκε ποτέ, γι' αὐτὸ διακεκριμένοι ἐπιστήμονες μιλοῦν γιὰ «μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ ἐποχὴ»¹³, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο καὶ τελειώνει τὸ 1453 μὲ τὴν ἄλωση. Αὐτὸς δὲ ὁ ἑλληνικὸς χαρακτήρας εἶναι καταφανὴς στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση καὶ ἀποδεικνύεται σαφέστατα αὐτὴ ἢ σχέση, ἀπὸ κάθε ἄλλη μορφὴ τέχνης, εἶναι δὲ ἄξιο ὑπογραμμίσεως, γιατί ὁ σπουδαιότερος χαρακτήρας τῆς ζωῆς, ἐκδηλώνεται μὲ ἐκεῖνο τὸ στοιχεῖο ποὺ εἶναι τὸ σημαντικότερο γι' αὐτὴν καὶ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι ὁ ναὸς, ὁ τόπος λατρείας, διότι ὀλόκληρος ὁ ἰδιωτικὸς καὶ δημόσιος βίος, ἀρχίζει καὶ τελειώνει στὸ ναό. Αὐτὸ ποὺ διαιωνίζεται ὡς ἐνιαία παράδοση στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, εἶναι ἡ χρῆση τοῦ φωτός, στὸ χτίσιμο τῶν ναῶν, τόσο τῶν ἐθνικῶν ὅσο καὶ τῶν χριστιανικῶν. Ὁ ναὸς στὴν Ἑλλάδα ἦταν πάντα «ἡλιοφυῆς»¹⁴. Δηλαδή ἐπαιρνε ἀνάπτυξη καὶ ζωὴ ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ ἑλληνικοῦ ἡλίου. Σὲ καμιὰ ἄλλη ἀρχιτεκτονικὴ στὸν

ὡς ἐθνικὴ ταυτότητα», στὸν τόμο *Ἡ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων*, ἐκδ. Ἰ. Μονῆς Κουτλουμουσίου, Ἅγιον Ὄρος 1998, σσ. 31-37, καὶ Γ. ΒΙΛΙΩΤΗ, «Πάτριος Φωνή», περιοδ. ΕΡΩ, τ. Δ', 2010, σ. 76.

13. Μ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας στὸ Μεσαίωνα*, Ἀθήνα 1946, σ. 7 καὶ ἐξ. Ἐπίσης βλ. Π. ΜΙΧΕΛΗ, *Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς τέχνης*, Ἀθήνα 1972, σ. 210 καὶ ἐξ. Ἐπίσης βλ. Ι. ΠΑΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Τὸ φῶς στὴ βυζαντινὴ ἐκκλησία*, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000. Χ. ΣΤΑΘΑΚΗ, *Τὸ μυστικὸ φῶς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 1997.

14. ΚΑΛΛΙΓΑ, ὅπ.π., σσ. 25-45 καὶ 96.

κόσμο, ὁ ἥλιος δὲν ἔχει τόση σημασία, ὅση ἔχει γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, στὴν μὲν ἀρχαιότητα στὸν ἐξωτερικὸ χῶρο τοῦ ναοῦ, στὸν δὲ ἑλληνικὸ μεσαίωνα, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ¹⁵. Ἡ ὅλη δὲ θεολογία γιὰ τὸν ὀρθόδοξο ναὸ εἶναι ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶναι «οὐρανὸς πολύφωτος» ποὺ φωταγωγεῖ πάντας τοὺς πιστοὺς. Ἀκόμη καὶ οἱ ἀκολουθίες εἶναι ταυτισμένες με κάποιες συγκεκριμένες φάσεις τῆς ἡμέρας, ὅπου τὸ φῶς ἔρχεται νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ ἀρχιτεκτόνημα καὶ νὰ διακονήσῃ τὴν τέχνη τοῦ ἀγιογραφικοῦ διακόσμου¹⁶. Σοβαροὶ μελετητὲς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς δομῆς τῶν ναῶν μας, βεβαιώνουν ὅτι ἡ στροφὴ τοῦ ναοῦ πρὸς τὴν ἀνατολή, συντελεῖ ὥστε ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ νὰ εἰσβάλλει τὸ φῶς μελετημένα σὲ συγκεκριμένες στιγμὲς τῆς λατρευτικῆς τελετουργίας, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὴ στιγμὴ τῆς δοξολογίας ἢ τῆς ἔναρξης τῆς θείας λειτουργίας, καθὼς εὐλογεῖται ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ φῶς ἀπὸ τὰ παράθυρα τῆς κόγχης τοῦ βήματος πέφτει πάνω στὴν Ἁγία Τράπεζα, ἢ ἀργότερα, καθὼς προχωρεῖ ἡ θεία λειτουργία, στὶς μορφὲς ποὺ ἱστοροῦνται σὲ θέματα τοῦ ἱστορικοῦ κύκλου καὶ μᾶς διδάσκουν τὸ Εὐαγγέλιο, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἑσπερινὴ ἀκολουθία τὸ φῶς περιδιαβαίνει καὶ ἐστιάζει φωτίζοντας τὶς μορφὲς τῶν ἁγίων, ὁσίων καὶ μαρτύρων ποὺ ἱστοροῦνται στοὺς τοίχους, θέλοντας μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, νὰ μᾶς προβάλλει τὴν ἱστορία τῆς πίστεως μας ἀλλὰ καὶ νὰ προτείνει νέα πρότυπα ζωῆς¹⁷.

15. Ὅπ.π., σ. 53 καὶ ΜΙΧΕΛΗ, ὅπ.π., σ. 126.

16. ΚΑΛΑΓΓΑ, ὅπ.π., σ. 90 καὶ ΜΙΧΕΛΗ, ὅπ.π., σ. 126 καὶ ἔξ.

17. ΤΡ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, «Ἡ εἰκόνα μέσα ἀπὸ τὴν ὕμνολογία τῆς

Σε ὅτι ἀφορᾷ στὸν εἰκονογραφικὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ, εἶναι σαφές, καὶ πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση πλέον, ὅτι ἡ ἀγιογραφικὴ τέχνη καὶ ἡ ζωγραφικὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας δὲν εἶναι αὐτοφυῆς καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς ρίζες¹⁸. Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ζωγράφοι παρέλαβαν μιὰ εἰκαστικὴ παράδοση ποὺ οἱ ρίζες τῆς βᾶθαιναν στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια τῆς πρώιμης ἀρχαιότητος καὶ συνέχισαν αὐτὴ τὴν παράδοση καθ' ὅλη τὴ βυζαντινὴ περίοδο, προσθέτοντας μόνον τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν προσωπικότητα τοῦ ζωγράφου καὶ τῆς συγκεκριμένης ἐποχῆς. Καὶ βέβαια ἡ πνευματικὴ κατάσταση τοῦ κάθε ζωγράφου, ποὺ ἀφιέρωνε τὰ χέρια του καὶ τὴν καρδιά του στὸ Θεό, ἦταν τὰ μόνον στοιχεῖα ποὺ διαφοροποιοῦσαν τὴν τέχνη του καὶ τόνιζαν τὴν ταυτότητά του. Τὸ σπάσιμο τῆς ρεαλιστικῆς φόρμας καὶ τῆς φωτογραφικῆς ἀπομίμησης τῶν προσώπων δὲν ἦταν μόνον κατόρθωμα τῶν βυζαντινῶν ἀγιογράφων, ἀλλὰ ἦταν τὸ ζητούμενο τῆς ἑλληνικῆς τέχνης σὲ ὅλη τὴν ἀρχαιότητα. Ἡ θέση τοῦ Πλωτίνου¹⁹ «περὶ ἐνοράσεως τοῦ κόσμου, διὰ τῶν ἔσω ὀφθαλμῶν» διὰ τῆς ὁποίας γίνεται κατανοητὴ ἡ βαθύτερη αἰτία τῶν ὄντων, «τῆς ἀρετῆς ἢ θεοειδῆς ἀγλαΐα», ἔρχεται νὰ βρεῖ τὴν τελειότητά της στὴν ἀγιογραφικὴ τέχνη, ὅπου ὁ ἀγιογράφος δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ

Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας», στὸ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, τ. 784 (2000) ἀνάτυπο, σ. 6.

18. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Ἡ οὐσία τῆς Ὁρθοδόξου Ἀγιογραφίας*, Ἀθήνα 1950, σσ. 40-41.

19. Ὅπ.π., σσ. 41-42.

ἀπεικονίσει τὸν ἔξω ἄνθρωπο, μὲ τὰ φθαρτὰ χοϊκά του χαρακτηριστικά, ἀλλὰ τὸν ἔσω ἄνθρωπο, τὸν ἅγιο, ποὺ κατόρθωσε νὰ ἀγιάσει τὴν ὕλη καὶ νὰ τὴν ὀδηγήσει στὴ θέωση. Ἐκφράζει λοιπὸν τὴν ἐσώτερη πνευματικὴ πραγματικότητα, πλημμυρισμένη ἀπὸ τὴν θεία χάρη καὶ τὸν φωτισμὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος²⁰.

Αὐτὲς εἶναι μερικὲς μόνο σκέψεις γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, σὲ ὅλο το διάβα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς μέσα στὴν παγκόσμια ἱστορία. Ὁ Ostrogorsky²¹ θὰ μιλήσει γιὰ τὸ βυζάντιο ὡς «μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ κράτος», ὁ Heisenberg θὰ κάνει λόγο γιὰ «τὸ βυζαντινὸ ρωμαϊκὸ κράτος τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους», ἡ Γλύκατζη-Ἀρβελέρ²² θὰ πεῖ γιὰ «τὴν Ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς», ὁ δὲ Douglas Dakin²³ θὰ ἀναφερθεῖ στὸ γεγονός ὅτι «παρὰ τὸ ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ βυζαντινοῦ ἔφτασαν στὸ σημεῖο νὰ ἀποκαλοῦνται Ρωμαῖοι, παρέμειναν ἀναμφισβήτητα Ἑλληγες», ὁ δὲ πολὺς Krumbacher²⁴ τόνιζε ὅτι «ὑπάρχει συνέχεια Ἑλληνικὴ

---

20. Ὅπ.π., σ. 20 καὶ ἐξ. Ἐπίσης βλ. MICHEL QUENOT, *Ἡ εἰκόνα ἢ θέα τῆς Βασιλείας*, (μτφρ. Σ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ), ἐκδ. Τέριος, Κατερίνη 1987, σ. 48 καὶ ἐξ. Ἐπίσης ὑπάρχει μιὰ πολὺ πλούσια βιβλιογραφία ἀπὸ Ἑλληγες καὶ ξένους συγγραφεῖς ποὺ εὐκόλα βρῖσκει κανεὶς καὶ στὰ εἰδικὰ ἀφιερῶματα περιοδικῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐκδόσεις συλλογικῶν τόμων ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν θεολογία τῆς τέχνης.

21. ΚΑΤΣΙΜΑΝΗ, ὅπ.π., σ. 9.

22. Ὅπ.π.

23. Ὅπ.π.

24. Ὅπ.π. Τὶς γνῶμες τῶν παραπάνω ἱστορικῶν ἀντλοῦμε

στήν ιστορία, τόσο στο θέμα τῆς φυλετικῆς καταγωγῆς, ὅσο καί σέ ὅτι ἀφορᾷ τή γλώσσα καί τόν πολιτισμό».

Ἀναμφίβολα ἡ ἐλληνικότητα δέν εἶναι μιᾶ ὑπόθεση, πού εἶναι ξεκομμένη ἀπό τὸ ἦθος καί τὰ ἐκφραστικά μέσα τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας, καί οὔτε ἐντοπίζεται μόνο στά ἐξωτερικά μορφολογικά ἢ θεματολογικά χαρακτηριστικά, ἀλλά μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται καί σέ μιᾶ ἐσωτερικότερη λειτουργία καί ἕνα τρόπο ὑπαρκτικῆς μαρτυρίας. Στοιχεῖα πού συχνά βλέπουμε ἀφομοιωμένα τόσο στή λαϊκὴ παράδοση ὅσο καί στή σύγχρονη ἐλληνικὴ τέχνη.

ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ ΚΑΤΣΙΜΑΝΗ, *Ἡ ἐλληνικὴ συνείδηση κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους*.

ΕΥΤΑΚΤΩΣ ΚΑΙ ΟΜΟΤΙΜΩΣ

Ἡ αἰσθητική, ἔλεγε ὁ Εὐάγγελος Παπανοῦτσος, εἶναι ἡ ἰδιαιτέρα στάση τῆς ψυχῆς ἀπέναντι στὸν κόσμον, ἡ εἰδική στάση μας ἀπέναντι στὰ ἀντικείμενα¹.

Καὶ δὲν ἀμφιβάλλει κανεὶς ὅτι αὐτὴ ἡ στάση ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου, τὰ αἰσθητήρια ὄργανα, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ καθένας μας γνωρίζει τὴ ζωὴ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ παράπονον ποὺ διατυπώνουν πολλοὶ (μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ Σουηδὸς σκηνοθέτης Μπέρκμαν) λέγοντας «γιατί νὰ μὴ μπορῶ νὰ γνωρίσω τὸν Θεὸ μέσα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις μου;»². Βέβαια, ἂν ὁ ἐρωτῶν ἦταν ὀρθόδοξος, θὰ ἀνακάλυπτε ὅτι μέσα στὴν Ἐκκλησία μας ὁ πιστὸς πραγματικὰ βιώνει τὸν Θεὸ μὲ ὅλες του τὶς αἰσθήσεις, τὶς ὁποῖες ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ τὶς ἐξαγάσῃ, καὶ μάλιστα ὁ ἁγιασμὸς τῶν αἰσθήσεων ἀποτελεῖ στοχοθεσία τῆς ζωῆς τοῦ πιστοῦ³. Στὴ θεία λατρεία καὶ ὅσα τελοῦνται μέσα σ' αὐτή, ἀποδεικνύεται αὐτὴ ἡ πραγματικότητα περίτρανα. Στὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος ἀγιάζονται ὅλες οἱ αἰσθήσεις τοῦ νέου χριστιανοῦ, χρίον-

---

1. Γ. ΚΑΦΟΥΣΗ, *Αἰσθητικὴ ἀγωγή*, Ἀθήνα 1974, σ. 11.

2. Βλ. «Τὰ σενάρια τοῦ Ἰ. Μπέρκμαν», μτφρ. Ρ. Σώκου, ἐκδ. Γαλαξίας, Ἀθήνα 1962, σ. 60.

3. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Ἡ οὐσία τῆς ὀρθοδόξου ἀγιογραφίας*, Ἀθήνα 1960, σσ. 13-14.

ται τὰ αἰσθητήρια ὄργανα⁴ καὶ ἀρχίζει ἕνας ἀγώνας τοῦ χριστιανοῦ νὰ κρατήσει καθαρὲς τὶς αἰσθήσεις του ἀπὸ «παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος». Στὸ μυστήριο τοῦ εὐχελαίου χρίονται ἐπίσης τὰ αἰσθητήρια ὄργανα τοῦ πιστοῦ, σὲ κάθε δὲ ἀκολουθία ἢ μυστήριο, ἡ ὄραση γίνεται πύλη εἰσόδου τῆς χάριτος καὶ στὴν ἀπόλυτη κάθαρσὴ της, ὁ ἄνθρωπος βλέπει «ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ οἶδε καὶ οὖς οὐκ ἤκουσε»⁵. Ἡ ἀκοὴ τέρπεται μὲ τὴν ψαλμωδία, ἡ ὄσφρηση μετέχει μὲ τὸν δικό της τρόπο στὴν κατάνυξη τῆς ψυχῆς, ἡ ἀφῆ αἰσθάνεται τὴν εὐλογία τῆς ἀγάπης στὸ «ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους» καὶ στὴν δωρεὰ τοῦ ἀντιδώρου, καὶ ἡ γεύση ἀσκεῖται στὴν εὐλογία τῆς βρώσεως καὶ τῆς πόσεως τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, καθὼς οἱ χοροὶ τῶν ψαλτῶν φάλλουν ἀντιφωνικὰ τὸ «γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι Χριστὸς ὁ Κύριος»⁶. Ἡ ἐπιστάτευση τῶν αἰσθήσεων ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, προκειμένου ὁ ὅλος ἄνθρωπος νὰ γνωρίσει τὸν Θεό, ἔγινε κατὰ βάση γιὰ λόγους ἀπόλυτα φυσικοὺς καὶ παιδαγωγικοὺς. Δὲν μπορούσε νὰ ἀρνηθεῖ στὸν ἄνθρωπο νὰ φτάσει στὴ γνώση ἄνευ τῶν αἰσθήσεων, γιὰ αὐτὲς ἦταν συνυφασμένες μὲ τὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα καὶ συμπληρῶνουν τὸν ὅλο ἄνθρωπο. Στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία,

---

4. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ χρῆση τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων στὸ βάπτισμα, ποὺ ὁ ἱερέας συνδυάζει τὴ χρῆση μὲ εἰδικὲς εὐχές. Βλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α', ἐκδ., «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι 1998, σσ. 360-362.

5. *Α' Κορ.* 2, 9.

6. *Ψαλμ.* 33, 9.

ἦταν βασικό μέλημα τῆς πολιτείας νὰ μύσει τὸν ἄνθρωπο στὶς αἰσθητικὲς ἀξίες καὶ τὴ γνώση τοῦ ωραίου, γιατί πίστευαν ὅτι ἡ αἰσθητικὴ ἀγωγή ὀδηγεῖ στὴν αἰσθητικὴ ζωή⁷. Ἡ αἰσθητικὴ μόρφωση ἀποτελοῦσε ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ ἀγώνας τῆς πολιτείας ἦταν νὰ διδάξει τὴ γλῶσσα τοῦ ωραίου καὶ ὑψηλοῦ⁸. Ὁ καλαισθητικὰ μορφωμένος ἄνθρωπος ἦταν πιὸ κοντὰ ἀπὸ κάθε ἄλλον στὴν οὐσία τῆς ζωῆς. Ἰδιαιτέρως ὁ ἐξανθρωπιστικὸς ρόλος τῆς τέχνης, μὲ τὴ συμβολικὴ γλῶσσα της, μιλά στὶς ψυχὲς σαφέστερα καὶ βαθύτερα ἀπ' ὅτι οἱ ὅποιες ἄλλες διδασκαλίες⁹. Ἔτσι ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ πολὺ νωρὶς παιδαγώγησε τὸν ἄνθρωπο, ὥστε, μὲ καθαρὲς τὶς αἰσθήσεις του, νὰ μπορέσει νὰ βιώσει τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας του, μὲ τὸ σύνθημα «Καθαρθῶμεν τὰς αἰσθήσεις καὶ ὀψώμεθα τῷ ἀπροσίτῳ φωτὶ τῆς ἀναστάσεως...»¹⁰. Ὁ ναὸς γίνεται σχολεῖο ἀγωγῆς καὶ καλλιέργειας τῶν αἰσθήσεων, μέσα ἀπὸ τὴν τέχνη¹¹, ποὺ διακονεῖ τὰ μυστήρια τῆς λατρείας μας καὶ συμβάλλει μὲ τὸ φιλοκαλικὸ της περιεχόμενον στὴν ἐκζήτηση τοῦ θείου κάλλους καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ¹². Σὲ ἓνα τροπάριον τῆς Κυριακῆς τῆς

7. Γ. ΚΑΦΟΥΣΗ, ὅπ.π., σ. 19.

8. Ὅπ.π., σ. 20.

9. Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ, *Θεωρία τῆς Παιδείας*, Ἀθῆναι 1961, σ. 49.

10. Κανόνας τῆς Ἀναστάσεως, ᾠδὴ α', τροπ. α'.

11. Βλ. ΤΡ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, «Ἡ εἰκόνα μέσα ἀπὸ τὴν ὑμνολογία τῆς Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας», στὸ περ. *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, τ. 784 (2000), σ. 14.

12. Α. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1994,

Ὁρθοδοξίας φάλλουμε, γιὰ τὴν τέχνη τῶν εἰκόνων, πὼς ὁ Θεὸς «συγκατέμειξεν» τὴν εἰκόνα μὲ τὸ θεῖον κάλλος¹³, καὶ βέβαια μὴ ξεχνᾶμε ὅτι ὁ Χριστὸς κατὰ τὸν ψαλμωδὸ εἶναι «ὁ ὠραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων»¹⁴. Στὴν ὀρθόδοξη λατρεία μας ἡ ὅποια μορφὴ τέχνης δὲν διακοσμεῖ ἀλλὰ λειτουργεῖ στὴν κάθαρση τῶν αἰσθήσεων καὶ φτάνει ὡς τὴ σωτηρία¹⁵. «Εἶδον εἶδος Θεοῦ τὸ ἀνθρώπινον καὶ ἐσώθη ἡ ψυχὴ μου»¹⁶. Ὁ δὲ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Νύσσης γράφει πὼς «εἶδον τὸν Κύριον ἐπὶ σταυροῦ καὶ οὐκ ἀδακρυτὶ τὴν θεάν παρῆλθον»¹⁷. Γι' αὐτὸ ἡ τέχνη στὴν Ἐκκλησία μας καὶ ἡ αἰσθητικὴ της εἶναι ἡ θεολογία τῆς ὠραιότητος, ὅπως λέει ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ¹⁸. Οὐσιαστικὰ εἶναι ἡ μεταφορὰ τῆς ὠραιότη-
τας τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου καὶ ἡ ἀπόδοσή του μὲ εἰκόνες καὶ σχήματα, πὸ βιώνεται λειτουργικὰ καὶ διακονεῖ ὑπηρετικὰ τὴ λατρεία, ὡς ἐποπτεία καὶ παράγοντας

σ. 142. Βλ. καὶ Κ. ΞΥΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ εἰκόνα», περ. *Σύναξη*, τ. 24 (1987), σσ. 40-41 καὶ Γ. ΚΟΡΔΗ, «Ὁ ρόλος τοῦ ζωγραφικοῦ τρόπου στὴν τεχνητὴ εἰκόνα», περ. *Σύναξη*, τ. 60, (1996) σσ. 37, 40.

13. ΤΡ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὅπ.π., σ. 9.

14. *Ψαλμ.* 44, 3.

15. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 139.

16. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ PG 94, 1256A.

17. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Λόγος περὶ θεότητος*, Ε.Π.Ε., τ. 10, σ. 58.

18. Π. ΕΥΔΟΚΙΜΩΦ, *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας, Θεολογία τῆς ὠραιότητος*, (μτφρ. Κ. Χαραλαμπίδη), ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 11 καὶ ἐξ. καὶ Μ. QUENOT, ὅπ.π., σσ. 5-6.

ἀγωγῆς καὶ κάλλους αἰσθητικοῦ. Ὄταν ἡ τέχνη αὐτονομεῖται ἀπὸ τὸν λειτουργικὸ της ρόλο ἢ ἀπολυτοποιεῖται, αὐτοκαταδικάζεται σὲ μαρασμό¹⁹. Καὶ εἶναι σημαντικό νὰ δοῦμε πῶς ἱστορικὰ ἀπὸ τὴν πρώτη κι ὅλας στιγμῆ, οἱ Πατέρες, μὲ τὴ σοφία καὶ τὴ γνώση ποὺ διέθεταν, κατηύθυναν τὴν τέχνη τῆς Ἐκκλησίας στὸν οὐσιαστικὸ διακονικὸ της ρόλο. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ δομὴ τοῦ ναοῦ, ἔθεσαν τὶς πρῶτες βάσεις τῆς ὀρθόδοξης αἰσθητικῆς, ποὺ δὲν ἔχει νὰ κάνει μόνο μὲ τὸν ναό, ἀλλὰ καὶ τὴν ζωγραφικὴ, τὸ ψηφιδωτό, τὴν μαρμαρογλυπτικὴ, τοὺς ἄμβωνες, τὰ τέμπλα, τὴν ξυλογλυπτικὴ, τὰ σκεύη, τὰ ἄμφια, τὶς κανδηλῆς, τοὺς πολυελαίους, τὴν διακόσμηση τοῦ ναοῦ μὲ τὰ ἀπαραίτητα ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς χρήσης τοῦ ναοῦ. Ἀκόμα καὶ ἡ τοποθέτηση ἑνὸς ναοῦ χωροταξικά, παίζει τὸ δικό της ρόλο, ἢ στροφὴ πρὸς τὴν ἀνατολὴ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ σχέση ναοῦ καὶ φωτὸς, καὶ πῶς ὁ ὀρθόδοξος ναοδόμος, χρησιμοποιοῖ τὴν δωρεὰ τοῦ φωτὸς γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ ἔργο του καὶ φυσικὰ τὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας²⁰. Ἔχουν γραφεῖ ἐξαιρετικὲς μελέτες γιὰ τὸ φῶς στὴ βυζαντινὴ ἐκκλησία²¹, καὶ πῶς αὐτὸ τὸ παιχνίδισμα τοῦ φωτὸς μὲ τὸ οἰκοδόμημα μπορεῖ νὰ ὑπηρε-

19. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 170.

20. Π. ΜΙΧΕΛΗ, *Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς βυζαντινῆς τέχνης*, Ἀθῆναι 1972, σσ. 23-26 & 49 καὶ ἐξ.

21. Μ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς Ἑλληνικῆς ἐκκλησίας στὸ μεσαίωνα*, Ἀθῆνα 1946. Ἐπίσης βλ. Ι. ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Τὸ φῶς στὴ βυζαντινὴ ἐκκλησία*, University prees, Θεσσαλονίκη 2000 καὶ Χ. ΣΤΑΘΑΚΗ, *Ἡ ἀγία Σοφία, τὸ μυστικὸ φῶς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθῆνα 1997.

τήσει την υπόθεση τῆς ζωγραφικῆς ἱστορήσεως ἑνὸς ναοῦ, καθὼς ἔρχεται νὰ προβάλει καὶ νὰ ἐστιάσει πάνω στὶς ζωγραφισμένες ἐπιφάνειες, ὑποδεικνύοντας πρότυπα καὶ μοντέλα ζωῆς καὶ ἀσκήσεως²². Ἔτσι ἡ πορεία πρὸς ἕναν ναὸ εἶναι ταυτόχρονα καὶ μία πορεία πρὸς τὸ φῶς, δεδομένου ὅτι σὲ πολλὰ μέρη οἱ ἐκκλησίες χωροθετοῦνται στὰ πιὸ ἐμφανῆ μέρη, ποὺ ἔχουν ὕψος καὶ διαθέτουν κοινὴ θέα καὶ ἄπλετο χῶρο, ὥστε ἡ ὀπτικὴ ἐπαφὴ καὶ συνάντησις μὲ τὸν ναὸ νὰ εἶναι καθημερινή. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ ναὸς κατὰ παράδοση τοποθετεῖται στὸ κέντρο τῆς πόλης ἢ στὸ ἐμφανεστερο μέρος αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ εἴσοδος σὲ ἕναν ναὸ εἶναι πραγματικὰ μιὰ εἴσοδος καὶ μιὰ διαδρομὴ ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ φῶς τοῦ ναοῦ, καθὼς αὐτὸ ὁδηγεῖ τὸν εἰσερχόμενο στὸ ναὸ καὶ τὸν ξεναγεῖ στὰ δρώμενα. Ὁ νάρθηκας εἶναι ὁ χῶρος τῶν εὐτρεπιζομένων «πρὸς τὸ ἅγιο φῶτισμα ἀδελφῶν», καὶ ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος εἶναι ἡ πρώτη πηγὴ φωτὸς ποὺ ἔλκει τὴν προσοχὴ τοῦ εἰσερχομένου στὸ ναὸ, ὅπου θὰ συναντηθεῖ μὲ τὴ μορφὴ τῆς Πλατυτέρας τῶν οὐρανῶν καὶ τοὺς λειτουργοῦντες ἱεράρχες, καὶ μετὰ καθὼς στέκεται στὸ κέντρο, τὰ φωτισμένα παράθυρα τοῦ τρούλλου, θὰ ὁδηγήσουν τὸν πιστὸ στὴ θέα τοῦ Παντοκράτορα, τῶν Προφητῶν, τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἀγγελικῶν δυνάμεων. Ὅλες οἱ ἀκολουθίες συμπλέκονται μὲ τὸ φῶς «δόξα σοι τῷ δεῖξάντι τὸ φῶς», «φῶς ἐκ φωτὸς Θεὸν ἀληθινόν», «ἐλθόντες

---

22. Μ. ΚΑΛΛΙΓΑ, ὅπ.π., σσ. 21-22. Βλ καὶ Ι. ΡΟΗΛΙΔΗ, «Λόγος γιὰ τὴ ναοδομία», περ. Σύναξη, τεύχ. 81 (2002), σ. 27.

ἐπὶ τὴν ἡλίου δύσιν εἰδόντες φῶς ἔσπερινόν, ὑμνοῦμεν Πατέρα Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα, Θεόν»²³. Καὶ καθὼς τὸ φῶς θὰ εἰσέρχεται ἀμυδρὰ πλέον στὴν ἀκολουθία τοῦ ἀποδείπνου καὶ θὰ φάλουμε τοὺς χαιρετισμούς, πάλι μία «φωτοδόχος λαμπάδα τοῖς ἐν σκότει φανείσα» (οἶκος Φ τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου), θὰ κυριαρχεῖ στὴν ἀκολουθία. Ἔτσι κάπως θεσμοθέτησαν οἱ Πατέρες τὴ συλλειτουργία τῶν τεχνῶν μέσα στὸ ναό, ὅπου το μέλος θὰ συναντᾷ τὴν εἰκόνα, ἢ εἰκόνα τὸ ἀρχιτεκτόνημα, τὸ ἀρχιτεκτόνημα τὸ φῶς, τὸ φῶς τὸν κόσμον καὶ ὁ κόσμος τὸν Θεό. Ὅ,τι γίνε-ται καὶ ὅ,τι ὑπάρχει μέσα σὲ ἕναν ναὸ δικαιολογεῖ τὴν παρουσία του, μόνο ὡς στοιχεῖο διακονικὸ τῆς σωτηρίας μας. Ἀπὸ τὴν εἰκόνα, τὸ μανουάλι καὶ τὸ προσκυνητᾶρι, ὡς τὰ ἄμφια καὶ τὰ σκεύη, ἀκόμη καὶ τὸν κάδο τῶν ἀπορριμάτων τῶν κεριῶν. Τίποτα δὲν πρέπει νὰ δημιουργεῖ ἀρνητικὴ διάθεση ἢ νὰ προσβάλλει τὴν αἰσθητικὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ ναοῦ. Ἡ πορεία ἑνὸς ἀνθρώπου μέσα στὸ ναό, πρέπει νὰ εἶναι μιὰ συνεχῆς ἀνακάλυψη τῆς ὁμορφιάς καὶ τῆς ωραιότητος. Ὁ ναὸς πρέπει νὰ κρατεῖ τὸν πιστὸ κι ὄχι νὰ τὸν ἀποδιώχνει. Ὅστοςο ἡ ναοδομία καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη γενικότερα δὲν ἔχει μόνο αἰσθητικὰ κριτήρια, ἀλλὰ κυρίως πνευματικά. Σίγουρα τὸ πῶς ἀντιλαμβάνεται σήμερα ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἄνθρωπος αὐτὴ τὴν παράμετρο εἶναι ἕνα θέμα ποὺ θέλει πολὺ συζήτηση καὶ εἶναι ἀμφίβολο ἂν θὰ μπορέσουμε νὰ καταλήξουμε σὲ κάποιο συμπέρασμα, διότι δυστυχῶς οἱ ἀτομικὲς αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις πολλὰς φορὲς δὲν ταυτί-

23. Ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ, Ἐπιλύχνιος εὐχαριστία.

ζονται μ' αὐτὲς ποὺ ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση καὶ οἱ Πατέρες ἔχουν θεσπίσει. Τὸ τί εἶναι ὠραῖο ἢ ὄχι καὶ τὸ τί εἶναι ὁμορφο ἢ ἄσχημο, εἶναι πρόβλημα διαφορετικῆς ὀπτικῆς προσέγγισης καὶ ἐρμηνείας. Στὸν ἑλληνικὸ λόγο τὸ ὁμορφο εἶναι αὐτὸ ποὺ ἔχει «καλὴ μορφὴ», ἐνῶ τὸ ὠραῖο εἶναι τὸ «ὠριμο» αὐτὸ ποὺ ἐκφράζει μιὰ μεστότητα καὶ βρίσκεται στὸν κατάλληλο χῶρο καὶ χρόνο²⁴. Καὶ οἱ δύο πάντως λέξεις φανερώνουν κάτι ποὺ εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν κοινοτοπία ἀλλὰ καὶ τὸ χωρὶς σωστὸ σχῆμα (α-σχημο) ἀντικείμενο. Στὴν Ἐκκλησία ὅμως καὶ ὁ ἔχων ὠραία μορφὴ καὶ ὁ ἄσχημος ἄνθρωπος (ἅγιος Χριστοφόρος) μποροῦν νὰ γίνουν ἀντικείμενα τῆς θείας ἀγάπης καὶ νὰ θεωθοῦν. Ἡ ἀσχῆμια στὴν Ἐκκλησία εἰκονογραφεῖται μὲ τὴ μορφὴ τοῦ διαβόλου, ποὺ πάντως ἀπέχει κατὰ πολὺ ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο, εἶναι σχεδὸν τερατώδης ἢ μορφὴ του²⁵. Ἐνῶ λοιπὸν ἡ ὁμορφιὰ καὶ ἡ ὠραιότητα εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἔννοιες ἀντικειμενικές, στὴν πορεία φαίνεται ὅτι ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ καλλιτέχνη ἢ τοῦ ὑπευθύνου ἐνὸς ναοῦ. Μιὰ ματιὰ στὴν σύγχρονη πραγματικότητα, π.χ. τὴ ναοδομία, ποὺ συναγωνίζεται νὰ ξεπεράσει τὴν δόξα τοῦ Σολομῶντος καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴ ματαιοδοξία, τὴ διακόσμηση τῶν ναῶν, τὴν ἐπέλαση τῶν ἐπάργυρων τενεκέδων, τοὺς τερατώδεις πολυελαίους, τὴν πολύχρωμη καὶ

24. Βλ. Γ. Μπαμπινιώτη Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας, σ. 1257 καὶ 2002.

25. Βλ. στὸ Θ. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗ, Ὁ διάβολος εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, Θεσσαλονίκη 1980.

χρυσίζουσα άγιογραφική ιστορηση, την έπέλαση τών πολύχρωμων άμφίων που διαστρέφουν τόν συμβολισμό τους και δικαιολογοϋν την ψεύτικη λαμπρότητα, δήθεν με τή δόξα και τή λαμπρότητα τής βασιλείας του Θεου²⁶, τήν άπώλεια του μέτρου στην ψαλμωδία και τήν άνάγνωση τών Γραφών, τó ξεστράτισμα τής διδαχής σε προσωπικές άπόψεις και έμμονές, θα μάς έδινε άρκετά δείγματα του νέου αισθητικού ήθους τών λειτουργικών τεχνών μας. Η τέχνη πάντα ήταν ή εικόνα τής έποχής της και τέκνο τής πνευματικότητάς μας και τών συναισθημάτων μας. Η μονοσήμαντη λοιπόν άνάγνωσή της μπορεί να είναι και άπειλή για τήν Έκκλησία²⁷. Είναι άπόλυτα δικαιολογημένη ή άπορία άν ή «όμορφιά μπορεί να σώσει τόν κόσμο» κατά τόν Ντοστογιεφσκιό λόγο, γιατί χρειάζεται να δοϋμε ποιά όμορφιά και πώς αντιλαμβάνεται ό καθένας αυτή τήν όμορφιά²⁸. Όμορφιά διέθετε και ή Ίουδηθ και ή Έσθήρ, αλλά και ή Σαλώμη, άλλου έγινε αίτία δοξολογίας, άλλου αίτία πτώσης²⁹.

Στό επίπεδο τής ναοδομικής τέχνης, ό ναός μπορεί να διεκδικεί δάφνες άρχιτεκτονικού θαύματος, όμως, άν δέν αποτελεί μιá πραγματική συμβολική θεολογική γλώσσα, όπου θα έχει τή δυνατότητα να κάνει τόν κόσμο Έκκλησία, τότε παραμένει άπλά άρχιτεκτόνημα και όχι Έκκλη-

26. Θ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Η όμορφιά θα καταστρέψει τήν εκκλησία»; περ. *Θεολογία*, τόμ. 83, τεϋχ. 2 (2012), σ. 203.

27. Όπ.π., σ. 201.

28. Βλ. τó άρθρο του ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ όπ.π., σσ. 199-219.

29. Όπ.π., σ. 204.

σιαστήριο³⁰, όπου ο άνθρωπος θα συναντά τον Θεό και τον αδελφό. Μπορεί κάλλιστα ένας τέτοιος ναός να στεγάζει τον αρχιτεκτονικό μονοθελητισμό ή τον κτητορικό ναρκισσισμό, αλλά ποτέ την Έκκλησία. Το άσχημο πολλές φορές εκφράζεται και με τους πολυτελείς «κεκονιαμένους τάφους», που είναι μαυσωλία μαιοδοξίας, αλλά όχι αρετής. Είναι ιδιαίτερα σοφά και πολύ ενδιαφέροντα αυτά που λέει ο άγιος Χρυσόστομος ότι η Έκκλησία δεν είναι «ἀργυροκοπεῖον καὶ χρυσοχοεῖον, ἀλλὰ πανήγυρις ἀγγέλων... οὐκ ἦν ἡ τράπεζα ἐξ ἀργύρου τότε ἐκείνη, οὐδὲ τὸ ποτήριον χρυσοῦν, ἐξ' οὗ ἔδωκεν τοῖς μαθηταῖς ὁ Χριστὸς τὸ αἷμα τὸ ἑαυτοῦ, ἀλλὰ τίμια ἦν πάντα ἐκείνα καὶ φρικτὰ ἐπειδὴ πνεύματος ἔγεμε ... οὐδὲ γὰρ σκευῶν χρεῖαν ἔχει χρυσῶν ὁ Θεός, ἀλλὰ ψυχῶν χρυσῶν»³¹ και ιδιαίτερα καυστικό τὸ σχόλιό του, ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν ἐγκάλεσε ποτὲ κανέναν γιατί δὲν καλλώπισε ἕναν ναό, ἀλλὰ γιατί δὲν φρόντισε τὸν φτωχὸ ἀδελφὸ· «μὴ τοίνυν τὸν οἶκον κοσμῶν, τὸν ἀδελφὸν θλιβόμενον περιορῶν»³². Ἀρκετὰ αὐστηρὸς σχετικὰ μετὸ θέμα εἶναι καὶ ὁ ἅγιος Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης, ὁ ὁποῖος βάζει δύο ξεχωριστὰ κριτήρια, (σημαντικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ μας) γιὰ τὸ τί θὰ ἐκπροσωπεῖ ἕνας ναὸς μεγαλειώδης καὶ προκλητικὸς στὴ χλιδῆ, σὲ μιὰ ἐποχὴ πὺ ἡ κοινωνία συνθλίβεται ἀπὸ τὴν φτώχεια καὶ τὴν ἀνέχεια. Κάποτε λέει στὴν ἐποχὴ τῶν

30. Ὅπ.π. σ. 205.

31. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Υπόμνημα εἰς τὸν Ματθαῖον*, PG 58, 508-509 καὶ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 210.

32. PG 61, 540.

Ἀποστόλων ἡ Ἐκκλησία στεροῦνταν ναῶν ἀλλὰ ἦταν γεμάτη ἀρετές, σήμερα συμβαίνει τὸ ἀντίθετο, καὶ μάλιστα μπορεῖ μιὰ τέτοια λογικὴ νὰ ἀπομακρύνει τὴν Ἐκκλησία (λαὸ) ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστήριο (ναὸ)³³. Καὶ ὁ ἅγιος Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης συμπληρώνει: «Τοῦτο μὴ γινώσκων ἐκεῖνος, τὴν μὲν ὄντως Ἐκκλησίαν καθαιρεῖ σκανδαλίζων πολλούς, τὸ δὲ ἐκκλησιαστήριον οἰκοδομεῖ, καὶ τὴν μὲν ἀποκοσμεῖ, τοὺς δὲ σπουδαίους ἐξοστρακίζων, τὸ δὲ πολυτελέσι μαρμάρους κοσμεῖ»³⁴. Ἀξίζει νὰ διαβάσει κανεὶς τὴν κριτικὴ ποὺ κάνει ὁ ἅγ. Ἰσίδωρος στὸν Πατριάρχη Θεόφιλο καὶ τὸν κατηγορεῖ ὡς «λιθομανῆ καὶ χυσολάτρη...» καὶ ὅτι ὁ ναὸς ποὺ χτίζει δὲν εἶναι σημεῖο Βασιλείας ἀλλὰ καταδίκης, γιὰτὶ ἔγινε μὲ χρήματα φτωχῶν καὶ ἀδικίες στὴν πληρωμὴ τῶν ἐργατῶν³⁵. Ὁ Χριστός, φωνάζει, δὲν ἐνηθρώπησε γιὰ νὰ γεμίσει ἡ ἐκκλησία μὲ χρυσὸ καὶ ἀσήμι³⁶. Αὐτὸ ποὺ τονίζουν κυρίως καὶ ὁ ἅγιος Χρυσόστομος καὶ ὁ ἅγιος Ἰσίδωρος εἶναι τὰ ἐσχατολογικὰ κριτήρια στὴν κάθε πράξη, ἂν αὐτὴ δηλαδὴ δικαιώνεται στὴν ἔσχατη κρίση τοῦ Θεοῦ, ὡς πράξη ἀγάπης καὶ φιλανθρωπίας καὶ ὄχι πρόκλησης σκανδαλισμοῦ.

Τὸ λειτουργικὸ ὕφος καὶ ἦθος ἀποτελοῦν τὴν ἀρματωσιὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, ἡ δὲ ἐπαφὴ καὶ γνώση μὲ ὄλο αὐτὸν τὸν πλοῦτο θέλει ἀγώνα καὶ μελέτη πολὺ.

33. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 213 καὶ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *PG* 89, 464A.

34. ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 146, *PG* 78, 648-685.

35. ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 37, *PG* 78, 205.

36. Ὅπ.π.

Κοντὰ σ' αὐτὰ ἂν προστεθεῖ καὶ ὁ ὕμνολογικὸς πλοῦτος, μαζὶ μὲ τὰ ἀνυπέβλητα λειτουργικά μας κείμενα, τότε ἔχουμε στὰ χέρια μας ἕναν θησαυρό, ποὺ εἶναι ἁμαρτία νὰ μὴ τὸν γνωρίζουμε, νὰ μὴ τὸν ἀξιοποιοῦμε καὶ νὰ μὴ τὸν μπολιάζουμε στὸ λαό. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσουμε πῶς δυστυχῶς χάσαμε τὴν ἐπαφὴ μὲ αὐτὸ τὸ μέρος τῆς κατῆχησης καὶ ἀγωγῆς τοῦ λαοῦ, μὲ τὸ μυσταγωγικὸ κήρυγμα, ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε στὸ λαὸ γιὰ τὸ τί καὶ τὸ πῶς τῆς λατρείας, τὸν λόγο σπουδῆς καὶ μαθητείας στὴν τέχνη τῆς λατρείας καὶ τὴν τέχνη τῶν εἰκόνων, ποὺ ὁ ἐποπτικὸς τους ρόλος εἶναι οὐσιαστικὸς στὴν Ἐκκλησία³⁷. Τὰ ἴδια τὰ λειτουργικά κείμενα καὶ ἡ ὕμνογραφία, ἀποτελοῦν πηγὴ γνώσης ὄχι μόνο θεολογικῆς ἀλλὰ καὶ ἱστορικῆς καὶ γλωσσολογικῆς ταυτόχρονα, καὶ μάλιστα σὲ ἐποχὲς ὅπου ἡ λεξιπενία εἶναι ἐμφανῆς, καὶ ἐπιβάλλεται τουλάχιστον ἡ σωστὴ ἀπόδοση τῶν κειμένων, καθὼς καὶ ἡ μελέτη καὶ ἐμβάθυνση στὸ περιεχόμενό τους. Πῶς ἀλλιῶς θὰ ἀποδοθεῖ σωστὰ ἕνα κείμενο, ὅταν ὁ ἀναγνώστης, ὁ ψάλτης, ὁ διάκονος ἢ ὁ ἱερεὺς δὲν κατανοεῖ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀναγνωσμάτων; Τὸ «ἄρα γε γιγνώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις»; (Πράξ. 8, 30) δὲν εἶναι ἀπλὰ ἕνα ἐρώτημα στὸν ἄρχοντα τῆς Κανδάκης ἀπὸ τὸν ἀπόστολο Φίλιππο, ἀλλὰ ἀπευθύνεται σὲ κάθε ἄνθρωπο ποὺ ἐμπλέκεται μὲ τὴν λατρεία μας. Ἡ σωστὴ ἀπόδοση τῶν κειμένων βοηθεῖ κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος καὶ στὴν κατανόησή τους καὶ στὴ μέθεξή τους ἀπὸ τὸν λαό. Ἄλλω-

37. Γ. ΚΟΡΑΗ, «Ἱεροπρεπῶς καὶ ἱεροτύπως», περ. *Σύναξη*, τ. 60, σ. 31 καὶ ἐξ.

στε εἶναι γνωστό ὅτι, ἂν δὲν σεβαστοῦμε τὰ κείμενα τῶν Πατέρων καὶ τῆς λατρείας, δὲν πρόκειται κανένας νὰ σεβαστεῖ καὶ μᾶς, ἀντίθετα ὅποιος προσεγγίσει τὰ κείμενα μὲ σεβασμὸ προσεγγίζει μὲ σεβασμὸ καὶ τὸν Θεὸ καὶ τὸν λαὸ Του. Τὰ «Μαθηματάρια» τῆς Τουρκοκρατίας, λειτουργικὰ βιβλία μὲ μετάφραση στὸ παρασελίδιο, ἐξυπηρετοῦσαν σαφῶς καὶ τὸ σχολεῖο ἀλλὰ καὶ τὸν κληρὸ καὶ τὸν λαὸ, ποῦ διψοῦσε γιὰ γνώση. Παρεμβάσεις δὲ στὰ κείμενα γιὰ νὰ διορθώσουμε δῆθεν ἐκφράσεις τῶν ἁγίων Πατέρων, δείχνουν ἀπλὰ ἔλλειψη παιδείας καὶ γνώσης³⁸.

Δὲν πρέπει νὰ εἴμαστε τόσο σίγουροι γιὰ τὶς προσωπικὲς μας βεβαιότητες, ὅτι τὰ καταφέρνουμε πάντα καλά, γιὰτὶ μία λάθος κίνηση, μία λανθασμένη ἀνάγνωση, μπορεῖ νὰ μᾶς μειώσει στὰ μάτια τοῦ λαοῦ, ποῦ κρατᾶ πάντα ἓνα ἐγκόλπιο στὰ χέρια του ἐλέγχοντας τὰ λάθη μας. Ἄν δὲν πάρουμε σοβαρὰ τὴν ὑπόθεση τῆς λατρείας μας, κανένας δὲν πρόκειται νὰ πάρει στὰ σοβαρὰ καὶ ἐμᾶς.

Ζώντας σὲ μιὰ ἐποχὴ ποῦ ὁ γλωσσικὸς πλοῦτος ἀγνοεῖται ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, ἀνάγκη πᾶσα νὰ ληφθεῖ πρόνοια γιὰ τὸν εὐαγγελισμὸ τοῦ λαοῦ μας μέσω τοῦ κηρύγματος. Τὸ μυσταγωγικὸ κήρυγμα δυστυχῶς ἐξέλιπε ἀπὸ τοὺς ναοὺς μας, καὶ ὅταν τὸ 1959 ὁ καθηγητὴς Εὐάγγελος Θεοδώρου ἔγραφε γιὰ «τὴ νοσταλγία τοῦ λειτουργικοῦ

---

38. Α. ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας* (διδ. διατριβή), Ἀθήναι 1989.

κηρύγματος»³⁹, πίστευε πώς κάποιοι θα συμμερίζονταν την νοσταλγία του. Κι όμως αυτό που έκαναν όλοι οι Μεγάλοι Πατέρες με τις μυσταγωγικές τους κατηχήσεις και τις έρμηνείες στη θεία λειτουργία παρέμειναν στα βιβλιοστάσιά μας ανενεργά και άγνωστα στους πολλούς. Είναι καιρός, ή κατήχηση και το κήρυγμα να ξαναβρούν τον έρμηνευτικό και μυσταγωγικό τους λόγο, μέχρι ή Έκκλησία να βρει νέους Χρυσοστόμους και Βασιλείους και Δαμασκηνούς, για την νέα ύμνογραφική παραγωγή. Η έρμηνευτική ανάγνωση-απόδοση των κειμένων, είναι μια καλή προσπάθεια, ό δε λογαϊδικός τρόπος έμμελούς άναγνώσεως, κατά τον Παπαδιαμάντη, είναι ό πλέον σοφός για την κατανόηση των κειμένων⁴⁰. Άς συνειδητοποιήσουμε ότι, στόν ναό, ό διάκονος και ό ιερέυς άπλά έκφωνούν και δέν ψάλλουν, και ό ψάλτης ψάλλει μόνο τά τυπικά, τόν τρισάγιο ύμνο, τόν χερουβικό, τó Άξιόν έστι, τόν κοινωνικό ψαλμό. Όλα τά άλλα είναι άπαντήσεις σε έκφωνήσεις⁴¹.

Γενικά θα λέγαμε πώς με τόν όρο αισθητική τής λατρείας άναφερόμαστε σε ό,τι έχει να κάνει με την αισθητική τοῦ χώρου-ναοῦ, τής εικόνας, τοῦ ἤχου, τοῦ φωτός, τής κίνησης (τελετουργική πράξη και γλώσσα τοῦ σώ-

---

39. Βλ. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Η νοσταλγία τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος παρά τοῖς έτεροδόξοις*, Ἀθήναι 1959.

40. ΚΕΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, όπ.π., σσ. 210-211.

41. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Τελετουργικά θέματα, εὐσχημόνως και κατά τάξιν*, έκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2002, σσ. 280-281.

ματος), αλλά και την αισθητική του λόγου-κήρυγμα. Τὸ ὅτι ὑπάρχει σήμερα μιὰ κρίση γενική, πὸ ἐπηρεάζει καὶ τὰ θέματα πὸ ἀναφερόμαστε, εἶναι ἀναντίλεκτο. Καὶ ἡ μὲν κρίση μπορεῖ νὰ εἶναι κρίση τοῦ ἀρχιτέκτονα, τοῦ ζωγράφου, τοῦ ὑπευθύνου κληρικοῦ, τῶν ἐπιτρόπων, τῶν ἀνθρώπων πὸ ἀπαρτίζουν τὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα. Ποιὸς τελικὰ θὰ ἔχει τὸν τελικὸ λόγο;

Ἡ ἀπάντηση θὰ μποροῦσε νὰ δοθεῖ ἐπισήμως μὲ εὐθύνη καὶ μὲ βαρύτητα μόνο ἀπὸ τὴν ποιμαίνουσα Ἐκκλησία, ἡ ὁποία θὰ καθορίσει τὰ ὅρια καὶ τὶς δυνατότητες. Ἡ συνείδηση ὅτι καὶ ἡ ἐποχὴ μας δημιουργεῖ παράδοση καὶ πολιτισμὸ δὲν πρέπει νὰ λείπει ἀπὸ τὴν σκέψη τῶν ἀρμοδίων· καὶ βέβαια ἡ καλὴ γνώση τῆς ἐξέλιξης τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας μας καὶ τῶν λειτουργικῶν δεδομένων πρέπει νὰ εἶναι οἱ ἄξονες πάνω στοὺς ὁποίους θὰ κινηθοῦμε τελικὰ. Ὅμως αὐτό, στὸ ὁποῖο στέκονται καὶ ὑπογραμμίζουν οἱ Πατέρες, εἶναι τὸ πῶς καὶ τὸ ποιὸ τελικὰ θὰ ἐμπλακοῦν στὴν ἀνοικοδόμησι ἢ διακόσμησι, γιὰ παράδειγμα, ἐνὸς ναοῦ; θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ ὁποιοσδήποτε κλέφτης ἢ πόρνος ἢ ληστής καὶ ἁμαρτωλὸς δωρητής, ὁ ὁποῖος προσφέρει τὸ προϊόν των ἐγκληματικῶν του πράξεων στὴν Ἐκκλησία; Τότε ἡ Ἐκκλησία δὲν φέρεται ὡς συνεργὸς καὶ ἀποδέκτης τοῦ προϊόντος ἐγκλήματος; Καὶ ποιὸς φτωχὸς θὰ μποροῦσε νὰ ἀναπαυθεῖ σὲ ἕναν τέτοιο ναό, πὸ ἔγινε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο; Στὶς Διαταγὰς τῶν Ἀποστόλων ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὅτι «καὶ οἱ ἐκθλίβοντες χήραν καὶ ὀρφανὸν καταδυναστεύοντες καὶ φυλακὰς πληροῦντες ἀναιτίων ἢ καὶ τοῖς

ἑαυτῶν οἰκέταις πονηρῶς χρώμενοι, πληγαῖς φημι καὶ λιμῶ καὶ κακοδουλίᾳ, ἧ καὶ πόλεις ὅλας λυμαινόμενοι, φευκταῖοι ἔστωσάν σοι, ὦ Ἐπίσκοπε, καὶ οἱ τούτων προσφοραὶ μυσαραί ... οὕτως ἀποροῦσιν αἱ ἐκκλησίαι, λυσιτελεῖ διαφθαρῆναι, ἧ παρ' ἐχθρῶν τοῦ Θεοῦ λαβεῖν τι ἐφ' ὕβρει καὶ χλεύῃ τῶν αὐτοῦ φίλων ... δοκιμασταὶ οὖν γίνεσθαι τούτων»⁴². Δηλαδή εἶναι προτιμότερο νὰ γκρεμίσει ὁ ναός, παρὰ ἓνας ἐχθρὸς τοῦ Θεοῦ νὰ ἐξαργυρώσει τὶς κλοπές του μὲ τέτοιο τρόπο. Θὰ μπορούσε ἐπίσης, μὲ τὴν ἴδια λογικὴ, ἓνας ἄθεος ἢ ἄθρησκος ζωγράφος νὰ ἀναλάβει τὴν ἱστορίση ἐνὸς ναοῦ, δηλαδή νὰ τοῦ ἀνατεθεῖ οὐσιαστικὰ νὰ κηρύξει τὸ Εὐαγγέλιο μέσα ἀπὸ σχήματα καὶ χρώματα καὶ νὰ ὑποδείξει ὁδοὺς καὶ τρόπους σωτηρίας μὲ τὴν τέχνη του, ἀγνοώντας τὰ στοιχειώδη;

Τὸ ὅτι ὁ ἀγιογράφος «θεολογῶν ζωγραφίζει καὶ ζωγραφίζων θεολογεῖ»⁴³ μπορούμε νὰ τὸ παραβλέψουμε; τί μηνύματα μπορεῖ νὰ στείλει μιὰ τέτοια τέχνη, ποὺ ἀναπαράγει πτωχεῖα πνεύματος καὶ ἐμπειρίας πνευματικῆς; Στὸ παρελθὸν ἀλλὰ καὶ πρόσφατα δημιουργήθηκαν ἀρκετὲς φορὲς ἐντάσεις στὴν Ἐκκλησία, ἐξ αἰτίας τῆς νέας εἰκαστικῆς πρότασης κάποιων ἀγιογράφων, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ τέχνη αὐτὴ ποὺ λογικὰ ἔπρεπε νὰ φέρει

42. *Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων*, PG 1, 812-820. Βλ. καὶ Θ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ ὀρθόδοξη θεολογία*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2005, σσ. 22-24.

43. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήναι 1956, σ. 100.

εἰρήνη καὶ καταλλαγὴ, ὅπως καὶ ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ, ἔφερε ἀναστάτωση καὶ διχασμό⁴⁴.

Ἴσως λοιπὸν εἶναι εὐκαιρία νὰ ἀναλάβει ἡ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας τὴν πρωτοβουλία ἀλλὰ καὶ τὶς εὐθύνες τῆς, ἀπέναντι στὸν λαὸ καὶ στὴν ἱστορία. Γιατὶ τελικὰ ὁ πιστὸς λαὸς εἶναι αὐτὸς ποὺ θὰ κατηχηθεῖ, θὰ παιδαγωγηθεῖ, θὰ μυσταγωγηθεῖ, θὰ ἀναζητήσῃ στὴν ἐνορία του κανόνες καὶ ὅρια ζωῆς. Ἡ λιτότητα καὶ ἡ πτωχεία εἶναι πάντοτε μέρος τῆς κατανόησης τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος καὶ τοῦ ἐσχατολογικοῦ μηνύματος τοῦ Χριστοῦ. Δὲν ἀντιλέγουμε στὴ λαμπρότητα, ἀλλὰ νὰ μὴ μᾶς διαφεύγει ὅτι καὶ ἡ λαμπρότητα τῆς ἀναστάσεως περνᾷ πάντοτε μέσα ἀπὸ τὴν πτωχεία τῆς φάτνης καὶ τῆς ἄκρας ταπεινώσεως τοῦ Κυρίου⁴⁵. Βλέποντας στὶς τοιχογραφίες ἐνὸς παλαιοῦ ναοῦ τὴν παράσταση τῆς θείας λειτουργίας καὶ τὴν λειτουργία τῶν ἁγίων ἱεραρχῶν στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος, θεωροῦμε ὅτι δὲν ἔχουμε ξανασυναντήσῃ στὶς μέρες μας ἓνα συλλεῖτουργο, μιὰ τέτοια λαμπρότητα καὶ ὁμορφιὰ αἰσθητικὴ καὶ πνευματικὴ. Τὰ ἄμφια, τὰ σκεύη, ἡ Τράπεζα, τὸ κιβώριο, τὰ ἐξαπτέρυγα, οἱ κηροστάτες, ὅλα ἀποπνέουν αἴσθηση μέτρου, ὁμορφιάς, λιτότητας, ἀρχοντιᾶς, καὶ διδάσκουν «ἐν ἀήχῳ φωνῇ» τὰ περὶ τῆς σωτηρίας. Συμπαρασύρουν τὸν λαὸ σὲ ἄλλες σφαῖρες καὶ τὸν ὀδηγοῦν πατρικὰ στὴν πορεία πρὸς τὴ Βασιλεία. Ἡ

44. Χαρακτηριστικότερη ἦταν ἡ διαμάχη γιὰ τὴν ἀποδοχὴ ἢ μὴ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Σπ. Παπαλουκά στὴν Ἄμφισσα, ποὺ διήρκεσε πολλὰ χρόνια.

45. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, ὅπ.π., σσ. 207, 208.

τέχνη ἔχει αὐτὴ τὴ δυνατότητα, νὰ πάρει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ χέρι καὶ νὰ τὸν ὀδηγήσει στὴν ὁμορφιὰ τῆς ἀγιότητος. Ἄλλωστε ἡ ἀπόσταση ποὺ δημιουργεῖ μιὰ πολυτέλεια, ποὺ σκοπεύει μόνο στὸν ἐντυπωσιασμό, ἀποστερεῖ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ὁμορφιὰ καὶ τὴ ζεστασιὰ τοῦ «πατρικοῦ σπιτιοῦ», εἶναι μιὰ ἐπιτηδευμένη ὁμορφιὰ καὶ αἴγλη, ποὺ ροκανίζει τὴν Ἐκκλησία καὶ δὲν εἶναι λίγες οἱ φορὲς ποὺ γινόμαστε μάρτυρες ἢ ἀπολογητὲς αὐτῆς τῆς ἐξεζητημένης ἐπίδειξης πλούτου ἢ συνήθως κακοῦ γούστου⁴⁶.

Τελευταία ἀφήσαμε τὴν διακονία τοῦ λόγου καὶ κατὰ βάση τὴν αἰσθητικὴ τοῦ κηρυκτικοῦ λόγου. Μέρος ὀργανικὸ τῆς λατρείας τὸ κήρυγμα, ἐνταγμένο μέσα στὴ θεία λειτουργία, ὅπου τὰ κείμενά της σφύζουν ἀπὸ θεολογία, ποιητικότητα καὶ γλωσσικὴ αἰσθητικὴ, δὲν μπορεῖ νὰ ὑστερεῖ καὶ νὰ δημιουργεῖ τελείως διάφορο κλίμα, ἢ νὰ ἀνατρέπει τὴ λογικὴ τῆς λατρείας. Ὁ λόγος, ποὺ εἶναι τὸ πιὸ εὐκόλο μέσο ἐπικοινωνίας, ὅταν παύει νὰ κομίζει ἐμπειρία φτωχαίνει ἐπικίνδυνα γιὰ τὸ λαό, γιὰτὶ δὲν τὸν χορταίνει μὲ πράξη, ἀλλὰ μὲ λόγια. Στὶς μέρες μας ἡ ἀντιαισθητικὴ τοῦ δημόσιου λόγου φιλοξενεῖται σὲ κάθε εὐκαιρία ἔκφρασης, ὁ δὲ ξύλινος πολιτικὸς λόγος, καὶ ὄχι μόνο αὐτός, κινεῖται ἀκόμα στὰ ρητορικὰ τερτίπια τῶν σοφιστῶν τῆς ἀρχαιότητος, ὅπου ἡ μέριμνά τους ἦταν ὄχι νὰ μαρτυρήσουν τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ νὰ παρουσιάσουν τὴν δική τους ἀλήθεια ὡς πραγματικὴ. Ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ δοῦμε πῶς τὰ σύγχρονα «ἐργαστήρια ρητορικῆς καὶ

46. Ὅπ.π., σ. 218.

λόγου» ξεπηδοῦν παντοῦ για νὰ διδάξουν τὴν τέχνη τῆς «θεωρίας τῆς ἀφηγήσεως καὶ τῆς ἀφηγηματολογίας» καὶ μάλιστα καὶ ἠλεκτρονικά, ὁ διαδυκτιακὸς τόπος τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ MIT κάνει εἰδικὰ μαθήματα για τὴ νέα γνωσιακὴ ἐπιστήμη⁴⁷. Ὁ Φριδερίκος Νίτσε, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες σοφιστές, ἀποτελοῦν τὴν πηγὴ μελέτης καὶ πληροφόρησης τῶν ἐπιδόξων ρητόρων. Εἶναι χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ποὺ ὑποστηρίζουν, παρουσιάζοντας τὸ βιβλίο τοῦ Νίτσε «Μαθήματα ρητορικῆς», ὅτι «ἡ τέχνη τοῦ ρήτορα ἔγκειται στὸ νὰ μὴν ἀφήσει ποτὲ νὰ διαφανεῖ τὸ τεχνητό. Ἐξ οὗ καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ ὕφος, τὸ ὁποῖο ὅμως εἶναι προπάντων ἓνα προϊὸν ὑψηλῆς τέχνης, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ “φυσικότητα” τοῦ καλοῦ ἠθοποιοῦ. Ὁ ἀληθινὸς ρήτορας μιλάει ἔχοντας ὡς βάση τὸ ἦθος τοῦ ὑπ’ αὐτοῦ ἀντιπροσωπευομένου προσώπου ἢ πράγματος. Ἐφευρίσκει τὶς καλύτερες ἀπολογίες καὶ ἐπιχειρήματα, ποὺ συνήθως μόνον ὁ ἐγωῖσμός τὰ ἀνακαλύπτει, τὰ πιὸ πειστικὰ λόγια καὶ τοὺς τρόπους τοῦ λέγειν. Τὸ ἀξιοσημείωτο σ’ αὐτὸν τὸν ρήτορα εἶναι ὅτι, μέσῳ τῆς τέχνης του, μέσῳ μιᾶς ἀλλαγῆς προσώπων καὶ μιᾶς σωφροσύνης ποὺ τὸν διέπει, βρίσκει πάντα καὶ στρέφει πρὸς ὄφελός του κάθε τι ποὺ μόνον ὁ πιὸ εὐγλωττος δικηγόρος τοῦ κάθε ἀνθρώπου καὶ τοῦ κάθε κόμματος, ὁ ἐγωῖσμός, θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ. Πρόκειται για μιὰ ἀνταλλαγὴ τοῦ ἐγώ, ὅπως γίνεται στοὺς δραματουργούς. Ὁ Coethe τονίζει πὼς ὅλα τα πρόσωπα ποὺ παρουσιάζονται στὸν Σοφοκλῆ εἶναι οἱ καλύτεροι ρήτορες, διότι, ὅταν ἔχουν μι-

---

47. www.mariakakaboylia.pblogs.gr

λήσει ὅλοι, ἔχει κανεῖς τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ὑπόθεσή τους εἶναι ἡ πιὸ δίκαιη καὶ ἡ καλύτερη»⁴⁸.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν τοποθέτηση καὶ μόνο ἀντιλαμβάνεται κανεῖς ὅτι ὁ δρόμος τοῦ κηρύγματος εἶναι σὲ τελείως ἄλλη προοπτικὴ καὶ λογικὴ, ποὺ δὲν φιλοδοξεῖ ὁ ἱεροκήρυκας νὰ ἐμφανιστεῖ ὡς ὁ δικηγόρος τοῦ Θεοῦ καὶ ἔμπειρος περὶ τὸν ἐγωϊσμό, οὔτε ἥρωας τοῦ Σοφοκλῆ, ὥστε νὰ δικαιωθεῖ ὁ λόγος τῆς παρουσίας καὶ τῆς ἐπιτυχίας του μόνον⁴⁹. Παρόλα αὐτὰ στὸ πλαίσιο τῶν μαθημάτων τῆς Ὀμιλητικῆς συχνὰ προσπαθοῦμε νὰ καθοδηγήσουμε τοὺς νέους ἢ ὑποψήφιους ἱεροκήρυκες, γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐργασθοῦν γιὰ νὰ φέρουν σὲ πέρας τὸ δύσκολο καὶ πολυεύθυνο ἔργο τῆς διακονίας τοῦ λόγου. Τὸ τονίσαμε καὶ ἄλλη φορὰ ὅτι στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ὁ λόγος τοῦ κηρύγματος χαρακτηρίζεται ὡς μυστήριο, γιατί ὁδηγεῖ λαοὺς στὴ σωτηρία. Πρόσφατα ἔγιναν

48. Ὅπ.π.

49. Εἶναι τελείως διαφορετικὸ το πνεῦμα τῶν «Ὀμιλιαρίων» τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῶν «μαθημάτων ρητορικῆς» ποὺ δημοσιεύτηκαν κατὰ καιροὺς μὲ σκοπὸ νὰ βοηθήσουν τὸ ἔργο τοῦ κηρύγματος, μετὰ τὸν 17ο κυρίως αἰῶνα καὶ ἀναφερόμαστε στὰ ἔργα τῶν Μ. Πηγᾶ, Θ. Κορυδαλέως, Γ. Κορέσιου, Γ. Βλάχου, Λ. Ἀλατίου, Κοσμᾶ Ἱερομονάχου, Β. Συρόπουλου, καὶ ἄλλων, ὅπου βασικὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ διδασκτικὴ τοῦ Εὐαγγελικοῦ λόγου. Βλ. γιὰ περισσότερα Δ. Κογκοῦρα, *Ἡ ρητορικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ Ρητορικὴ*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη, 2006, Ν. ΜΥΛΩΝΙΔΗ, *Τὸ Κυριακοδρόμιο τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, οἱ ὁμιλίαι του στὶς Κυριακὲς τοῦ ἔτους καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τους*, Θεσσαλονίκη 2011 (Μεταπτυχιακὴ-διπλωματικὴ ἐργασία στὸ Τμῆμα Θεολογίας τοῦ ΑΠΘ) ἀδημοσίευτη.

ειδικά αφιερώματα θεολογικών περιοδικών για τὸ θέμα τοῦ κηρύγματος καὶ ἀξιόλογες ἐκδόσεις⁵⁰, μὲ θέσεις καὶ ἀπόψεις ἀνθρώπων ποὺ ἐλευκάνθησαν στὴ διακονία τοῦ ἄμβωνος, ἢ ἀγωνιοῦν γιὰ τὴ διάδοση τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου. Ἔχουν ἐνδιαφέρον ὅλες οἱ ἀπόψεις, γιατί φαίνεται πὼς κάποιοι ποιμένες πραγματικὰ ξαγρυπνοῦν γιὰ τὴν τροφοδοσία τοῦ ποιμνίου τους καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι αὐτὴ ἢ πνευματικὴ τους ἀγρύπνια δὲν θὰ πάει χαμένη, διότι ὁ Θεὸς βλέπει τὸν ἀγώνα καὶ ἀνταποκρίνεται στὴν πρόσκληση τῆς δωρεᾶς τῆς χάριτός Του. Μὴ ξεχνοῦμε πὼς πρὶν ἀπὸ 2000 τόσα χρόνια, πάλι ὅταν κάποιοι ἄλλοι ποιμένες ξαγρυπνοῦσαν γιὰ τὰ δικά τους ποίμνια, τότε ἔδωσε ὁ Θεὸς καὶ αὐτοὶ οἱ ἀπλοὶ ποιμένες ἔγιναν συνομιλητὲς τῶν ἀγγέλων καὶ μέτοχοι τοῦ θαύματος τοῦ οὐρανοῦ. Τελικὰ ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται μόνο σὲ αὐτοὺς ποὺ ἀγρυπνοῦν γιὰ τὰ ποίμνιά τους. Ἐμεῖς ἀπλά, συνοφίζοντας τὴν ἐμπειρία ὄλων αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, κάνουμε κάποιες πρακτικὲς σκέψεις καὶ προτάσεις ποὺ θεωροῦμε ὅτι μπορεῖ νὰ βοηθήσουν κάποιους ἀνθρώπους στὸ ἔργο τους, σχετικὰ μὲ τὴν πραγμάτευση ἐνὸς θέματος κηρύγματος:

---

50. Βλ. Περιοδ. *Θεολογία*, τόμ. 83, τευχ. 2 (2012), περιοδ. *Σύναξη*, τευχ. 83 (2003). Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, *Ἄπαντα ἀγ. Ἀθανασίου τοῦ Παρίου*, τ. Α'. Πάρος 2006, Κ. ΚΑΣΣΙΝΗ, *Ἡ ρητορικὴ των διδαχῶν τοῦ Μηριάτη*, τ. Α', *Ἡ Αντίθεση*, Ἀθήνα 1999, ἐπίσης Δ. ΚΟΥΚΟΥΡΑ, «Μεταδίδοντας τὸ μήνυμα», *Θεολογία*, τ. 82, τευχ. 2, σσ. 203-219 καὶ Κ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ ρητορικὰ σχήματα τῆς διανοίας στὰ ἱστορικὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης*, Κατερίνη 1993, Ἄς συζητήσουμε ἐπιτέλους γιὰ τὸ κήρυγμα, συλλογικὸς τόμος, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2012.

1. Τράβηξε άμέσως τήν προσοχή του κοινοῦ, βρίσκο- ντας ἕναν εὔστοχο τρόπο για νά κάνεις τήν εισαγωγή. Χρήσιμα εργαλεία γι' αὐτό εἶναι: ἕνα καλὸ ρητὸ ἢ μιὰ μεστὴ θεματικὴ πρόταση, ἢ ἀκόμα μιὰ ἀναφορὰ στὸν τόπο ποὺ ἐκφωνεῖται ὁ λόγος ἢ στὴν ἀφόρμηση τοῦ κη- ρύγματος.

2. Καθόρισε ἀμέσως τὸ ἀντικείμενο τῆς ὁμιλίας, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νά ἀντληθεῖ ἀπὸ τὰ ἀναγνώσματα, τὴν ἑορ- τή, τὴν ὑμνογραφία τῆς ἡμέρας, τὴν εἰκόνα τῆς ἑορτῆς, καὶ μὴ ξεχνᾶς πὼς ὁ λόγος τοῦ κηρύγματος δὲν εἶναι μιὰ διάλεξη για ὅποιοδήποτε θέμα, ἀλλὰ λόγος λειτουργικὸς πρὸς σωτηρία καὶ ὄχι πρὸς ἐνημέρωση για τὴν κοινω- νικὴ πραγματικότητα. Ὁ ἀκροατὴς θὰ πρέπει ἀμέσως νά ξέρει τὸ θέμα καὶ νά μὴν ἔχει καμιὰ ἀπορία ἢ κενό, γι' αὐτὸ εἶναι σημαντικὸ, τὸ ρητὸ ἢ ἡ θεματικὴ πρόταση νά φανερώσουν ἐξ ἀρχῆς τὸν πυρήνα τοῦ θέματος ποὺ θὰ ἀναπτύξεις.

3. Βρὲς τίς λέξεις κλειδιὰ τῆς περιοπῆς, πάνω στίς ὁποῖες θὰ ἐστιάζεις τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος. Ἡ ἀναζήτηση βιβλιογραφίας θεωρεῖται μιὰ ἀκόμη καλὴ κίνηση για ἐκζήτηση βοήθειας ἀπὸ τοὺς Πα- τέρες. Ἐνα καλὸ πρῶτο σχεδιάγραμμα θὰ βοηθοῦσε ση- मानτικὰ τὴν ἐργασία. Χρησιμοποίησε κατανοητὲς λέξεις καὶ παραδείγματα για νά εἶναι ἀποτελεσματικὴ ἡ ὁμιλία. Ἡ ὁρολογία ποὺ πιθανὸν νά χρησιμοποιήσεις καλὸ θὰ εἶναι νά μὴν εἶναι δυσνόητη ἢ διφορούμενη καὶ νά μὴ ἐπιδέχεται ἄλλες ἐρμηνεῖες ποὺ μπορεῖ νά μπερδέψουν τὸν ἀκροατή.

4. Χρησιμοποίησε στοιχεία, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστοῦν ἔτσι, ὥστε νὰ ἀναδεικνύουν τὸ θέμα καὶ νὰ ἐλκύσουν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν, καὶ ἀμέσως μετὰ στοιχεία καὶ παραδείγματα ποὺ προτείνουν λύσεις στὸ ζήτημα. Ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ἔχει πλοῦτο τέτοιων παραδειγμάτων.

5. Καλὸ θὰ εἶναι ὁ λόγος νὰ μὴ εἶναι βαρὺς ἀπὸ ἄποψη ὕφους καὶ νὰ ποικίλει ἡ διαπραγματεύση τοῦ θέματος μὲ σωστὰ ἐπιλεγμένα χωρία ἢ γνωμικὰ ἢ ἀκόμα καὶ μὲ περιστατικά ἀπὸ συναξάρια καὶ γεροντικά, κυρίως τῶν νεωτέρων ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα προσφιλεῖς στὸ ἀκροατήριον. Ὁ μέσος τόνος τῆς φωνῆς καὶ τὸ προσωπικὸ ὕφος εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος νὰ κερδίσεις τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀκροατηρίου.

6. Ἐξήγησε μὲ σαφήνεια τὸ θέμα, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχουν σκοτεινὰ σημεῖα. Πρέπει νὰ εἶσαι ἀπόλυτα πειστικὸς καὶ νὰ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀκροατὴς ὅτι κατέχεις ἀπόλυτα τὸ θέμα, δὲν χωροῦν ἀμφιβολίες σὲ μιὰ ὁμιλία ποὺ πρέπει νὰ δώσει ἀπαντήσεις, ἢ καὶ νὰ λύσει ἀπορίες καὶ προβλήματα. Χρειάζεται ἐπίδειξη δυναμισμοῦ, ψυχραιμίας, σιγουριᾶς, αὐτοπεποίθησης, βεβαιότητος ὅτι μαρτυρεῖς τὴν ἀλήθεια, χρησιμοποίησε στὸν κατάλληλο χρόνον τὶς ἀπόψεις καὶ τὶς ἐμπειρίες προσώπων, ποὺ ὁ ἀκροατὴς σέβεται καὶ ἐκτιμᾷ.

7. Πρέπει ὁ ἀκροατὴς νὰ βεβαιωθεῖ ὅτι αὐτὰ ποὺ λὲς πρῶτος ἐσὺ τὰ ἀσπάζεσαι καὶ τὰ βιώνεις, ἄρα ἀληθεύεις κατὰ πάντα, καὶ ὁ λόγος σου νὰ εἶναι «ἄλατι ἡρτυμένος» (Κολασ. 4, 6), δηλαδή νὰ ἔχει ὅλο ἐκεῖνο τὸ ἦθος καὶ ὕφος ποὺ ἀπαιτεῖ ὁ λαὸς ἀπὸ τοὺς δασκάλους καὶ τοὺς

μυσταγωγούς του. Ὁ τόνος τῆς φωνῆς σου νὰ φανερώνει τὴν πνευματικὴ σου καλλιέργεια ἀλλὰ καὶ τὴ φιλανθρωπία. Ἡ ὅποια «ράβδος ἐξουσίας» σοῦ δόθηκε εἶναι γιὰ νὰ προπορεύεσαι ὡς πνευματικὸς καθοδηγητὴς καὶ ὄχι γιὰ νὰ ξύνεις πληγές.

8. Στόχος τοῦ κηρύγματός σου, ἡ παραμυθία, ἡ παράκληση, ἡ ἐλπίδα, ἡ ἔνταξη τοῦ ἀνθρώπου στὴν κοινότητα, ἡ ἀλλαγὴ σκέψης καὶ ζωῆς, ἡ πρόταση προτύπων, ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς νέας πορείας. Μακάρι νὰ μπορούσες νὰ πεῖς τὸ τοῦ ἀπ. Παύλου: «μιμηταί μου γίνεσθε, καθὼς καὶ γὼ Χριστοῦ» (Α΄ Κορ. 4, 16 καὶ 11, 1).

9. Τὸ κλείσιμο τῆς ὁμιλίας πρέπει νὰ γίνει δυναμικά, μὲ σιγουριὰ ὅτι δίνουμε λύση, μὲ κάποιον συγκεκριμένο μήνυμα ποὺ νὰ ἀγγίζει τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ μὴν ὑποτιμᾷ τὴν προσωπικότητά του.

10. Ἡ γλώσσα τοῦ ὁμιλητῆ ὀφείλει νὰ εἶναι ἀπλή, κατανοητὴ, αἰσθητικὰ τέλεια, χωρὶς λεκτικὸς λαϊκισμούς, χωρὶς δυσνόητους ὄρους, χωρὶς ἐπίδειξη γλωσσικῆς ἢ μορφωτικῆς ἀνωτερότητας. Τὸ κήρυγμα ἰδιαίτερα, ποὺ εἶναι διερμηνεῖα τοῦ λόγου τῆς Ἀγ. Γραφῆς, δὲν μπορεῖ νὰ γίνεται σὲ γλωσσικὸ ἰδίωμα δυσκολότερο τοῦ ἀρχαίου κειμένου, τὸ ὁποῖο ὑποτίθεται ἐρμηνεύει.

ΣΥΜΒΟΥΛΗ 1η : Μὴ φορτώνεις τὸ ἀκροατήριό σου μὲ πλῆθος ἰδεῶν καὶ προτάσεων, γιατί θὰ δυσκολευτεῖ νὰ τὰ συγκρατήσῃ ὅλα καὶ πιθανῶς στὸ τέλος νὰ μὴ θυμᾶται τίποτα, οὔτε ἐκεῖνα ποὺ γιὰ σένα ἔχουν σημασία. Χρησιμοποίησε μικρὲς προτάσεις καὶ δῶσε προσωπικὸ τόνον στὸν λόγο σου, ὅπως θὰ μιλοῦσες σὲ ἕναν φίλο.

ΣΥΜΒΟΥΛΗ 2η: Μή προσπαθήσεις να περάσεις στο λόγο σου τις δικές σου έμμονές. Ό,τι ενδιαφέρει έσένα δέν ενδιαφέρει απαραίτητα και τó λαό. Σκέψου άπλά ότι είσαι μόνο άγωγός τού λόγου τής Έκκλησίας.

ΣΥΜΒΟΥΛΗ 3η: Άν σου άνατεθει νά συνθέσεις ένα γραπτό κήρυγμα, πρέπει νά βρεις τόν ρυθμό τού όμιλητή. Ό λογογράφος γράφει τόν λόγο, αλλά ό λόγος άνήκει στόν όμιλητή, σ' αυτόν πού τόν έκφωνει. Άν σου άνατεθει νά διαβάσεις ένα γραπτό κήρυγμα, πρέπει νά βρεις τó ρυθμό τού κειμένου και νά κάνεις τó κείμενο άπόλυτα δικό σου. Όμιλητής πού δέν συμφωνεί με τά γραφόμενα, πού δέν τά άσπάζεται, πού δέν αναγνωρίζει τó κείμενο ως δικό του, προτιμότερο είναι νά μη τó έκφωνει, γιατί άδικει και τó κείμενο και τόν έαυτό του.

Και μή λησμονείς ότι μιá καλή πνευματική προετοιμασία για τó κήρυγμα είναι νά άφεθείς όλοκληρωτικά στα χέρια τού Θεού και νά τού δανείσεις τó στόμα σου.

* * *

Άνακεφαλαιώνοντας τις παραπάνω σκέψεις, πρέπει νά πούμε πώς «ή προσωπική σχέση τού άνθρώπου με τόν Θεό, δέν είναι πάντα δεδομένη και δέν ύπάρχει καμιά έγγύηση για σταθερότητα, πρόοδο και διάρκεια»⁵¹. Συχνά ξεκινάει ό νέος κληρικός με ζήλο και ένθουσιασμό, αλλά στην πορεία τά πρώτα προβλήματα και οί έγγενείς δυσκολίες αλλάζουν αυτή τήν πορεία. Όμως, τουλάχιστον, άς προσπαθήσει, όσο ό Θεός θά τού παραδίδει τήν

---

51. Ν. ΚΑΥΚΙΟΥ, www.psyche.gr/diosmos.htm

εὐθύνη τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου, νὰ κρατήσῃ τὴν πρώτη ἀγωνία του καὶ τὸν πρῶτο φόβο καὶ ἐνθουσιασμό, γιὰ τὴ σωστὴ τέλεση τῆς λατρείας. Εἶναι τὸ ἅπαν τῆς ἱερατικῆς του διακονίας καὶ τὸ μέγιστό τῆς ἀποστολῆς του. Αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως εἶναι πῶς νὰ κρατήσουμε τὸν λαὸ γύρω ἀπὸ τὴν ἐνορία καὶ πῶς ἡ ἐνορία θὰ καταστεῖ τὸ κέντρο τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ κάποιες λεπτομέρειες ποὺ φαντάζουν ἴσως μικρές, ἐντούτοις, ἂν τὶς προσέξουμε, μποροῦν νὰ ἀποβοῦν χρήσιμα ἐργαλεῖα στὴν ποιμαντικὴ διακονία. Καὶ πρῶτα:

1. Ἡ ἀνοικοδόμησις ἐνὸς ναοῦ θὰ πρέπει νὰ γίνῃ μὲ ὅλη ἐκείνη τὴν εὐθύνη ὅτι δημιουργοῦμε παράδοση καὶ πολιτισμό, ποὺ δὲν εἶναι αὐτοφυῆς, ἀλλὰ ἔχει κάποιες προϋποθέσεις καὶ θεολογικὲς παραμέτρους, ποὺ πρέπει νὰ γνωρίζουν οἱ κτήτορες καὶ οἱ ναοδόμοι καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ τὶς σεβαστοῦν. Ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ νὰ ἔχει χαρακτῆρα ἱστορήσεως καὶ ὄχι ἀπλὰ μιᾶς κακόγουστης διακόσμησις. Οἱ εἰκόνες καὶ τοιχογραφίαι νὰ εἶναι ἔργα «χειρῶν ἀνθρώπων» καὶ προϊόντα προσευχῆς καὶ πίστεως καὶ ὄχι φωτοτυπημένους τοιχογραφικὸς διάκοσμος. Πολυέλαιοι καὶ καντήλια μὲ γοῦστο, μεράκι καὶ αἰσθητικὴ ἀπλότητα. Ἐπιπλα τοῦ ναοῦ μὲ λιτότητα καὶ ἀρχοντιά.

2. Ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ στὰ μυστήρια, δὲν εἶναι εὐθύνη τῶν γραφείων τελετῶν, ἀλλὰ ἀποκλειστικὸ ἔργο τοῦ ἱερέως νὰ ἐλέγξει τί θὰ μπεῖ καὶ πῶς θὰ στολιστεῖ, σὲ μιὰ χαρὰ ἐνὸς γάμου ἢ μιᾶς βαπτίσεως. Ἡ εὐθύνη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἱερέως συμβάλλει στὴν ἀποφυγὴ τοῦ κίτς καὶ στὴν ἰσοτιμία μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἐνορίας, χωρὶς διαχωρισμούς.

3. Ἡ ἀκουστικὴ τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι εὐθύνη ἐνὸς ἡχο-τεχνικοῦ, ἀλλὰ κυρίως τοῦ ἀρχιτέκτονα, καὶ στὴν ἱστορία μας βλέπουμε ὅτι αὐτὸ τὸ πετύχαιναν οἱ παλαιοὶ ναο-δομοί. Ἐφ' ὅσον ὅμως δὲν εἶναι ἐφικτό, καλὸ θὰ εἶναι οἱ ἡχητικὲς ἐγκαταστάσεις νὰ μὴ διώχνουν τὸν λαὸ καὶ νὰ μὴ δημιουργοῦν καταστάσεις ποὺ θυμίζουν μουσουλμανικὲς χῶρες. Ἡ λατρεία ἀφορᾷ στοὺς βαπτισμένους χριστιανοὺς καὶ ὄχι στοὺς περιοίκους τῆς ἐνορίας.

4. Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ καλὸ θὰ εἶναι νὰ ἐκμεταλλεύεται τὴ χρήση τοῦ φυσικοῦ φωτός, ἀλλὰ καὶ ἡ χρήση τοῦ ἡλεκτρικοῦ νὰ γίνεται μὲ φειδῶ, ὥστε νὰ δημιουργεῖται μιὰ ἰσορροπημένη κατάσταση καὶ ἀνεκτὴ στοὺς ἐκκλησιαζομένους. Ἡ πληθώρα τῶν λαμπτήρων δὲν προσθέτει δόξα καὶ ἡ ἀντικατάσταση τῶν καντηλιῶν μὲ λαμπτήρες, ἀντιβαίνει στὴν παραδοσιακὴ αἰσθητικὴ.

5. Τὸ τυπικὸ των ἀκολουθιῶν καλὸ θὰ εἶναι νὰ τηρεῖται μὲ εὐλάβεια, οἱ πιστοὶ προσέρχονται μὲ πόθο συμμετοχῆς, ὅσο σεβαστοῦμε ἐμεῖς τὴν τάξη, τόσο θὰ σεβαστοῦν καὶ αὐτοὶ τὴ λατρεία. Ἡ ἄνεση μὲ τὴν ὁποία προσθαφαιροῦμε τροπάρια, εὐχὲς καὶ δεήσεις, δὲν συμβάλλουν στὸ σεβασμὸ τῆς κοινῆς λατρείας. Ἡ συνεργασία μὲ τοὺς ψάλτες, στὸ τί θὰ ψάλλουν καὶ πῶς θὰ ψάλλουν, εἶναι πολλαπλὰ ὠφέλιμη γιὰ τὴν κοινότητα. Ὁ τονισμὸς ὅτι ὁ ψάλτης δὲν εἶναι αὐτόνομο στοιχεῖο, ἀλλὰ ἐκφραστὴς τῆς κοινότητος, ποὺ ἐκφράζει τὸν σεβασμὸ ὅλων στὰ τελούμενα, εἶναι ἓνα στοιχεῖο ἄξιον ὑπογραμμίσεως.

6. Ἡ συμπεριφορὰ καὶ ἡ λεγόμενη γλώσσα τοῦ σώματος στὶς ἀκολουθίες, οἱ μετρημένες κινήσεις καὶ ὁ τρό-

πος συνεννόησης και συνεργασίας με ψάλτες, επιτρόπους και συνεργάτες, προσδίδουν μιὰ σοβαρότητα στο ἔργο και στὰ τελούμενα. Οἱ ἐκφωνήσεις και ἡ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν καλὸ θὰ εἶναι νὰ βοηθοῦν τὸν πιστὸ νὰ κατανοεῖ τὰ ἀκροούμενα και νὰ συμμετέχει κατὰ τὸ δυνατὸν ἀπαντώντας στὶς αἰτήσεις, ἔστω και χαμηλόφωνα. Ἡ συμμετοχὴ εἶναι τὸ ζητούμενο.

7. Ἡ ἀμφίεση εἶναι καθορισμένη ἀπὸ τὴν παράδοση ἐδῶ και αἰῶνες, δὲν τὸ ἀγνοοῦμε, ἀλλὰ συχνὰ παραθεωρεῖται αὐτὸ τὸ θέμα, ἡ δὲ πρόταξη τοῦ ἀτομικοῦ γούστου και προσωπικῶν αἰσθητικῶν ἐπιλογῶν, ἡ προκλητικὴ πολυχρωμία και ἡ ἄμετρη πολυτέλεια δὲν συμβάλλουν σὲ μιὰ εὐταξία, ὅπως τὴν δίδαξαν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

8. Ἡ καθαριότητα τοῦ ναοῦ, ἀκόμα και ἡ χρῆση καθαροῦ κερικοῦ και εὐώδους θυμιάματος, δείχνουν τὴν πρόνοια και τὴν εὐαισθησία γιὰ μιὰ λατρεία τοῦ Θεοῦ «μετὰ δέους και εὐλαβείας» (Ἐβρ. 12, 28).

9. Τὸ κήρυγμα στὴ σωστὴ του θέση, ἀμέσως μετὰ τὰ ἀναγνώσματα, βοηθᾷ ὥστε νὰ πεισθεῖ ὁ λαὸς νὰ μάθει νὰ λειτουργεῖται πραγματικά και ὄχι μηχανικά (δηλαδὴ ἐπίσκεψη στὸ ναὸ γιὰ τὸ μνημόσυνο ἢ κατὰ τὴν ὥρα τῆς μεταλήψεως). Ἄν ὁ ἱεροκέρουκας ζητεῖ τὸ ἀκροατήριον, ἄς φροντίσει νὰ τὸ ἀποκτήσει στὴν ὥρα ποὺ πρέπει, και ὄχι τὴν ὥρα ποὺ θέλει ὁ κάθε περαστικὸς ἀπὸ τὸν ναὸ. Πῶς θὰ μάθει ὁ λαὸς νὰ λειτουργεῖται και νὰ διψᾷ γιὰ τὸν λόγο τοῦ Εὐαγγελίου, δηλαδὴ τὸν Χριστό, ὅταν μετὸς ἅνεση μεταθέτουμε δομικὰ στοιχεῖα τῆς λατρείας

σὲ στιγμὲς πολὺ κρίσιμες γιὰ τὴ λειτουργία, ὅπως εἶναι ἡ ὥρα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἡ τελευταία προσωπικὴ προετοιμασία τοῦ πιστοῦ γιὰ τὸ ποτήριο τῆς ζωῆς; Κι ἂν ἀκόμα καταφέρει ὁ ἱεροκέρυκας νὰ φέρει στὸ ναὸ ἀνθρώπους γιὰ νὰ ἀκούσουν αὐτόν, σημαίνει ὅτι ὁ λόγος του ἔχει αὐτονομηθεῖ ἀπὸ τὴ λατρεία καὶ αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει τὸ κοινὸ του δὲν εἶναι ὁ ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ ὁ δικὸς του ἀνθρώπινος καὶ ρητορικὸς ἴσως λόγος.

10. Ἡ θεία μετάληψη, τὸ οὐσιαστικότερο στοιχεῖο τῆς λατρείας καὶ ὁ βασικὸς λόγος τῆς συνάξεως, ἄς μὴν ὑποβαθμιστεῖ ἀπὸ τὶς πλαϊνὲς θύρες τοῦ ναοῦ, ἐπειδὴ βιαζόμεστε νὰ τελειώνουμε γρήγορα ἢ νὰ τελέσουμε, σὲ μέρα ἀναστάσιμη, τὰ μνημόσυνα. Ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὸν Χριστὸ περνᾷ στὴ λογικὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ δυστυχῶς δὲν ἀφήνει καλὲς ἐντυπώσεις σὲ πιστοὺς ποὺ ἀγαποῦν καὶ νοιάζονται γιὰ τὴ λατρεία. Ἄν γιὰ τὴν ἱερότερη στιγμὴ τῆς θείας λειτουργίας ἐπιφυλάσσουμε τέτοια ἀντιμετώπιση, τί θὰ μᾶς ἐμποδίσει ἄραγε νὰ κάνουμε ὅ,τι ἄλλο θὰ θέλαμε;

11. Ἡ λατρεία δὲν τελειώνει μὲ τὴν ἀπόλυση καὶ τὸ «δι' εὐχῶν», γι' αὐτὸ καλὸ θὰ εἶναι νὰ ὑπάρχει ἡ πρόνοια ὥστε οἱ πιστοὶ νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ γνωριστοῦν μεταξὺ τους καὶ μὲ τοὺς λειτουργοὺς. Μιὰ προσωπικὴ σχέση τῶν ἀδελφῶν μιᾶς ἐνορίας μὲ τοὺς πατέρες εἶναι ὅ,τι καλότερο θὰ μπορούσε νὰ συμβεῖ, σὲ κάποιον χώρον τοῦ ναοῦ ἀμέσως μετὰ τὴ θεία λειτουργία. Δὲν μπορεῖς νὰ θέλεις νὰ γνωρίσεις τὸν Θεὸ καὶ νὰ μὴ γνωρίζεις τὸν ἀδελφὸ σου.

Ἡ λατρεία εἶναι ὑπόθεση ὅλων μας, ἀλλὰ ἡ εὐθύνη τῆς τάξεως καὶ τῆς τελείσεώς της πέφτει στὶς πλάτες τῶν κληρικῶν. Ἔχοντας τὴν αἴσθησις ὅτι εἶναι ἔργο Χριστοῦ καὶ μυστήριον ἐνότητος καὶ σωτηρίας τῶν πάντων, μποροῦμε νὰ ἀποφύγουμε πολλὰ λάθη δείχνοντας μόνο τὸν ἀνάλογο σεβασμό. Ἡ συνεχὴς ἐπικαιροποίησις τῆς λειτουργικῆς φράσεως «ὁ ἄνω τῷ Πατρὶ συγκαθήμενος καὶ ὧδε ἡμῖν ἀοράτως συνῶν» μπορεῖ ἐπίσης νὰ μᾶς κάνει νὰ βιώσουμε τὴν παντοτινὴ παρουσία Του ἀνάμεσά μας καὶ νὰ μᾶς κάνει πρὸ προσεκτικὸς στὴ διακονία τοῦ ἔργου Του. Ὁ λόγος περὶ αἰσθητικῆς καὶ ὁμορφιάς τῆς λατρείας θὰ εἶχε νόημα, ὅταν δεχόμεσταν ὅτι ἡ λατρεία ἀπευθύνεται σὲ ἕναν Θεὸ πρὸς ἐπτῶχευσε γιὰ μᾶς, καὶ ἡ ὁμορφιὰ θὰ ἦταν πραγματικὴ ὁμορφιά, ὅταν ἐκφράζει καὶ διακονεῖ τὴν ἀγάπη τόσο τοῦ Θεοῦ ὅσο καὶ τῶν ἀνθρώπων⁵². Ἡ ἄλλη «ὁμορφιά», πρὸς ἐπιβάλλεται πάντα «κατὰ τὴ σωστὴ μας γνώμη», αὐτὴ ἐνέχει τὸν κίνδυνον τοῦ ναρκισσιμοῦ καί, πολὺ φοβοῦμαι ὅτι, μπορεῖ νὰ καταστρέψει τὴν, ἀπὸ τὴ φύση της, ὁμορφὴ καὶ ἀρχοντικὴ στὴ λιτότητά της λειτουργικὴ μας παράδοση.

---

52. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 219.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ

Ἡ πολυετὴς μαθητεία δίπλα στὸν μεγάλο λειτουργιολόγο καὶ σοφὸ δάσκαλο, ἀείμνηστο Καθηγητὴ τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννη Φουντούλη, ὑπῆρξε καὶ γιὰ τὸν γράφοντα ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους δύο ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες τοῦ Τομέα Λατρείας, Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας, τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, ὅχι μόνο ἀφορμὴ γιὰ σπουδῆ, γνώση καὶ προβληματισμό, ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερη εὐλογία ἀπὸ τὸν Θεό, γιατί ἡ παρουσία του στὴ Θεσσαλονίκη δὲν σημάδεψε μόνο τὶς λειτουργικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ μπόλιασε τοὺς φοιτητές του καὶ τὸν στενότερο κύκλο τῶν συνεργατῶν του, μὲ μιὰ ἰδιαίτερη ἀγάπη καὶ πάθος γιὰ τὴ θεία λατρεία καὶ τὴν λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἀνατολῆς. Ἄνθρωπος ποὺ ἀνατράφηκε μὲ τὴ θεία λατρεία καὶ ἀνδρώθηκε μέσα σὲ ναοὺς, μετόχια καὶ μοναστήρια, σημάδεψε τὴ νιότη του καὶ τὴ ζωὴ του μὲ τὴ γνωριμία μὲ σοφοὺς καὶ ἀγίους γέροντες, δίπλα στοὺς ὁποίους εἶχε τὴν ὑπομονὴ καὶ τὴν ταπεινώση νὰ διδάσκεται τὴν τάξη, τὸ τυπικὸ καὶ κυρίως νὰ ζεῖ

---

* Ἀναφέρομαι στὸν Ἄν. Καθηγητὴ Π. Σκαλτσῆ καὶ τὸν Ἐπίκ. Καθηγητὴ π. Νικὸδῆμο Σκρέττα.

μὲ τὸν ρυθμὸ τῆς λατρείας. Πνευματικὸ τέκνο μεγάλων ἁγιορειτικῶν μορφῶν, τοῦ Γέροντος Γαβριὴλ τοῦ Διονυσιάτου, τοῦ π. Ἐφραίμ τοῦ Κατουνακιώτου καὶ τοῦ π. Σπυρίδωνος τοῦ Νεασκητιώτου, κληρονόμησε ἀπὸ τοὺς πατέρες του, σοφία καὶ γνώση πολλή.

Τὸν ἔβλεπες πάντα, ὅταν ἐπισκεπτόμασταν μία Μονή, νὰ στέκεται πίσω ἀπὸ κάποια κολόνα καὶ νὰ προσεύχεται ὅλος θέρμη, βιώνοντας στὴν πράξη, αὐτὰ ποὺ προσπαθοῦσε νὰ διδάξει θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ στοὺς μαθητές του. Στὰ τελευταῖα χρόνια, μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ Σχολή, συνέδεσε τὸ βίο του μὲ τὴ Μονὴ Βλατάδων, ὅπου τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τὸν ὄρισε διευθυντὴ τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν καὶ ἐκεῖ θὰ τὸν συναντοῦσες στοὺς ὄρθρους καὶ στοὺς ἔσπερινούς, στὶς λειτουργίες καὶ στὶς ἀγρυπνίες, πίσω ἀπὸ τὸν πεσσὸ τοῦ δεξιοῦ ἀναλογίου, νὰ ὑποψάλλει καὶ νὰ ἰσοκρατεῖ, μὲ φωνὴ ὅλο συγκίνηση καὶ μάτια πολλὲς φορὲς ὑγρὰ ἀπὸ τὸν πόθο τῆς κατανύξεως. Πίστευε ὅτι λατρεία, χωρὶς συχνὴ συμμετοχὴ στὸ ποτήριο τῆς ζωῆς, εἶναι ἀνώφελη καὶ ἴσως ἄνευ οὐσίας, ἀφοῦ δὲν μετέχεις στὸ μυστήριον τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Τὸν ἐνθυμοῦμαι, σὲ κάποιον ἀπὸ τὰ μαθήματά του, νὰ ἐξομολογεῖται στοὺς φοιτητές του τὸ «ὄνειρό του». «Θὰ ἤθελα, ἔλεγε, σὲ μιὰ θεία λειτουργία, ποὺ τελοῦμε κάθε Πέμπτη στὸ ναὸ τῆς σχολῆς, νὰ βγῆ ὁ ἱερεὺς νὰ πεῖ “μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης”, καὶ νὰ προσέλθουν ὅλοι οἱ φοιτητὲς καὶ τὸ προσωπικὸ τῆς Σχολῆς νὰ μεταλάβουν, καὶ μετὰ νὰ πῶ τὸ “νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν

σου, Δέσποτα”, μετὰ ἃς πεθάνω». Αὐτὸς ἦταν ὁ Καθηγητής, ὁ ὁποῖος καὶ στὴν κλίνη τοῦ πόνου, τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς ζωῆς του, φέλλιζε εὐχαριστιακὰ στὸν Κύριο «ἐν τοῖς χεῖλεσί μου, ἐξήγγειλα πάντα τὰ κρίματα τοῦ στόματός σου, ἐν τῇ ὁδῷ τῶν μαρτυριῶν σου ἐτέρφθην, ὡς ἐπὶ παντὶ πλούτῳ, ἐν τοῖς δικαιώμασί σου μελετήσω, οὐκ ἐπιλήσομαι τῶν λόγων σου...ἐπεπόθησεν ἡ ψυχὴ μου τοῦ ἐπιθυμῆσαι τὰ κρίματά σου ἐν παντὶ καιρῷ...» (Ψαλμ. 118) «Ἡ θεία λατρεία, ἔγραφε, εἶναι θέμα καθημερινῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, φωμὶ καὶ νερὸ τῶν μελῶν τῆς. Κι ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ στρατεύεται σήμερα καὶ αὔριο “καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρα τελειοῦται”. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ σήμερα ζητοῦν τὸν ἐπιούσιο ἄρτο καὶ τὸ ὕδωρ τὸ ζῶν, γιὰ νὰ μὴ πάθουν πνευματικὴ ἀσιτία καὶ ἀφυδάτωση. Σήμερα, γιὰ αὔριο στὴ θριαμβεύουσα Ἱερουσαλήμ δὲν θὰ ὑπάρχει οὔτε ναός, οὔτε βρῶσις καὶ πόσις»¹. Κάθε Πέμπτη, μετὰ τῆ θεία λειτουργία, μᾶς μάζευε στὸ γραφεῖο του, γιὰ νὰ δοῦμε τί δὲν πῆγε καλά, τί δὲν τελέστηκε σωστά, ποῦ ἀστοχήσαμε στὸ τυπικὸ, πῶς ἦταν τὸ κήρυγμα, ἂν οἱ χοροὶ τῶν ψαλτῶν εἶχαν τὸ σωστὸ ρυθμὸ, ἂν τὰ ἄμφια τῶν λειτουργῶν ἦταν τὰ δέοντα. Ἡ ἴδια πάντα ἀγωνία γιὰ τὸ «εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν» τῆς θείας λειτουργίας, κι αὐτὸ ὄχι γιὰ μία φορά, ἀλλὰ γιὰ πολλὰ-πολλὰ χρόνια, ὅσο εἶχε τὴν εὐθύνη τῆς διδασχῆς τῆς Λειτουργικῆς. Οἱ πανεπιστημιακὲς λειτουργίαι ἦταν γιὰ

1. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Παράδοση καὶ Θεία Λατρεία*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν ἐρότιο τόμο *Χιλιοστῆς ἑξακοσιοστῆς ἐπετείου Μεγάλου Βασιλείου* (379-1979), Θεσσαλονίκη 1981, σ. 15.

τὸν μακαριστὸ δάσκαλο, τὸ πρόκριμα τῆς ἐπιτυχίας καὶ τῆς σωστῆς ἀγωγῆς τῶν φοιτητῶν, ἡ σωστὴ δὲ ὀργάνωση μιᾶς λειτουργικῆς σύναξης θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει πρότυπο γιὰ τοὺς κληρικούς-φοιτητὲς ἢ γιὰ ὅσους θὰ ἔμπαιναν στὸν κλῆρο καὶ στὴ διακονία τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ, μετὰ τὶς σπουδὲς τους. Μᾶς εἶχε ἐντυπωσιάσει ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀγωνία του, ὅταν ἡ Σχολὴ ἀπέκτησε δικό της Ναὸ καὶ αὐτὸς ἔπρεπε νὰ ἐπιπλωθεῖ, νὰ ἐφοδιαστεῖ μὲ σκεύη, μὲ ἄμφια, μὲ εἰκόνες, μὲ στασίδια, μὲ ἀναλόγια ἢ μὲ λειτουργικὰ βιβλία. Ἔλεγε πὼς ὁ ναὸς τοῦ Πανεπιστημίου πρέπει νὰ ἀποτελεῖ τὸν ὁδηγὸ τῆς λειτουργικῆς εὐπρέπειας καὶ τῆς δωρικῆς λιτότητας, ποὺ χαρακτήριζε πάντα τὴ λατρεία μας. Χρειάζεται, ἔγραφε, «μόρφωση εὐσεβείας καὶ λειτουργικῆς παραδόσεως καὶ κατάφαση στὴν δύναμιν αὐτῆς»². «Ἔχουμε ἀνάγκη λιπαρῆς μελέτης καὶ βαθειᾶς γνωριμίας τῆς θείας λατρείας, σοβαρῆς καὶ δημιουργικῆς ἐπαφῆς καὶ διεισδύσεως στὸ δυναμικὸ πνεῦμα της, στὶς γενικότητες ἀλλὰ καὶ στὶς λεπτομέρειές του. Αὐτὸ θὰ μᾶς προφυλάξει ἀπὸ τὴν ἐπιπόλαια δοκησιοσοφία, ποὺ ὀδηγεῖ σὲ κοντόφθαλμες ἀπλοποιήσεις καὶ σ' ἓνα εἶδος λειτουργικοῦ προτεσταντισμοῦ». Πίστευε καὶ δίδασκε ὅτι πρέπει νὰ μᾶς «διακατέχει μιὰ ἔντονη ἀγωνία γιὰ τὸ σήμερον τῆς λειτουργικῆς ζωῆς ἂν εἶναι γνήσιο γέννημα τοῦ χθὲς, δηλαδὴ τῆς παραδόσεώς μας»³. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Φουντούλη, ἡ ἱστορικὴ μελέτη τῆς θείας λατρείας «δὲν ἐκφυλίζεται σὲ ἐρασιτεχνικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ

2. Ὅπ.π., σ. 22. Πρὸβλ. *Β' Τιμ.* 3, 5.

3. Ὅπ.π.

σπουδαστηριακή νεκρή παρελθοντολογία, αλλά γίνεται ζωντανή, επίκαιρη και ζωτικής σημασίας για τη ζωή της Ἐκκλησίας, τὴν ἀνάπλαση καὶ ἀναγέννηση τῆς παραδόσεως της, τῆς ἴδιας τῆς λειτουργικῆς της ζωῆς»⁴. Ἀγωνία συνεχῆς γιὰ μιὰ λατρεία ζωντανή ποὺ θὰ τροφοδοτεῖ τὴν κάθε ἐποχὴ καὶ θὰ τὴν μπολιάζει μὲ αἰωνιότητα. «Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς ἐπιβάλλει τὴν κυκλοφορία αὐτοῦ τοῦ θησαυροῦ σὲ τρέχοντα νομίσματα, ὅπως τὸν καιρὸ τῆς κοπῆς τους, μὲ τὴν ἴδια ἀγοραστικὴ ἀξία καὶ ὄχι πληθωριστικὰ καὶ ὑποτιμημένα. Ὁ θησαυρὸς τῆς θείας λατρείας δὲν μπορεῖ νὰ μετατραπῆ σὲ μουσειακὸ ἀντικείμενο ἢ νὰ καταχωσθεῖ στὴ γῆ. Οἱ κεκρυμένοι θησαυροὶ εἶναι σὰν νὰ μὴν ὑπάρχουν καὶ τὰ μουσεῖα εἶναι συντηρητὲς νεκρῶν πολιτιστικῶν λειψάνων»⁵.

Ἡ παράδοση τῆς λατρείας μας, ἀγωνιζόταν ὁ Ἴω. Φουντούλης, νὰ μείνει ζωντανή καὶ ζωοποιός, γιὰτὶ πίστευε ὅτι δὲν πρέπει ἀπλὰ νὰ χαιρόμαστε ποὺ εἴμαστε κληρονόμοι μιᾶς μεγάλης καὶ ἀνυπέβλητης κληρονομιάς, ἀλλὰ νὰ ἀποκτήσουμε τὴν ἀγωνία καὶ τὸν προβληματισμὸ γιὰ τὸ ἄν σήμερα ἡ λατρεία μας προσφέρει στὸ λαὸ τοῦ Θεοῦ ὅ,τι καὶ στὸ παρελθὸν καὶ νὰ ἀγωνιζόμαστε νὰ ἀποκτήσουμε τὸ λατρευτικὸ ἐκεῖνο ἰδεῶδες⁶. Ἡ θεία λατρεία, ὡς ἔργο τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, ἐπίσημο καὶ δημόσιο, εἶναι ταυτόσημο μὲ τὴν τάξη καὶ τὴν ἀκρίβεια, τὴν γνώση καὶ τὸν φόβο τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν συμμόρφωση

4. Ὅπ.π.

5. Ὅπ.π., σ. 23.

6. Ὅπ.π.

πρὸς τὴν παραδεδομένη ἱερὰ δεοντολογία⁷. Στ' αὐτιά του ἤχουσε πάντοτε ὁ λόγος τοῦ ἁγίου Συμεὼν τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ τὸν θεωροῦσε, ὅπως ἔλεγε, «γέροντά» του, «τάξις συνέχει πάντα ... ὑπερμάχει οὖν τῶν ἱερῶν τάξεων, ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου ... ταύτην φυλάττομεν τὴν τάξιν ἀδελφοί»⁸. Ὁ Ἰωάννης Φουντούλης εἶχε μιὰ αὐξημένη ἔγνοια γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τῆς λατρείας, γιατί πίστευε πὼς ἡ εἴσοδος ἐνὸς ἀνθρώπου στὸ ναὸ καὶ ἡ συμμετοχὴ του σὲ μιὰ ἀκολουθία τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ βγεῖ πολλαπλὰ κερδισμένος, δηλαδὴ καὶ νὰ βρεῖ τὸν δρόμο τῆς σωτηρίας του, ἀλλὰ καὶ νὰ διδαχτεῖ ἱστορία, δόγμα, λατρεία, ζωὴ καὶ εὐταξία-αἰσθητικὴ, μέσα ἀπὸ τὴν ἀνυπέρβλητη ὁμορφιὰ τῆς χριστιανικῆς τέχνης. Μπορεῖ δηλαδὴ ἓνας πιστὸς μέσα ἀπὸ τὴν ἀκοὴ τῶν ψαλλομένων ὕμνων, τὴν θέα τῶν εἰκόνων, ποὺ λειτουργοῦν πάντοτε ὡς βιβλία γιὰ τὸν ἀπλὸ λαό, τὴν μετοχὴ σὲ μιὰ ἀκολουθία ποὺ τελεῖται μετὰ «αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας», νὰ μετέχει αὐτῆς τῆς παιδευτικῆς ἀγωγῆς, ποὺ προσφέρει ἡ Ἐκκλησία, μέσῳ ὅλων τῶν μορφῶν τῆς τέχνης, ποὺ συνεπικουροῦν καὶ διακονοῦν τὴ λατρεία. Οἱ εἰκόνες, τὰ σκεύη, τὰ ἄμφια τῶν λειτουργῶν, ὁ διάκοσμος τοῦ ναοῦ, τὰ προσκυνητάρια καὶ τὰ τέμπλα, τὰ μανουάλια, μποροῦν νὰ φανερώσουν τὴν λιτότητα, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τὴν ἀρχοντιὰ τῆς λατρείας μας. Τὰ πάντα διδάσκουν

7. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Εἰσαγωγή στὸ Συλειτουργικόν*, ἔκδ. Ἱ. Μ. Σίμωνος Πέτρας, Ἅγιο Ὅρος 1997, σ. ι'.

8. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, κεφ. ΤΞΕ'. PG 155, 680C.

«ἐν ἀήχῳ φωνῆ»⁹ καὶ ὅλα μποροῦν νὰ γίνουν ἀφορμὴ γιὰ πνευματικὴ ὠφέλεια καὶ ἀγωγὴ τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ καλὸ. Τίποτε δὲν αὐτονομεῖται μέσα στὴ λατρεία καὶ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ μείνει, ὅταν ἐκφράζει μόνο τὴν ἀνθρώπινη ματαιοδοξία καὶ τὴν ἀτομικὴ προβολή. Τὰ πάντα ἔχουν τὸν δικό τους ρόλο, τὸν δικό τους συμβολισμό καὶ τὸν δικό τους λειτουργικὸ προορισμό¹⁰. Δὲν ὑπάρχει λόγος αὐθαιρεσίας ἢ δημιουργίας νέων προτύπων, ἀφοῦ τὰ παλαιὰ ἤδη διδάσκουν καὶ διακονοῦν τὴ λατρεία μας, ἐπὶ 21 αἰῶνες, καὶ μένουν σταθερὰ στὴ λογικὴ καὶ τὸ ἦθος τῆς λατρείας ποὺ συνδυάζεται πάντα μὲ τὸ μέτρο, τὴν λιτότητα, τὴν ὁμορφιά, τὸν θεολογικὸ συμβολισμό. Οἱ εἰκόνες καὶ οἱ τοιχογραφίες τῶν ναῶν, ἀποτελοῦν τοὺς ἀδιάφυστους μάρτυρες αὐτῆς τῆς παράδοσης¹¹. Τὸ ζητούμενο λοιπὸν εἶναι ἡ σωστὴ τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου ποὺ βέβαια μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰῶνων ἄλλαξαν μορφή καὶ λογικὴ ἴσως. Τὸ ἀσματικὸ καὶ τὸ μοναχικὸ τυπικὸ, δὲν ἀποτελοῦν πλέον τὸ λειτουργικὸ παρὸν τῆς Ἐκκλησίας μας, διότι ἔγιναν σὲ ἐποχὲς ποὺ ἡ σχέση τοῦ λαοῦ μὲ τὴ λατρεία ἦταν τελείως διαφορετικὴ, ὅπως διαφορετικὴ ἦταν καὶ ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Σήμερα ἄλλαξαν πολλά, τὸ νὰ νοσταλγοῦμε τὴν ἐπιστροφή σὲ τύπους

9. ΠΡ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, «Λόγος ἐν ἀήχῳ φωνῆ, εἰκόνα καὶ κήρυγμα», βλ. στὸν τόμο *Γηθόσυνον σέβασμα. Ἀντίδωρο τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τὸν μακαριστὸν Καθηγητὴν τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννην Φουντούλην*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 1985.

10. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α΄. Εἰσαγωγὴ στὴ θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 39.

11. Ὅπ.π.

ἀρχαίους καὶ νὰ ὄνειροπολοῦμε γιὰ τὴν ἐπιστροφή τους στὴ σημερινὴ λειτουργικὴ καὶ ἐνοριακὴ πράξι «εἶναι κάτι ποῦ νὰ μὲν φαντάζει ωραῖο καὶ νοσταλγικό, ἴσως καὶ θεμιτό, ἀλλὰ ὀφείλουμε νὰ δοῦμε τὴν πραγματικότητα ὅπως ἔχει, γιὰ νὰ προσπαθῆσουμε νὰ ἐπιτύχουμε ἐφικτὲς καὶ ἐπωφελεῖς λύσεις στὰ ὑπάρχοντα προβλήματα τῆς λατρείας»¹². Ἡ παλαιὰ ἀκολουθία τῶν ἐνοριῶν, εἶχε λίγα τροπάρια, σύντομα, ἀπλά, εὐκόλο νὰ ἀπομνημονευτοῦν ἀπὸ τὸν λαό, ὁ ὁποῖος συμμετεῖχε ἐνεργὰ χωρὶς ψαλτικὲς ἢ ἄλλες προϋποθέσεις. Σήμερα ἡ τέλεση μιᾶς ἀκολουθίας ἀπαιτεῖ τὴν παρουσία ἀνθρώπων ποῦ ἔχουν μιὰ στοιχειώδη ἐξειδίκευση, δηλαδὴ τὴν παρουσία τουλάχιστον δύο ψαλτῶν, ποῦ τελικὰ μονοπωλοῦν τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἄσμα μὲ τίς αὐτονόητες συνέπειες στὸν τρόπο διεξαγωγῆς τῆς λατρείας¹³. Αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ κατ' ἀνάγκη ἀρνητικὸ παράγοντα, ἀλλὰ ἡ ἀπώλεια τῆς «λογικῆς» τῆς λατρείας καὶ τοῦ μέτρου ὀδηγεῖ σὲ ἄλλο ἀποτέλεσμα. Ἡ θεία λειτουργία, γιὰ παράδειγμα, δὲν εἶναι μεγάλῃ ἀκολουθία, διαρκεῖ μὲ τοὺς πιὸ αὐστηροὺς ὑπολογισμοὺς μιάμισυ ὥρα μαζὶ μὲ τὸ δεκαπεντάλεπτο κήρυγμα. Αὐτὰ τὰ χρονικὰ ὅρια ὅμως ὑπερβαίνονται συχνὰ ἀπὸ τὸν ρυθμὸ τῆς ἀπαγγελίας, τὴν νωχελικότητα ἢ τὴν ἀπαράδεκτη ἐπίδειξη καλλιφωνίας καὶ μουσικῆς ἰκανότητας ποῦ ἐπιδιώκεται ἀπὸ ἀναγνώστες, διακόνους, ἱερεῖς καὶ ψάλτες¹⁴. Στὴ

---

12. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Τελετουργικὰ θέματα*, τ. Α, Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2002, σ. 134.

13. Ὅπ.π., σ. 142.

14. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Τελετουργικὴ προσέγγιση τῆς θείας εὐχα-

λατρεία μας ό καθείς ἔχει τόν ρόλο του, πού δέν ὑπαγορεύεται ἀπό τὶς ἀτομικὲς του ἀπόψεις ἢ δεξιότητες, ἀλλὰ ἀπό τὴν «ιερά τάξη» πού ὀφείλουμε νὰ τηρήσουμε μὲ εὐλάβεια, ὅχι γιὰ κανέναν ἄλλο λόγο, ἀλλὰ γιατί φαίνεται τελικὰ πὼς ὅ,τι θέσπισαν οἱ Πατέρες μας, τὸ θέσπισαν μὲ πολὺ μελέτη καὶ προσοχή, ὥστε ἡ λατρεία μας, νὰ εἶναι δομημένη στὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης ἀντοχῆς καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δυνατοτήτων παραμονῆς σὲ ἓνα κοινὸ χῶρο λατρείας, πού στόχο θὰ ἔχει τὴν προσευχὴ καὶ τὴν κοινωνία. Ὅταν αὐτὸ πού τελοῦμε κουράζει, ἢ στὴ χειρότερη περίπτωση ἐνοχλεῖ ἢ σκανδαλίζει, τότε ξεφεύγουμε ἀπὸ τὸν σκοπὸ μας¹⁵. Ἡ θέση τοῦ καθενὸς στὴ λατρεία εἶναι δεδομένη, ὁ διάκονος ὑπηρετεῖ καὶ εἶναι μεσάζοντας μεταξὺ ἱερέως καὶ λαοῦ, δέν ψάλλει, ἀλλὰ ἐκφωνεῖ ἐμμελῶς τὶς αἰτήσεις καὶ τὶς προτροπές, ὁ ἱερεὺς ἀναπέμπει εὐχές, ἀπαγγέλλει ἐκφωνητικῶς, διδάσκει, προσφέρει τὰ δῶρα, δέν ψάλλει. Ὁ λαὸς ἢ ὁ ψάλτης σήμερα μετέχει, ψάλλει τὰ ἀντίφωνα ἢ τὰ τυπικά, ἢ τὸν χερουβικὸ ὕμνο, ἀλλὰ ψάλλει, δέν τραγουδᾷ, μὲ στόχο τὴν ἐπίδειξη μουσικῆς ἐπάρκειας ἢ καλλιφωνίας¹⁶. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μπορεῖ σήμερα νὰ ἔγιναν ὑποθέσεις ρουτίνας καὶ νὰ μὴ μᾶς προβληματίζουν, ὅμως προβληματίζουν τὸ λαό, πού φάχνει ἐναγωνίως σὲ μοναστήρια καὶ ἡσυχαστήρια,

---

ριστίας», βλ. στὸν τόμο, *Τὸ μυστήριο τῆς θείας Εὐχαριστίας. Πρακτικὰ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συνεδρίου*, Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2004, σ. 164.

15. Ὅπ.π., σ. 165.

16. Ὅπ.π., σ. 166.

ἡ ἐξωκλήσια, μιὰ λατρεία στὰ ἀνθρώπινα μέτρα καὶ στὶς ἀνθρώπινες ἀντοχές. Ἡ λατρεία μας πάντα ἦταν φιλάνθρωπη καὶ οἱ Πατέρες μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα τῆς φιλάνθρωπίας ὀργάνωσαν τὸ λειτουργικὸ τυπικὸ, μὲ τὴ λογικὴ ὅτι δὲν εἶναι «ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸ Σάββατο, ἀλλὰ τὸ Σάββατο γιὰ τὸν ἄνθρωπο» (πρβλ. *Μάρκ.* 2, 27). Καὶ βέβαια πρέπει ὅλα αὐτὰ ποὺ ἀναφέραμε νὰ συνταιριάζουν μὲ τὸ λειτουργικὸ ἦθος, ποὺ δὲν ξεπερνᾷ τὰ δεδομένα τῆς λατρείας, δηλαδή τὴν ταπείνωση, τὴν πτωχεῖα τῆς φάτνης, τὸν πόνο τοῦ σταυροῦ, τὴ χαρὰ τῆς ἀναστάσεως. Ἦθος καὶ ὕφος λειτουργικὸ, ποὺ δὲν προσβάλλει καὶ δὲν ἐνοχλεῖ, οὔτε δημιουργεῖ σκέψεις κριτικὲς γιὰ τὴν σκοπιμότητα τῶν τελουμένων. Ἦθος καὶ ὕφος ποὺ συνταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὸ ἦθος καὶ τὸ ὕφος τῶν κειμένων ποὺ διαβάζονται στὴ λατρεία καὶ ἐκφράζουν τὸ πνεῦμα τῆς παραδόσεώς μας¹⁷.

Ἡ πτωχεῖα τῆς φάτνης λοιπὸν καὶ ἡ θυσία τοῦ σταυροῦ ὀριοθετοῦν τὰ δεδομένα τῆς λατρείας μας καὶ ἐπιβάλλουν αὐτονόητα μιὰ αἰσθητικὴ ποὺ προσιδιάζει στὰ γεγονότα ποὺ ἐπιτελοῦμε σὲ κάθε λειτουργικὴ σύναξη. Ἡ τέλεση τῆς θείας λατρείας εἶναι τέλεση μυστηρίου καὶ διάλογος ζῶντος Θεοῦ καὶ ζῶντος σώματος τοῦ Χριστοῦ, καὶ σὰν τέτοια πρέπει νὰ ἔχει «εὐσημον λόγον» καὶ ὄχι «ἄδηλον φωνήν» (*Α΄ Κορ.* 14, 8-9), εἶναι «λατρεία ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» (*Ἰωάν.* 4, 23), «κι αὐτὸ εἶναι τὸ κρίσιμο στοιχεῖο τῆς θεόσδοτης μὲν ἀλλὰ νεκρῆς πλέον λατρείας τοῦ τύπου καὶ τοῦ νομικοῦ γράμματος, ποὺ

17. Ὅπ.π., σ. 167.

εἶχε χάσει τὸ πνεῦμα καὶ τὸ λόγο καὶ πνίγηκε στὸ ζόφο τῆς σκιᾶς καὶ τῶν ἐνταλμάτων τῶν ἀνθρώπων, προεικονίζοντας ἔτσι καὶ τὴν τύχη κάθε θεόδοτης λατρείας ποὺ καταντᾶ στὸ τέλος νεκρῆ καὶ θεομίσητη»¹⁸.

Ὅσο ἀκμάζει ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ πιστοῦ καὶ τῆς λατρεύουσας κοινότητος, τόσο θὰ ἀκμάζει καὶ θὰ σφριγαῖ καὶ ἡ λατρεία, καὶ ὅσο θὰ ὑποβαθμίζεται ἡ πρώτη, τόσο θὰ ἀποδυναμώνεται καὶ ἡ δεύτερη. Οἱ καλοὶ καρποὶ, κατὰ τὸν λόγο τοῦ Κυρίου, εἶναι τὰ φυσικὰ γεννήματα τοῦ καλοῦ δένδρου καὶ οἱ σαπροὶ καρποὶ τοῦ σαπροῦ¹⁹. Αὐτὴ ἡ ἀλληλουχία τῶν δύο αὐτῶν παραγόντων εἶναι παγιωμένη καὶ στὴ σύνολη σκέψη τῶν Πατέρων καὶ στὴ σκέψη τοῦ Ἰωάννη Φουντούλη. Ὁ τελετουργὸς τοῦ μυστηρίου δὲν ἀντλεῖ τὸ δικαίωμά του ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ ἰδίῳ δικαίῳ, ἀλλὰ χάρις στὴ δωρεὰ τῆς ἱερωσύνης, καὶ δὲν λειτουργεῖ κατὰ τὴν προσωπικὴ του προαίρεση καὶ ἐπιθυμία. Αὐτονόητο εἶναι ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ παρέμβει, νὰ διορθώσει, νὰ παραλείψει, νὰ προσθέσει καὶ νὰ χειριστεῖ, κατὰ τὸ δοκοῦν, θέματα ποὺ ἀφοροῦν στὴν τελετουργία καὶ εἰδικότερα στὴ θεία λειτουργία. Ὑπηρετεῖ καὶ ἐντάσσεται συνειδητὰ καὶ μὲ φόβο Θεοῦ στὸ μυστήριο τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου. Σίγουρα τὰ λάθη εἶναι ἀνθρώπινα καὶ μποροῦν νὰ διορθωθοῦν, ὅταν ἡ γνώση καὶ ἡ μελέτη πάρουν τὴ θέση τῆς ἄγνοιας καὶ τῆς δοκησιοφίας²⁰. Ὁ τρόπος τῶν ὑποδείξεων καὶ τῶν παρατη-

18. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Παράδοση καὶ θεία λατρεία*, ὅπ.π., σ. 14.

19. Ὅπ.π. Πρβλ. *Λουκ.* 6, 43.

20. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Τελετουργικὰ θέματα*, ὅπ.π., σ. 268.

ρήσεων στους συνεργάτες, πρέπει να είναι συνδυασμός ευγένειας, σοβαρότητας, γλυκύτητας, αγάπης, κατανόησης και πρὸ πάντων μὲ φόβο Θεοῦ, τὸν ὁποῖον μόνο ἔτσι μπορεῖ νὰ τὸν ἐμπνεύσει στους ἄλλους²¹. Πολλοὶ ζηλωτὲς κληρικοὶ κατόρθωσαν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ πετύχουν πολλὰ στὸν τομέα τῆς εὐταξίας τῆς λατρείας καὶ νὰ μεταμορφώσουν κυριολεκτικὰ τὴν ἐνορία τους, βοηθώντας τοὺς πιστοὺς νὰ καταλάβουν τὸν στόχο τῆς θείας λατρείας, τὸν ρόλο τους, τὴν θέση τους καὶ νὰ ἐνθαρρύνουν τὴ συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὴν ψαλμωδία, στὴν προσέλευση στὴ θεία κοινωνία, στὴν τάξη κατὰ τὴ διανομὴ τοῦ ἀντιδώρου, ἀποφυγὴ ἀπὸ τὶς ἄσκοπες συνομιλίες κατὰ τὴν ἀπόλυση ἢ τὴν ψαλμωδία καὶ νὰ κάνουν πραγματικὰ το λαὸ μέτοχο καὶ ὄχι ἀκροατὴ ἢ ψυχρὸ θεατῆ²². Ἡ ἀγάπη γιὰ τὰ τελούμενα ἐφοδιάζει τὸν κληρικὸ μὲ ἱεροπρέπεια, σεμνότητα, καὶ φροντίζει γιὰ τὸ καλύτερο δυνατὸ ἀποτέλεσμα τῆς αἰσθητικῆς τοῦ ναοῦ, φροντίζοντας γιὰ τὸν σωστὸ καὶ ἐπαρκῆ φωτισμό, ποὺ νὰ μὴ κουράζει τοὺς πιστοὺς, γιὰ τὸν ἦχο, ποὺ ἐπειδὴ ἐξέλιπε ἢ πείρα καὶ ἡ γνώση περὶ τῆς ἀκουστικῆς τοῦ χώρου τῶν ἀρχαίων ναοδόμων, ὁ κάθε ναὸς σήμερα ἔχει ἀνάγκη ἡλεκτρονικῶν μεγαφωνικῶν ἐγκαταστάσεων, ἀναγκαῖο κακό, ἀρκεῖ νὰ μὴ θυμίζουν χώρους ποὺ δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴ λατρεία ἢ νὰ μὴ ταλαιπωροῦν ἡχητικὰ τοὺς πιστοὺς²³.

---

21. Ὅπ.π., σ. 271.

22. Ὅπ.π., σ. 272.

23. Ὅπ.π., σ. 273.

Ἡ προμελέτη τῶν λειτουργικῶν κειμένων ποὺ θὰ δια-
 βαστοῦν στὶς ἀκολουθίες, θεωρεῖται ἀπαραίτητη γιὰ τὴ
 σωστὴ τέλεσή τους, γιατί, ἂν ὁ ἱερουργὸς δὲν διαβάξει
 σωστὰ καὶ καθαρὰ, οὔτε ὁ ἴδιος οὔτε οἱ πιστοὶ θὰ μπο-
 ροῦν νὰ κατανοήσουν τὰ ἀναγινωσκόμενα, τὰ δὲ λάθη,
 ποὺ μερικὲς φορὲς εἶναι τραγικά, φτάνουν κάποτε νὰ δι-
 αιωνίζονται ὡς ἱστορίες ἀνεκδοτολογικοῦ χαρακτήρα. Ἡ
 προσπάθεια νὰ βοηθηθεῖ ὁ λαὸς νὰ μετέχει συμφάλλον-
 τας θέλει σίγουρα ἀγώνα καὶ κόπο, ἀλλά, ἂν βροῦμε τὸ
 ρυθμὸ τῆς ἀρχαίας λατρείας, ὅπου πέρα ἀπὸ τὸ «δύνα-
 μισ» τοῦ τρισαγίου, τὸ χερουβικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ, ὅλα
 τὰ ἄλλα εἶναι σύντομες ἀπαντήσεις στὶς διακονικὲς ἢ
 ἱερατικὲς προτροπές, τότε τὰ πράγματα διευκολύνονται
 ἀρκετά²⁴. «Στὸν καλὸ καὶ δραστήριο ἱερέα ἀποκεῖται τὸ
 ἔργο τῆς ἐνθαρρύνσεως τοῦ λαοῦ γιὰ συμμετοχὴ στὴν
 συμφαλμωδία, σὲ συνεργασία καὶ μὲ τὴν καθοδήγησιν
 πάντοτε τῶν ψαλτῶν»²⁵.

Στὶς περιπτώσεις συλλειτούργων καλὸ θὰ ἦταν νὰ
 ὑπάρχει μία σχετικὴ ὁμοιομορφία τῶν ἀμφίων. Ἡ πολυ-
 χρωμία εἶναι διασπαστικὴ τῆς λειτουργικῆς ἀρμονίας καὶ
 συνήθως ἔχει κακὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα²⁶. Εἶναι χαρα-
 κτηριστικὰ τὰ σχόλια ποὺ ἔκανε ὁ ἀείμνηστος καθηγητῆς,
 ὅταν ἔβλεπε σὲ κάποιον μεταβυζαντινὸ ναὸ τῆς τουρκο-

24. Ὅπ.π., σσ. 280-281.

25. Ὅπ.π.

26. Ὅπ.π. Βλ. καὶ Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Παράδοση καὶ ἐξέλιξη
 τῶν ἀμφίων», Ἐφημέριος, ἔτος 62, τ. 3 καὶ 4 (Μάρτιος 2013),
 21-22. Τοῦ Ἱδιοῦ Τελετουργικὰ Θέματα, τ. Β', σσ. 172-184.

κρατίας τὴν ἀμφίεση τῶν εἰκονιζομένων ἀγίων, οἱ ὅποιοι δὲν εὐθύνονταν βέβαια γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ ζωγράφου, ἀλλὰ πάντως οἱ ζωγράφοι ἱστοροῦσαν μιὰ πραγματικότητα, ποὺ ἔβλεπαν καθημερινά, στὰ ἄμφια τῶν κληρικῶν τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα, τὰ ὅποια ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ τῆς τουρκοκρατίας καὶ τὴν εἰσβολὴ τῆς ρωσικῆς αἰσθητικῆς, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ ὑφασμάτων ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, διαμόρφωναν νέα αἰσθητικὰ πρότυπα γιὰ τὴν ἀμφίεση τῶν κληρικῶν. Ἀντίθετα ἡ χαρὰ του καὶ ὁ θαυμασμός του ἦταν μεγάλος, ὅταν μελετοῦσε ἔργα μεγάλων ζωγράφων τοῦ 12ου, 13ου, 14ου καὶ 16ου αἰώνα, ὅπου ἀποτυπώνονταν τὸ τί καὶ τὸ πῶς τῆς θείας λατρείας, ἡ εὐπρέπεια, ἡ τάξη, τὸ «ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ», ἡ σωστὴ αἰσθητικὴ χρωματολογία τῶν ἀμφίων, ποὺ δὲν διανοοῦνταν νὰ ζωγραφίσουν τοὺς ἱεράρχες μὲ πολύχρωμα ἄμφια καὶ ἐξεζητημένο διάκοσμο. Αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ λόγος ποὺ προέτρεπε τότε τὸν γράφοντα νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ «εἰκαστικὰ ὑπομνήματα τῆς λατρείας», ὅπως ἔλεγε τις εἰκόνες καὶ τις τοιχογραφίες τῶν ναῶν μας, ἀπὸ ὅπου πραγματικὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντλήσει σοβαρὲς πληροφορίες ἀλλὰ καὶ νὰ δεῖ πῶς οἱ ζωγράφοι κατέγραφαν ἀκόμη καὶ τὸ λειτουργικὸ τυπικὸ τῆς ἐποχῆς τους. Ἡ ἀπώλεια τοῦ μέτρου καὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀρμονίας παρατηρεῖται συχνὰ καὶ στὴν πένθιμη περίοδο τῆς Ἐκκλησίας, τὴ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ, ὅπου ἀκόμη ὡς σήμερα δὲν μποροῦμε νὰ καταλήξουμε ποιό εἶναι τελικὰ τὸ πένθιμο χρῶμα τῆς περιόδου αὐτῆς, αὐτὸ ποὺ ἐπισημαίνουν οἱ Πατέρες καὶ μὲ τὸ ὅποιο συντάσσεται καὶ ὁ

Ἰωάννης Φουντούλης²⁷, δηλαδή τὰ πορφυρὰ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τεσσαρακοστῆς καὶ τὰ λευκὰ τὸ Πάσχα καὶ σὲ κάθε λειτουργία ποὺ εἶναι ἀναστάσιμο γεγονός. Κι ὅμως θὰ δοῦμε πολλές φορές νὰ συνυπάρχουν τὰ μαῦρα ἄμφια, μὲ τὰ μὼβ καὶ τὰ πορφυρά, δημιουργώντας μιὰ αἰσθητικὴ καὶ λειτουργικὴ ἀνομοιομορφία. Τὸ ἴδιο θὰ παρατηρήσουμε καὶ στὸ μυστήριό τοῦ βαπτίσματος, ὅπου πολλές φορές ὁ ἱερεὺς δὲν φορεῖ λευκὰ ἄμφια, ὅπως προβλέπει ἡ μακραίωνη παράδοση, ἀλλὰ πολύχρωμα, μὲ ἀποτέλεσμα καὶ τὰ ἐμφώτεια ἐνδύματα τῶν νεοφωτίστων νὰ ἔχουν κι αὐτὰ χρώματα ποὺ δὲν συνδυάζονται μὲ τὸν συμβολισμό τοῦ μυστηρίου, δηλαδή τὴν καθαρότητα, τὸν φωτισμό, τὴν καινὴ πνευματικὴ ζωὴ, ἀλλὰ νὰ συνδυάζονται μὲ τὸ φύλλο τῶν νεοφωτίστων (ροζ ἢ γαλάζιο) ἢ μὲ τὶς αἰσθητικὲς χρωματικὲς προτιμήσεις τῶν ἀναδόχων²⁸. Ἐπιπλέον ζητήματα αἰσθητικῆς καὶ εὐταξίας παρατηροῦνται καὶ στὸ βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων, ὅπου, ἀφοῦ δὲν προβλέπεται ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἰδιαίτερου βαπτιστηρίου, χρησιμοποιοῦνται βαρέλια καὶ πλαστικὲς λεκάνες, καὶ βέβαια τὸ δημόσιο αὐτὸ θέαμα, κάθε ἄλλο παρὰ συμβάλλει στὸν σεβασμὸ τοῦ μυστηρίου καὶ τὴν μὴ διαπόμπευση τῆς χριστιανικῆς μυήσεως²⁹. Δυστυχῶς ὅμως, στὸ μυστήριό τοῦ βαπτίσματος, φαίνεται πὼς σὲ μερικοὺς ναοὺς ἢ εὐθύνη

27. *Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, Λειτουργικὴ Α΄*, ὅπ.π., σ. 66.

28. *Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, Τελετουργικὰ Θέματα*, ὅπ.π., σ. 149 καὶ *Τοῦ Ἰδιοῦ, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας, Ἀποστολικὴ Διακονία Ἐκκλησίας Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1977, τ. Α΄, σ. 57.*

29. Ὅπ.π., *Τελετουργικὰ Θέματα*, σ. 310.

ἔχει περάσει στὰ χέρια τῶν γραφείων ποὺ ἀναλαμβάνουν τὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ, λὲς καὶ πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὴ γιορτὴ καὶ ὄχι γιὰ λατρευτικὸ γεγονός, ὅπου θὰ δοῦμε νὰ στολίζεται ἢ κολουμβήθρα μὲ τρόπο ποὺ ἀπάδει πολλὲς φορὲς ἢ νὰ δίνει ὁ ἱερεὺς τὴν λαμπάδα στὸν ἀνάδοχο στὸ «οὕτω λαμφάτω τὸ φῶς ἡμῶν», καὶ ἀπὸ τὴ λαμπάδα κρέμονται λογίς-λογίς διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ξένα πρὸς τὸ μυστήριον³⁰. Τὰ ἴδια προβλήματα παρατηροῦνται καὶ στὴν ἀκολουθία τοῦ γάμου, ὅπου ὁ ναὸς περναῖ ἐπίσης στὰ χέρια τῶν «εἰδικῶν γραφείων» καὶ ξεφεύγει πολλὲς φορὲς ὁ ἔλεγχος ἀπὸ τοὺς κληρικούς, αὐτοὺς ποὺ ἔχουν τὴν εὐθύνη τῶν μυστηρίων³¹. Ἡ εἰσβολὴ δυστυχῶς τῆς νέας τεχνολογίας στοὺς ναοὺς μᾶς ξάφνιασε, γιὰτὶ οἱ δυνατότητες ποὺ παρουσιάζονται εἶναι πολλὲς, ἀπὸ τὴν χρῆση τῶν μικροφῶνων, ποὺ πολλὲς φορὲς μετατρέπει τὸ ναὸ σὲ τέμενος καὶ ζηλότυπα ἀντιγράφει τὴν πρακτικὴ τῶν μουσουλμανικῶν πόλεων, τὴν κακὴ τοποθέτηση τῶν ἡχείων ἀκόμη καὶ πάνω στὶς τοιχογραφίες ποὺ εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι, τὸν ἄπλετο φωτισμὸ μὲ λαμπτήρες ἑκατοντάδων κηρίων, τοὺς ἀφανεῖς φωτισμοὺς καὶ προβολεῖς, τὶς τηλεοπτικὲς κάμερες ποὺ φιλοδοξοῦν νὰ ἀπαθανάτισουν καὶ τὴν μεταβολὴ τῶν τιμῶν δώρων (ἄπαγε τῆς βλασφημίας), τὴν συσσώρευση ἀνθέων ποὺ θυμίζουν τὰ εἰδωλολατρικὰ ἀνθεστήρια, βλέπε καὶ τὶς θέσεις τῶν ἁγίων Πατέρων περὶ τοῦ θέματος, στὸν Κλήμη, (*Παιδαγωγὸς β΄*. PG 8, 484) καὶ στὸν Γρηγόριο Θεολόγο, (*Λό-*

30. Ὅπ.π., σ. 311.

31. Ὅπ.π., σ. 223.

γος Ε΄. Κατὰ Ἰουλιανοῦ Β΄, κεφ. 35. PG 35, 708), τὶς πολύχρωμες κορδέλες ποὺ κρέμονται ἀπὸ μανουάλια καὶ πολυελαίους, τοὺς δικεφάλους ἀετοὺς ποὺ ἀπαντῶνται σὲ κάθε σημεῖο τοῦ ναοῦ, τὰ πάσης φύσεως καὶ ἀμφιβόλου αἰσθητικῆς ἄχρηστα πράγματα ἢ χρήσιμα σκεύη μὲ ἀντιαισθητικὴ ἐμφάνιση, ποὺ εὐτελίζουν ὄχι μόνο τὸν ναό, ἀλλὰ καὶ τὰ τελούμενα σ' αὐτόν³². Ὅλα αὐτά, κατὰ τὸν Ἰωάννη Φουντούλη, «διασύρουν τὴν σεμνὴ ἐκκλησιαστικὴ τάξη καὶ παράδοση, δίνουν λαβὴ γιὰ σχόλια καὶ ἀφήνουν τὴν ἐντύπωση τηλεοπτικοῦ ἱεροῦ θεάματος³³. Ὁ ὀρθόδοξος ναὸς εἶναι ὁ λειτουργικὸς χώρος ποῦ, ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ του ἀκόμη κατασκευὴ καὶ τὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση τῶν χώρων του, μέχρι τὴν ζωγραφικὴ του διακόσμηση, τὰ σκεύη, τὰ ἄμφια, ὅλα ὑπηρετοῦν τὴ λατρεία καὶ τίποτε ἄλλο. «Ἡ παλιὰ παράδοση, παράδοση ὑψηλῆς αἰσθητικῆς καὶ ἐλληνοπρεποῦς λιτότητος, κάλλους καὶ κλασικῆς συνέχειας, δὲν παύει νὰ εἶναι ὁ διδάσκαλός μας στὸ ἱερὸ καὶ καλλιτεχνικὸ μας ἦθος. Νὰ μᾶς ἀποτρέπει ἀπὸ ἐκβαρβαρισμοὺς καὶ ἐκπερισμοὺς, ἐμᾶς τουλάχιστον ποὺ εἴμαστε παιδιὰ τῶν πατέρων μας, ποὺ δίδαξαν στὸν κόσμον τί σημαίνει κάλλος, μέτρο καὶ ἁρμονία»³⁴.

Βέβαια τὸ πρόβλημα τῆς παραδόσεως μετασχηματίζεται σὲ πρακτικὸ, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ δὲν εἶναι ἴδια μὲ τὸ

32. Ὅπ.π., σ. 222.

33. Ὅπ.π., σ. 223.

34. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Θεία Λατρεία καὶ τέχνη στὸν ὀρθόδοξο ναό», *Τελετουργικὰ θέματα*, τ. Β΄, σ. 81.

ἀπώτατο παρελθόν. Τί εἶναι σήμερα παράδοση; Ἄρνηση τῆς προόδου; ἀνεξέλεγκτη συνέχεια ἐπανάληψης στερεοτύπων καί παλαιῶν μορφῶν; ἀντιγραφὴ κάποιων καλῶν μορφῶν; ἢ ἔμπνευση καὶ ἔνταξη τῆς τέχνης μας στὴ χάρις τοῦ Θεοῦ, ὥστε αὐτὸς νὰ τελειοποιεῖ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν μας καὶ ἔτσι νὰ ἐντάσσονται στὴν ἐξελικτικὴ τροχιά τῆς παραδόσεως³⁵; Καὶ ὕστερα, συχνὰ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνθρωποι ταλαιπωρούμαστε ἀπὸ ἀπολυτοποιήσεις, ποὺ εἶναι ὁ εὐκόλος δρόμος ἐνὸς θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ «παλαιομερολογιτισμοῦ», ποὺ μιλᾷ συνεχῶς γιὰ «Ὁρθοδοξία», «Πατέρες» καὶ «Παράδοση» καὶ τὸ ἀπαραχάρακτο τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως, ποὺ μακάρι νὰ ἦταν ἔτσι, ἀλλὰ ἡ κάθε ἐποχὴ ἔχει τὶς ἀναβάσεις καὶ τὶς καταβάσεις της, ἡ τέχνη, καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἡ κοσμικὴ, εἶναι παιδιὰ τῆς ἐποχῆς της καὶ μητέρα τῆς πνευματικότητάς μας, καὶ εἶναι αὐτονόητο ὅτι παράγουμε, ὅ,τι ζοῦμε καὶ ὅ,τι βιώνουμε ὡς Ἐκκλησία καὶ ὡς πλήρωμα αὐτῆς. Ὁ ἀείμνηστος Φώτης Κόντογλου σχολιάζοντας μίαν εἰκόνα δυτικῆ ἔγγραφε· «τὰ ἐκ τοῦ πνεύματος πνευμά ἐστι, τὰ ἐκ τῆς σαρκὸς σὰρξ ἐστι»³⁶. Μακάρι νὰ διαιωνίζονταν αὐτὴ ἡ μακαρία καὶ διαρκὴς ἀνοιξὴ τῆς πατρώας παραδόσεως καὶ τέχνης, θὰ βρισκόμασταν σὲ μιὰ διαρκῆ καὶ ἀγήραστη νεότητα καὶ ἀνθοφορία πνευματικὴ, ὅμως ἡ πραγματικότητα συχνὰ μας προσγειώνει καὶ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ

35. Ὁπ.π., σ. 78.

36. ΛΕΩΝΙΔΑ ΟΥΣΠΕΝΣΚΗ, *Ἡ εἰκόνα* (μτφρ., πρόλογος Φώτη Κόντογλου), ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1952, σ. 44. Πρβλ. *Ἰωάν.* 3, 6.

ξαναδοῦμε τὰ πράγματα μὲ νέο μάτι, ἀλλὰ μὲ τὸ κοινό της Ἐκκλησίας πνεῦμα³⁷. Τὸ πλαίσιο ὑπάρχει, οἱ κανόνες εἶναι θεσμοθετημένοι, τὰ ὅρια χαραγμένα, σὲ μᾶς μένει νὰ γνωρίσουμε πραγματικά, ἂν ξέρουμε νὰ ἐλέγχουμε ἢ ἂν νομίζουμε ὅτι ξέρουμε τὰ ζητήματα ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἡ παράδοση δὲν εἶναι στατική, κι αὐτὸ φαίνεται παρατηρώντας τὶς τοιχογραφίες τῶν ναῶν μας. Ἡ κάθε ἐποχὴ κομίζει τὴν διαφορετικότητά της καὶ τὴν αἰσθητικὴ της πρόταση, ἀλλὰ καὶ τὸν ζωντανὸ θεολογικὸ της λόγο. Μποροῦμε νὰ διαβάσουμε αὐτὸν τὸν εἰκαστικὸ λόγο καὶ νὰ ἀπολαύσουμε τὴ διδαχὴ του; Τὸ θέμα εἶναι, ἂν γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα πῶς ὅ,τι χτίζουμε καὶ ἱστοροῦμε σήμερα εἶναι μιὰ σοφὴ συνέχεια καὶ μιὰ νέα πρόταση γιὰ τὸ μέλλον, ἢ εἶναι ἀπλῶς μιὰ πρόταση χωρὶς πνοή καὶ χωρὶς μέλλον, μιὰ πρόταση ἄλαλη. Στὴν τέχνη τῆς Ἐκκλησίας συχνὰ συναντᾶμε τοὺς «λαϊστρυγόνες καὶ τοὺς κύκλωτες» τῆς κάθε ἐποχῆς, ποὺ μᾶς ἀλλάζουν τὴν πορεία. Τὰ ἐρωτήματα πάντα προβληματίζουν τὸν ἀείμνηστο Καθηγητὴ Ἰωάννη Φουντούλη, ποὺ ἀναρωτιόταν, γιατί «οἱ θαυμάσιοι βυζαντινοὶ ναοὶ καὶ οἱ κλασικῆς ἁρμονίας καὶ ὁμορφιάς βασιλικές, ποὺ χτίζονταν μέχρι τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας καὶ κατὰ τὴν τουρκοκρατία, ἔδωσαν τὴ θέση τους σὲ ἐπιδεικτικὰ βουνὰ ἀπὸ μπετόν, ἀπάνθρωπα καὶ ἀνοικονόμητα οἰκοδομήματα, ἀληθινὲς παγόδες, ἢ θηλυπρεποῦς κομψότητας κατασκευάσματα;»³⁸, ἢ ἀκόμα «πῶς ὅ,τι καχότεχνο στὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση τῶν

37. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὄπ.π., σ. 79.

38. Ὑπ.π., σ. 81.

ναῶν κρύβεται κάτω ἀπὸ τὸν μανδύα τοῦ “βυζαντινοῦ”; Γιατί τάχα οἱ τοιχογραφίες ἀπόκτησαν χρυσὸ φόντο καὶ πῶς ἡ ἐπίδειξη χλιδῆς θεωρεῖται καὶ ἐγκωμιάζεται ὡς πλοῦτος καὶ μεγαλοπρέπεια, μέσα σὲ ἕνα χῶρο ποὺ διδάσκεται ἡ φιλοπτωχία καὶ ἡ ἱεροπρεπῆς σεμνότητα;»³⁹. Θυμοῦμαι τὴν ἔκπληξη τοῦ καθηγητῆ, ὅταν ἐπισκέφθηκε κάποιος ἀνώτατος κληρικὸς τὸν ναὸ τῆς Θεολογικῆς μας Σχολῆς καὶ πρότεινε ιδέες γιὰ τὴ διακόσμησή του. Μεταξὺ ἄλλων πρότεινε νὰ μπεῖ στὸν παντοκράτορα χρυσὸ φόντο καὶ γύρω νὰ τοποθετηθεῖ κρυφὸς φωτισμός, ὥστε, ὅπως ὑποστήριζε, «νὰ τονιστεῖ τὸ φῶς τῆς θεότητος». Ὁ ἀείμνηστος δάσκαλος χαμογέλασε πικρὰ γιὰ τὴν πρόταση καὶ ἀπάντησε· «καλά, ὅταν πεθάνω ἐγώ, ἄς κάνουν ὅ,τι θέλουν, πρὸς τὸ παρὸν εἶμαστε καλὰ καὶ ἔτσι». Μήπως ξεχάσαμε τὴν ἀρχαία παράδοση τῶν ναοδόμων, ποὺ ἔχτιζαν τοὺς ναοὺς τους «μὲ φῶς», χρησιμοποιώντας τὸ φυσικὸ φῶς τοῦ ἡλίου γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ οἰκοδόμημά τους⁴⁰, ἐνῶ ἡ ὅλη τελετουργία δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ πορεία πρὸς τὸ φῶς, τὸ «Φῶς τὸ ἀληθινόν»; Ἄλλωστε οἱ ἀκολουθίες ἀπὸ τὸ πρῶν καλοῦσαν τὸ «Φῶς» νὰ φωτίσῃ τὴ ζωὴ τους («σημειωθῆτω ἐφ’ ἡμᾶς τὸ φῶς τοῦ προσώπου Σου») καὶ τὸ βράδυ ἐρχόμενοι «ἐπὶ τὴν ἡλίου

39. Ὅπ.π.

40. Βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ ΜΑΡΙΝΟΥ ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας στὸ Μεσαίωνα*, Ἀθήνα 1946 καὶ Χ. ΣΤΑΘΑΚΗ, *Ἡ Ἁγία Σοφία*, τὸ μυστικὸ φῶς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐκδ. Ἰνδικτος, 1977. Ἐπίσης βλ. Ι. ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Τὸ φῶς στὴ βυζαντινὴ ἐκκλησία*, ἐκδ. Studio University Press, Θεσσαλονίκη 2000.

δύσιν», ύμνουσαν «Πατέρα, Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα Θεόν»⁴¹. Τὸ καλὸ γοῦστο δὲν ἔλειψε ποτὲ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία μας καὶ εἶναι ἀλήθεια πῶς καὶ σήμερα ὑπάρχουν ναοί, πραγματικὰ ὑποδείγματα καλοῦ γοῦστου, προσεγμένων ἐπιλογῶν, συνέχειας τῆς παράδοσης, μελετημένων κινήσεων καὶ διακοσμητικῶν προτάσεων, ποὺ ὑπηρετοῦν διακριτικὰ τὴ λατρεία, καθὼς ὁ ρόλος τους εἶναι ἐξόχως λειτουργικὸς καὶ πρακτικὸς. Ὅμως δὲν μπορούμε νὰ μὴ σημειώσουμε καὶ τὴν πίκρα τοῦ ἀειμνήστου Δασκάλου, ὅταν ἔβλεπε κακόγουστα ἀντικείμενα διακοσμημένα μὲ δικεφάλους νὰ καταλαμβάνουν τὴν ἐκκλησία, μὲ τὴν ἐπίφραση τῆς βυζαντινοπρέπειας, χαλιά, ἄμβωνες, δεσποτικά, στασίδια, μανουάλια, ἄμφια, ἐγκόλπια, σταυροί, ἀκόμη καὶ στὰ δοχεῖα γιὰ τὰ ἀποκέρια, «δοχεῖα ἀπορριμάτων μὲ μορφὴ λειψανοθηκῶν»⁴² καὶ σημείωνε χαρακτηριστικὰ «λέχτηκε – δὲ γράφηκε ἀκόμη νομίζω – ὅτι ὁ δικεφάλος συμβολίζει τὴ διπλὴ φύση τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ψευδοθεολογία καταντᾶ πολλὰς φορές σὲ βλασφημία»⁴³. Πέρα ἀπὸ τὴ διακοσμητικὴ διάθεση καὶ τὶς αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τοῦ καθενός, στὸν ὀρθόδοξο ναὸ προβάλλει κυριῶς ἡ ἀπαίτηση τῆς χρησιμότητος τῶν καλλιτεχνικῶν προϊόντων καὶ ἡ λειτουργικὴ τους χρῆση. Γι' αὐτὸ ἡ γνώση τῶν λειτουργικῶν καὶ τελετουργικῶν δεδομένων θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει τὸν ρέκτη κληρικὸ, ὥστε νὰ καθοδηγήσει σωστὰ τὸν καλλιτέχνη γιὰ τὸ τί πραγματικὰ

41. Μ. ΚΑΛΛΙΓΑ, ὅπ.π., σ. 29.

42. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Τελετουργικὰ Θέματα*, τ. Β', σ. 82.

43. Ὅπ.π., σ. 83.

χρειάζεται και πῶς θὰ ἤθελε ἡ Ἐκκλησία τὸ συγκεκριμένο λειτουργικὸ σκεῦος. Δὲν μπορεῖ ἡ Ἐκκλησία, σήμερα τουλάχιστον ποὺ οἱ λειτουργικὲς τέχνες ξέφυγαν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν εὐσεβῶν μοναχῶν, ποὺ γνώριζαν καὶ τὴν παράδοση ἀλλὰ καὶ ἡ τέχνη τους ἦταν καρπὸς προσευχῆς καὶ διακονίας, νὰ ἀφήνεται ἀστόχαστα στὰ χέρια ἀνυποψίαστων κατασκευαστῶν, γιὰ νὰ χτίσουμε τὴν παράδοση τοῦ 21ου αἰῶνα⁴⁴. Καὶ ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ξανὰ τὸν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στὴν καλλιέργεια τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν στὶς Ἐκκλησιαστικὲς καὶ τὶς Θεολογικὲς μας Σχολές. Πρέπει ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία νὰ μορφώσει τοὺς καλλιτέχνες τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, δὲν μπορεῖ νὰ ἀκολουθεῖ, ὡς οὐραγός, αὐτὸ ποὺ προτείνει ὁ κάθε αὐτοαποκαλούμενος δημιουργός, ζωγράφος ἢ ξυλογλύπτῃς ἢ ἀργυροχρυσόχος. Γιατί οἱ ἐκκλησιαστικὲς μας σχολές νὰ μὴν ἀσχολοῦνται μὲ τὴ διδασκαλία τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν στοὺς σπουδαστὲς τους; Αὐτοὶ αὐριο θὰ ἀποτελέσουν τοὺς ἄμεσους συνεργάτες τῶν μητροπόλεων καὶ τῶν ἐνοριῶν. Στὴν παράδοσή μας πάντα οἱ καλλιτέχνες θεολογοῦσαν καὶ θεολογοῦντες δημιουργοῦσαν. Χρέος λοιπὸν τῆς Ἐκκλησίας εἶναι νὰ προσφέρει τὴ γνώση καὶ τὶς προϋθεσίες.

Τὰ πάντα στὴ λατρεία μας πλέον ἔχουν ὄχι μόνο τὴ χρήση τους ἀλλὰ καὶ τὸν συμβολισμό τους, μιὰ καὶ ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκεῖνες ἐποχὲς ποὺ καθιερώθηκε ἡ λατρεία ἄφησε κάποια στοιχεῖα νὰ παραμείνουν ζωντανά, ὡς κατάλοιπα μιᾶς ἐποχῆς. Γιὰ παράδειγ-

---

44. Ὅπ.π.

μα, ή χρήση τών έξαπτερύγων σήμερα δέν εἶναι αὐτὴ ποὺ ἦταν στοὺ παρελθόν, οὔτε ή χρήση τοῦ ἀέρα ή τών δυσκοκαλυμμάτων καὶ τών ποτηροκαλυμμάτων. Παρέμειναν στὴ λατρεία, ἄλλα μὲν ὡς χρηστικά καὶ ἄλλα ὡς συμβολικά ἀντικείμενα. Ἔτσι φαντάζει ὀξύμωρο νὰ μιλοῦν οἱ Πατέρες γιὰ τὸν συμβολισμό αὐτῶν τῶν λειτουργικῶν στοιχείων καὶ σήμερα τὰ έξαπτέρυγα νὰ φέρουν ὄχι τίς μορφές τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων καὶ τῶν έξαπτερύγων σεραφεῖμ, ἀλλὰ τὸν ἅγιο Νικόλαο καὶ τὴν ἁγία Βαρβάρα, ή τὰ δυσκοκαλύμματα καὶ τὰ ποτηροκαλύμματα νὰ ἀντικαθίστανται ἀπὸ μεταλλικά σκεπάσματα, ὑπὸ μορφὴ τροουλίσκων (πολὺ συχνὰ στὴν Κύπρο), καὶ μάλιστα τὰ περισσότερα παραφορτωμένα μὲ διακόσμηση εὐτελοῦς ἀξίας καὶ αἰσθητικῆς. Εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε ὅτι αὐτὰ εἰσήχθησαν μετὰ τὸν 16ο αἰώνα, ὅταν ή ἀργυροχρυσοχοῖα στὴν Ρωσία συναντήθηκε μὲ τὴν ρωσικὴ λειτουργικὴ πράξη. Οἱ ζωγράφοι μας κατέγραψαν γιὰ πρώτη φορὰ αὐτὴ τὴν «πρωτοτυπία» τὸν 16ο αἰώνα στὴ Μονὴ Φιλανθρωπῶν στοὺ Νησὶ τῶν Ἰωαννίνων⁴⁵. Ὁ πλοῦτος καὶ ή οικονομικὴ ἐπίδειξη τῆς κραταιᾶς Ρωσίας πέρασε καὶ στὴν λογικὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης. Τὰ προβλήματα ἐντείνονται, ὅταν οἱ κατασκευαστὲς ἀγνοοῦν πλήρως ἀκόμη καὶ τὴ χρήση αὐτῶν ποὺ κατασκευάζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θεολογία καὶ τὸν συμβολισμό τους. Δέν εἶναι εὐκόλο νὰ χρησιμοποιεῖται δισκάριο, μὲ ἐγγάρακτες παραστάσεις ή σμάλτα, ποὺ δυσκολεύουν τὴν πλήρη ἀπόμαξή του, ή

45. Τ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Ἡ Μεγάλὴ εἴσοδος στὴν εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 151-159.

νά μὴ χωράει ὁ ἅγιος ἄρτος καὶ μάλιστα, τὴν περίοδο τῆς Τεσσαρακοστῆς, νά μὴ μποροῦν νά τοποθετηθοῦν οἱ ἅγιοι ἄμνοι γιὰ τὶς προηγησάμενες. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ἅγιο ποτήριο, ὅπου τὰ χεῖλη τοῦ ποτηρίου συχνὰ διακοσμοῦνται ἢ εἶναι ἐγκάρακτα. Ἡ λόγχη δὲν μπορεῖ νά εἶναι ἓνα ἄχρηστο ἀντικείμενο ποὺ δὲν μπορεῖ νά κόψει, τὸ ἴδιο καὶ ἡ λαβίδα, πρέπει νά εἶναι ἀπλὴ χωρὶς διακόσμηση καὶ σμάλτα. Ἡ κολυμβήθρα δὲν μπορεῖ νά εἶναι ἀβαθῆς, ὥστε νά μὴ ἐπιτρέπεται ἡ κατάδυση τοῦ βαπτιζομένου⁴⁶. Τὰ ἄμφια τῆς ἀγίας τραπέζης, κομφῶ καὶ ἀπλά, χωρὶς τὸ παραφόρτωμα σχεδίων καὶ παραστάσεων. Ἄν ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὶς τοιχογραφίες, θὰ δοῦμε ὠραιότατα δείγματα κεντητικῆς τέχνης, ποὺ συνδυάζουν καὶ τὸ ὠραῖο καὶ τὸ κομφῶ. Ζώντας σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὰ πάντα ἀποτυπώνονται πλέον σὲ εἰκόνα, φωτογραφικὴ ἢ τηλεοπτικὴ, ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι ἡ διδασχὴ τῆς λατρείας καὶ τῆς αἰσθητικῆς τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν περνᾶ καὶ σὲ ἄλλα χέρια, τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦν νά ἔχουν τὴ γνώση στὸ τί θὰ προβάλλουν ὡς καλὸ ἢ ἀπορριπτό, οὔτε ἔχουν τὴν ἀγάπη γιὰ τὸ ζήτημα τῆς λατρείας, ποὺ εἶναι ἡ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ νά ἀσχοληθεῖ κανεὶς μαζί της, ἔστω καὶ ἐπιστημονικὰ ἢ καλλιτεχνικά. Σίγουρα ἡ εὐθύνη τῶν λειτουργῶν εἶναι μεγάλη καί, σὲ ἓνα κόσμο ποὺ βιώνει διαφορετικὰ πνευματικὰ προβλήματα, θὰ πρέπει νά προσέξουμε, ἂν θὰ σταθοῦμε ἀπέναντι σ' αὐτὰ μὲ εὐλάβεια ἢ ἀνευλάβεια, μὲ αὐταρέσκεια ἢ θαυμασμὸ γιὰ τὴν παράδοση καὶ τὸ ἦθος τῆς λατρείας, μὲ πνεῦμα συνέ-

---

46. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π.

χειας ἢ αὐτονόμησης. «Πάντως ὁ ἀτομικὸς ἢ συλλογικὸς ἐγωϊσμὸς ἀποτελεῖ τὸν χειρότερο σύμβουλο γιὰ κάθε βελτίωση, ἀφοῦ μὲ ἓνα κατ' ἀναλογίαν “ἡμεῖς τοῦ Μωϋσέως ἐσμὲν μαθηταὶ” (Ἰωάν. 9 28), νομιμοποιεῖ κάθε λειτουργικὴ παραχάραξη καὶ ἐξ ὑπαρχῆς ἀποκλείει κάθε νηφάλια κριτικὴ καὶ βελτίωση»⁴⁷.

Αὐτὸ τὸ «ναὶ μὲν ἀλλὰ» ἢ τὸ «ναὶ βεβαίως τότε, ἀλλὰ ἐμεῖς σήμερα...», εἶναι τὸ νέο «δόγμα» ποὺ ταλαιπωρεῖ τὴν Ἐκκλησία μας σὲ πολλοὺς τομεῖς. Ἀκούγεται συχνὰ πὼς ζοῦμε σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὰ πάντα ἀλλάζουν καὶ ἡ τεχνολογία εἶναι πλέον μέρος τῆς ζωῆς μας, ἐπομένως δὲν μπορούμε νὰ ζοῦμε μὲ τὸ σύμπλεγμα τοῦ παρελθόντος ποὺ ὅλα ἦταν καλὰ λίαν καὶ σοφά. Ἔτσι φτάσαμε στὸ σημεῖο νὰ καταργοῦμε τὴν ἀγιογραφία στὴν ἱστορία τῶν ναῶν μας καί, ἀπὸ τὴν τέχνη αὐτῆ, ποὺ δεκάδες ἄνθρωποι ἀγίασαν πάνω στὶς σκαλωσιεὺς τῶν μοναστηριῶν μας καὶ τῶν ναῶν, προσευχόμενοι καὶ δανερίζοντες τὰ χέρια τους στὸν Θεό, ὥστε νὰ κατευθύνει τὴν τέχνη τους στὸν ἀγιασμὸ τῶν ψυχῶν, καταλήξαμε στὴν εὐκολὴ λύση ποὺ συνδέεται μόνο μὲ τὸ εὐκόλο κέρδος, νὰ ἀναθέτουμε δηλαδὴ τὸ ἔργο ὄχι σὲ ἀγιογράφο ἀλλὰ σὲ φωτοτυπικὸ μηχανήμα. Ἐχει χαθεῖ δηλαδὴ ἡ αἴσθηση τοῦ χρέους, ἡ αἴσθηση τῆς συνέχειας τῆς ἱστορίας, ἡ αἴσθηση ὅτι, ἐνῶ οἱ ἄλλες ἐποχὲς ἄφησαν ἔργα μεγάλα καὶ θαυμαστά, ἐμεῖς θὰ ἀφήσουμε φωτοτυπίες, γιὰτὶ αὐτὰ παράγει ἡ ἐποχὴ μας.

47. Ὅπ.π., σ. 93.

Στὸν τομέα τῆς αἰσθητικῆς τοῦ λόγου καὶ τοῦ κηρύγματος, μετέφερε συχνὰ τὸν προβληματισμὸ καὶ τὴν ἀγωνία του, ὁ Ἰωάννης Φουντούλης, διότι θεωροῦσε ὅτι ὁ λόγος δὲν εἶναι ἀπλὰ μιὰ ἀκόμα μορφή ἐπικοινωνίας ἱερέα καὶ λαοῦ, ἀλλὰ οὐσιαστικὸ μέρος τοῦ μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, πὺν ἢ θὰ σώσει τὸν λαὸ ἢ θὰ χαθεῖ μιὰ ἀκόμη εὐκαιρία σωτηρίας. Ἡ φράση πὺν ἀκούγεται σήμερα ἀπὸ πολλοὺς «σταμάτα νὰ μοῦ κάνεις κήρυγμα» δείχνει τὴν δυσφήμιση τοῦ κηρύγματος ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοῦ λόγου. Ὁ ἱερέας ἐπιβάλλεται νὰ καταβάλλει κάθε προσπάθεια, ὥστε ὁ λόγος του νὰ εἶναι κατανοητὸς ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀκροατές του. Ἡ γλώσσα νὰ εἶναι ἀπλή ὁμιλουμένη, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ δύσκολες λέξεις καὶ τεχνικοὺς ὅρους, μακρὲς προτάσεις καὶ γραμματικοὺς ἢ συντακτικοὺς ἀρχαϊσμούς⁴⁸. Ἡ ἀρχαίζουσα γλώσσα καλὸ εἶναι νὰ ἀποφεύγεται, διότι δὲν εἶναι καταληπτή, ἀλλὰ καὶ δὲν παύει νὰ δημιουργεῖ μιὰ ψυχολογικὴ ἀπόσταση ἱεροκήρυκα καὶ λαοῦ. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἐξεζητημένη δημοτικὴ ἢ μιὰ λαϊκὴ ξύλινη γλώσσα πὺν θυμίζει τὸν πολιτικὸν λόγο. Ὁ ἱεροκήρυκας δὲν πρέπει νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση οὔτε ἐνὸς ἀνθρώπου πὺν κάνει ἐπίδειξη γλωσσοπλαστικῆς ἱκανότητος καὶ φιλολογικῆς ἐπάρκειας, οὔτε ἀγράμματος, ἀλλὰ οὔτε καὶ λόγιου τοῦ παρελθόντος. Γλώσσα ἀπλή, καὶ ὅσο κατὰ τὸ δυνατόν καθαρὴ καὶ ἀμιγῆς, εἶναι ἡ ἐνδεδειγμένη γιὰ τὸν ἄμβωνα⁴⁹. Στὸν τομέα τῆς Ὀμιλητικῆς, εἶχε μιὰ ἰδιαίτερη φροντίδα καὶ ἐνδιαφέρον, στὸ νὰ ἐκπαιδεύσει

48. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ὀμιλητικὴ*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 203.

49. Ὅπ.π.

τοὺς φοιτητὲς καὶ αὐριανοὺς κληρικοὺς καὶ θεολόγους, γι' αὐτὸ καὶ στὸ πλαίσιο τῶν μαθημάτων Λειτουργικῆς καὶ Ὁμιλητικῆς καὶ στὰ φροντιστηριακὰ μαθήματα, ποὺ γινόταν στὸ ναὸ τῆς Σχολῆς, ἀνέθετε σὲ φοιτητὲς νὰ λειτουργοῦν καὶ νὰ κηρύττουν, γιὰ νὰ ἀποκτοῦν ἐμπειρία καὶ γνώση τοῦ προβλήματος. Οἱ συμβουλές του ἀπλές καὶ πρακτικές, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν αἰσθητικὴ παρουσία τῶν ὁμιλητῶν, ποὺ ἔπρεπε νὰ φοροῦν ράσο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ σώματος, ὅπως ἔλεγε: «ἡ σεμνότητα καὶ ἡ ἱεροπρέπεια τοῦ κηρύγματος ἐπιβάλλει μετριασμό τῶν χειρονομιῶν καὶ κοσμιότητα τῶν κινήσεων ... χειρονομίες λίγες, σεμνές, ἐκφραστικές καὶ σύμφωνες πρὸς τὶς ἐκφραζόμενες ἔννοιες, οὔτε μονότονες οὔτε περιδεεῖς, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὑπερβολικὲς καὶ θεατρικὲς»⁵⁰. Ὁ δὲ τόνος τῆς φωνῆς τῶν ἱεροκηρύκων καλὸ θὰ εἶναι νὰ μὴ εἶναι ἐνοχλητικὸς ἀπότομος καὶ ὑψηλός, σὰν νὰ μαλώνει τοὺς ἀκροατές, ἀλλὰ οὔτε καὶ κακόμοιρο τραγουδιστικὸ ὕφος ποὺ κάποιοι νομίζουν ὅτι εἶναι ἱεροπρεπές⁵¹. Προτιμοῦσε πάντα καὶ ὁ ἴδιος, ὅταν κήρυττε, τὸν ἀπλὸ καὶ ἀνεπιτήδευτο φυσικὸ τρόπο ὁμιλίας, ποὺ δίνει ἓναν προσωπικὸ τόνο στὸν λόγο.

Γιὰ τὸν Ἰωάννη Φουντούλη, ἡ λειτουργικὴ πράξη εἶναι «μιὰ ἀναγωγὴ στὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ, μιὰ διαρκῆς μείξις τοῦ λειτουργικοῦ σήμερον τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς τὴν αἰώνια ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ πάντοτε ζῶντος

50. Ὅπ.π., σ. 212.

51. Ὅπ.π., σ. 212.

ἐν αὐτῇ καὶ σώζοντος τὸν λαόν Του καὶ εὐλογοῦντος τὴν κληρονομίαν Του, διὰ τῆς χειρὸς τῶν ἱερέων»⁵².

Ὅσο κι ἂν φανεῖ παράδοξο, σημειώνει μὲ ἔμφαση, «ἡ θεία λειτουργία δὲν εἶναι μόνο ἓνα κείμενο. Εἶναι μιὰ συλλογικὴ πράξη, ἓνα δημόσιο ἔργο, στὸ ὁποῖο μετέχει ὀλόκληρη ἡ Ἐκκλησία, ὄρατὴ καὶ ἀόρατὴ, ἄγγελοι καὶ ἄνθρωποι, ζῶντες καὶ πνεύματα δικαίων κι ὀλόκληρος ὁ κόσμος λογικὸς καὶ ἄλογος. Εἶναι δυναμικὴ συνισταμένη ποὺ ἐνώνει τὴν κτίση μὲ τὸν κτίστη, σὲ κοινωνία λόγου καὶ σαρκὸς καὶ αἵματος. Ναὸς, εἰκόνα, σύμβολο, θυμίαμα, σκευὴ, ἄμφια, κινήσεις, δοξολογικὴ ψαλμωδία, εὐχετικὸς λόγος, σύνοδος λαοῦ, ἱερατικὴ διακονία, ὅλα αὐτὰ σὲ μιὰ ζωντανὴ ὀργανικὴ ἐνότητα καὶ φορὰ πρὸς τὸ ὑπερουράνιο θυσιαστήριο τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, μὲ μιὰ ἀντίστοιχη κένωση τοῦ Χριστοῦ, ἀόρατα καὶ ὄρατα (μὲ τὰ εὐχαριστιακὰ εἶδη) γιὰ τὴ σωτηρία καὶ ἀνακαίνιση τοῦ κόσμου»⁵³. Κάθε λειτουργία, κατὰ τὸν ἀείμνηστο Καθηγητὴ, μοιάζει μὲ τὸ Σινᾶ ἢ τὸ Θαβώρ. Ἔχει πρόποδες, ἀνάβαση, κορυφὴ καὶ κατάβαση. Ἱερὴ σύναξη τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, ἱεραρχικὰ διαρθρωμένου καὶ συντεταγμένου⁵⁴.

Ἄν κάτι ἀπὸ αὐτὰ λείψει, ματαιώνεται τὸ ταξίδι στὰ ἔσχατα, στὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

Στὴν ἀκαδημαϊκὴ καὶ θεολογικὴ του διαδρομῇ, ὁ Ἰωάννης Φουντούλης ἔγραψε πολλά, δίδαξε περισσότε-

52. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Λειτουργικὰ Θέματα*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1977, σ. 15.

53. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Λειτουργικὰ Θέματα*, τ. Δ', (1979), σ. 46.

54. Ὅπ.π.

ρα και ἄφησε ἀτίμητη παρακαταθήκη. Μένει σὲ μᾶς νὰ τὴν κρατήσουμε μὲ σεβασμὸ στὰ χέρια μας καὶ νὰ τὴν παραδώσουμε, ὅταν μᾶς ζητηθεῖ, ἀκέραια. Γιὰ τὸν σοφὸ δάσκαλο, ὅλα αὐτὰ δὲν ἦταν μόνον ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ γνώσης, ἀλλὰ κυρίως τρόπος ζωῆς καὶ ἔργο ζωῆς, γιατί εἶχε πάντα στὸ νοῦ του τὰ λόγια τοῦ γέροντά του, τοῦ ἀγίου Συμεῶν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης :

– «Ἄνθρωπε, μικρὰ ταῦτα λογιζῆ;

Καὶ τοὺς τῶν πατέρων ὄρους παραλογίζη, τοὺς ἄνωθεν παραδεδομένους;

Οὐδὲν μικρὸν ἐν τῇ τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ.

Οὐδὲν δίχα λόγου, ὅτι αὐτοῦ τοῦ ζῶντος Λόγου ἡ Ἐκκλησία, διὸ μετὰ λόγου πάντα μεγίστου. Πῶς οὖν τις τολμᾷ τὰ μετὰ λόγου καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ ἰδίαις ὀρμαῖς παρορᾶν καὶ ἑαυτὸν εἰσάγειν τῆς τούτων καταλύσεως νομοθέτην;

Οὐκ οἶδας ὅτι τάξις συνέχει πάντα ... καὶ ὅτι οὐκ ἔστιν ἀκαταστασίας ὁ Θεὸς ... ἀλλ' εἰρήνης καὶ τάξεως καὶ ὅτι ἡ ἐν οὐρανοῖς εὐταξία καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐστί;

Ἵπερμάχει οὖν τῶν ἱερῶν τάξεων, ἵνα μισθοὺς πολλαπλοῦς κομίση παρὰ Θεοῦ, ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου καὶ τὴν ἱερὰν τηρῶν τάξιν»⁵⁵.

55. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Διάλογος, κεφ. ΤΞΕ'. PG 155, 680C.

ΑΙΣΘΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΓΙΟ ΝΙΚΟΔΗΜΟ ΤΟΝ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗ

Ὁ Σουηδὸς σκηνοθέτης Igmarr Bergman, χαρακτηριστικὸς τοῦ ἀδιεξόδου τῆς ἐποχῆς μας, σὲ μιὰ κραυγὴ προσωπικῆς ἀγωνίας, κατὰ τὴν πορεία τῆς ἀναζήτησης τῆς προσωπικῆς του ἀλήθειας, ρωτᾷ: «Εἶναι λοιπὸν τόσο ὀδυνηρὰ δύσκολο νὰ συλλάβει κανεὶς τὸν Θεὸ μὲ τὶς αἰσθήσεις;»¹.

Στὴν οὐσία ὁ Bergman ἀναζητεῖ ἓνα χᾶδι πατρικό, μιὰ φάυση, ἓνα ἄγγιγμα, μιὰ βεβαιότητα ἐμπειρική, γιὰ νὰ σπάσει τὸ φράγμα τῆς μοναξιάς του. Μήπως τὸ ἴδιο δὲν ἔκανε καὶ ὁ πολὺς Σάρτρ, ὅταν ἔλεγε μὲ παιδικὸ παράπονο πὼς «ζήτησα ἓναν Θεὸ πατέρα καὶ μοῦ ἔδωσαν ἓνα Θεὸ ἀφέντη-χωροφύλακα»;

Ἄν οἱ δύο αὐτοὶ διανοούμενοι τῆς Δύσης εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ προσεγγίσουν τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, θὰ διαπίστωναν πὼς ἡ ἀπάντηση σὲ αὐτὴ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης τοῦ Θεοῦ βρίσκεται μέσα στὴν πράξη καὶ τὴ λατρεία τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς, μιὰ ἀπάντηση ἄμεση, πέρα ἀπὸ ἀφηρημένα σχήματα διανόησης καὶ ἀνθρωποκεντρικὲς συναισθηματικὲς ἀναγωγές.

---

1. Βλ. *Τὰ σενάρια τοῦ Ἰ. Μπέργκμαν* (μτφρ. Ρ. Σώκου), ἐκδ. Γαλαξίας, Ἀθήνα 1962, σ. 110.

Στην Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ θεολογία τίποτα δὲν εἶναι θεωρία καὶ αὐτονομημένη διδασχὴ· ὅλα εἶναι πράξι, αἰσθητὴ ἐμπειρία, καθολικὴ σωματικὴ συμμετοχὴ².

Ὅσες φορές ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ αὐτονομήθηκε ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὁδηγήθηκε ἔξω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἔφτασε ὡς τὴν κόλαση, δηλαδὴ στὸ μαρτύριο τοῦ νὰ μὴν ἀγαπάει κανεὶς καὶ νὰ μὴν ἀγαπιέται.

Ἡ ζωὴ στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ εἶναι μιὰ συνεχῆς πρόσκληση καὶ πρόκληση γιὰ ἄμεση συμμετοχὴ-σωματικὴ μετοχὴ στὴν ἀλήθεια τῆς ζωῆς, ποὺ ἀναιρεῖ τὴν θανάτωση τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φύσης. Στὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας, πρέπει νὰ τονίσουμε πὼς ἡ σωματικὴ ἄσκηση εἶναι ὁ μόνος δρόμος θεολογικῆς γνώσης. Δὲν εἶναι ποτὲ δυνατὸν ὁ ἄνθρωπος νὰ γνωρίσει τὴν ἀλήθεια τῆς ὑπάρξεώς του μόνο μὲ κατηγορίες νοητικῆς ἢ καθολικῆς ἀλήθειας τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ εἶναι μιὰ καθολικὴ γνώση προσωπικῆς ἐμπειρίας³.

Ἡ ζωὴ τῶν πιστῶν εἶναι μυσταγωγία καὶ οἱ θεωρίες τῶν θεολόγων εἶναι ἱερουργίες· «πρᾶξις ἐστὶ θεωρία ἐνεργουμένη καὶ θεωρία ἐστὶ πρᾶξις μυσταγωγουμένη» λέει ὁ Ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς⁴.

---

2. Χρ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἥθους*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1979, σ. 123.

3. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Τὸ μυστήριον καὶ ἡ διακονία τοῦ λόγου*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 78.

4. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Κεφάλαια θεολογικὰ καὶ οἰκονομικά*, ἑκατοντὰς Δ', PG 90, 1344A.

Αὐτὴ τὴν ἔμπρακτῃ θεωρία πόθησε καὶ βίωσε κατὰ τὸ στάδιο τῶν «πνευματικῶν του γυμνασμάτων» ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης καὶ μὲ τρόπο πολὺ κατανοητὸ μᾶς μεταφέρει τὴν ἐμπειρικὴ γνώση τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας, ἀλλὰ καὶ τῶν συνασκητῶν του.

Ἀναζήτησε τὴν γνώση μέσα ἀπὸ τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη καὶ διαπιστώνει πὼς ὑπάρχουν δύο γνώσεις, «ἡ μία ἄρχεται ἀπὸ τὴν γῆν καὶ εἶναι πλήρης ἀκανθῶν, πεπτωκυῖα, ἄπτερος γνώσις, ὀρθολογιστικὴ», κινούμενη ἐντὸς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καὶ κλεισμένη μέσα στὰ στεγανά τῶν φιλοσοφικῶν παρατηρήσεων τοῦ Ἀριστοτέλη «οὐδὲν ἐν τῷ νῶ, ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει»⁵.

Ἡ «ἄλλη γνώσις ἀποκαλύπτεται» κατὰ τὸ μέτρο τῆς καθαρότητος τῆς ψυχῆς καὶ ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ, ἀποκαλύπτεται «ἀπὸ τὸν φωτίζοντα τὸν αἰσθητὸν καὶ νοητὸν κόσμον Θεόν»⁶.

Γι' αὐτὸ τὸ μέτρο, τῆς καθαρότητος τῆς ψυχῆς, ὁ Ἅγιος Νικόδημος καὶ ὄλοι οἱ ἅγιοι τῆς πίστεώς μας πρόσφεραν ἑαυτοὺς τῷ Θεῷ καὶ κατέστησαν σκευὴ ἐκλογῆς καὶ δοχεῖα θείας χάριτος.

Στόχος τοῦ ἀγίου μας ἦταν νὰ διδάξει (ἢ νὰ ὑπομνήσει, ὅπως γράφει ἐν τῇ ταπεινότητί του) ὅτι τὸ νὰ γίνεи κανεῖς αὐτοκράτορας τῶν παθῶν του καὶ νὰ ἔλθει στὴν ἀπάθεια εἶναι χάρισμα τοῦ Θεοῦ ποὺ δίδεται σὲ ὅσους

5. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον. Περὶ φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων*, ἐκδ. Σχοινᾶ, Βόλος 1969, σ. 12.

6. Ὅπ.π.

φθάνουν στο «ἄκρον τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξεως»⁷ καὶ οἱ ὅποιοι «νοῦν ἡγεμόνα καὶ αὐτοκράτορα κατὰ τῶν ὀλεθρίων παθῶν ἐνεστήσαντο»⁸. Καὶ προκειμένου νὰ προχωρήσει στὸ πῶς ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ γίνεῖ αὐτοκράτορας τῶν παθῶν του, ξεκινᾷ τὴ διδασχὴ του ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ σῶμα εἶναι ἀνάκτορο βασιλικό, ὁ δὲ νοῦς εἶναι βασιλεύς⁹, αὐτὸ δὲ τὸ ἀνάκτορο ὡς ὑπερῶο ἔχει τὴν κεφαλή, θάλαμο δὲ τὴν καρδιά, ταχυδρόμους τὰ πνεύματα, ἀγωγούς καὶ περάσματα τὰ σωληνοειδῆ νεῦρα καὶ θυρίδας τὰ πέντε αἰσθητήρια¹⁰.

Ἐδῶ λοιπὸν στὰ αἰσθητήρια ὁ ἅγιος Νικόδημος, ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς διδασκαλίας του καὶ ἀναπτύσσει μὲ μεθοδικότατο τρόπο τὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, «περὶ τῆς φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων», γιὰτὶ μέσῳ αὐτῶν μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ φτάσει στὴ ζωὴ ἢ στὸ θάνατο, «τὸν τῆς ψυχῆς ἀθάνατον θάνατον»¹¹, ὅπως λέγει.

Ἄλλωστε καὶ ὁ προφήτης Ἱερεμίας ἀποκαλεῖ τὶς αἰσθήσεις θυρίδες· «ἀνέβη θάνατος διὰ τῶν θυρίδων», (9, 21) γράφει: «μὴ κείνωμεν ὅπερ ἐσμὲν ἀλλ' ὅπερ γενώμεθα... φῶς γενώμεθα τέλειον, τελείου φωτὸς γεννήματα»¹².

7. Ὅπ.π., σ. 30.

8. Ὅπ.π.

9. Ὅπ.π., σ. 31.

10. Ὅπ.π., σ. 32.

11. Ὅπ.π., σ. 16.

12. Ὅπ.π., σ. 16. Βλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΛΘ' εἰς τὰ Φῶτα*, PG, 36, 336.

Ἐξηγεῖ λοιπὸν παρακάτω γιὰ ποιὸ λόγῳ ἔγιναν οἱ αἰσθήσεις καὶ γράφει: Ἐπειδὴ ὁ νοῦς ἀποκλείεται, τρόπον τινά, ἐντὸς τοῦ ἀνακτόρου τοῦ σώματος, σὰν μέσα σὲ μιὰ φυλακὴ, κατασκεύασε ὁ δημιουργὸς θυρίδες, τὰ πέντε αἰσθητήρια τοῦ σώματος, τοὺς ὀφθαλμοὺς, τὰ ὦτα, τοὺς ῥώθωνες (μύτη), τὸ στόμα, τὸ κοινὸν αἰσθητήριον τῆς ἀφῆς, γιὰ νὰ μπορεῖ πρῶτα μὲν νὰ ἔρχεται νὰ βρῖσκει τὴν δική του τροφὴ καὶ ἡδονή, δηλαδὴ νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀντιλαμβάνεται τὴν αἰσθητὴ κτίση, ἀλλὰ καὶ τοὺς λόγους τῆς Γραφῆς, ἕνας ἄλλος λόγος εἶναι γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ χειραγωγεῖ τὸ λογικὸ του στὴ σοφία, τὴν ἀγαθότητα, τὴ δύναμη, τὴν χάριν, τὴν ἀλήθεια, τὴ γλυκύτητα καὶ τὶς ἄλλες δωρεὰς τοῦ δημιουργοῦ καὶ τρίτος λόγος εἶναι τὸ νὰ μπορεῖ ὁ νοῦς, μέσῳ ὅλων τῶν ἐνεργειῶν καὶ τελειοτήτων ποὺ γνωρίζει, νὰ ἀνεβαίνει ὅσο δυνατόν, «διὰ τῶν πτερυγῶν τῆς νοεραῆς ἐνεργείας», στὴ γνώση καὶ θεωρία αὐτοῦ τοῦ δημιουργοῦ τῆς κτίσεως καὶ δοτῆρος τῆς θείας Γραφῆς»¹³, γιὰτὶ ὅπως λέγει ὁ σοφὸς Σολομῶν «ἐκ γὰρ μεγέθους καὶ καλλονῆς κτισμάτων ἀναλόγως ὁ γενεσιουργὸς αὐτῶν θεωρεῖται¹⁴, ὁ δὲ θεῖος Παῦλος συμπληρώνει λέγων: «ὅτι τὰ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἢ τε αἰδῖος αὐτοῦ δύναμις καὶ θεϊότης»¹⁵.

Ἔτσι λοιπὸν διὰ τῆς θεωρίας τῶν κτισμάτων ἀνεβαίνει ὁ νοῦς στὴ γνώση καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ κτίστου καὶ

13. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 33-34.

14. Σοφ. Σολ. 13, 5.

15. Ρωμ. 1, 20.

δημιουργοῦ Θεοῦ. Ὄταν λέγει, γιὰ παράδειγμα, κοιτοῦν τὰ μάτια στὸν οὐρανό, πέφτει ἡ εἰκόνα τοῦ οὐρανοῦ στὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα τῶν ματιῶν καὶ ἀμέσως προβάλλεται ἡ εἰκόνα του, τότε ἐν ριπῇ παίρνουν εἶδηση οἱ ταχυδρόμοι τῶν πνευμάτων καὶ τρέχουν μὲ ἀπίστευτη ταχύτητα διὰ τῶν ἀγωγῶν τῶν νεύρων στὸν ἐγκέφαλο καὶ εὐθὺς μόλις ἐγγίσσουν ἐκεῖ, ὁ νοῦς διεγείρεται καὶ βλέπει τὸν οὐρανό. Μετὰ τὴν αἴσθηση αὐτή, διὰ τῆς λογικῆς δυνάμεως, βλέπει τὴν τάξη, τὸ μέγεθος, τὸ κάλλος, τὸ φῶς καὶ τὰ λοιπὰ ἰδιώματα τοῦ οὐρανοῦ, καὶ μέσα σὲ ὅλα αὐτὰ στοχάζεται τὴν σοφία, τὴν τέχνη, τὴν δύναμη καὶ τὴν ὠραιότητα τοῦ δημιουργοῦ¹⁶, ἔτσι ἐξάπτει τὴν καρδιά του στὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ.

Μὲ τὴν αἴσθηση τῆς ἀκοῆς πάλι γίνεται κοινωνὸς τοῦ λόγου τῆς θείας Γραφῆς. Ὁ λόγος πλήττει τὸν ἀέρα καὶ κυματίζει· τὰ κύματα τοῦ ἀέρα ἀλλεπάλληλα ἐγειρόμενα ἐμπίπτουν στὸ αὐτὸ καὶ τὴν κόγχη του· ἀπὸ ἐκεῖ περικλωμένα καὶ εἰς τὸν πόρο τῶν ὠτίων εἰσερχόμενα, πλήττουσι τὸ τύμπανον αὐτοῦ· ἀπὸ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ κυμαίνεται ὁ ἀέρας μέσα στὴν κοιλότητα τοῦ τυμπάνου καὶ τινάσσει ὅλα τα μέρη τοῦ λαβυρίνθου, κατόπιν ἐνεργοποιεῖται τὸ ἀκουστικὸ νεῦρο τοῦ ἐγκεφάλου καὶ ὁ νοῦς ἀκούει τὸν λαληθέντα λόγο¹⁷.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐνεργεῖ ὁ ἄνθρωπος καὶ διὰ τοῦ αἰσθητηρίου τῆς ὀσφρήσεως, διὰ τῆς γεύσεως καὶ διὰ τῆς ἀφῆς.

16. ΝΙΚΟΛΗΜΟΥ ΑΓΕΙΟΡΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 34.

17. Ὅπ.π., σ. 35.

Με λίγα λόγια, σημειώνει ο ἅγιος Νικόδημος, ὁ νοῦς διὰ μέσου τῶν αἰσθητηρίων, ὅλα τα κτίσματα καὶ ὅλα τὰ τῆς Γραφῆς λόγια τὰ μεταχειρίζεται, ὡς βαθμίδες, γιὰ νὰ ἀναβαίνει ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν εἰς τὰ νοητά, ἀπὸ τῶν αἰτιατῶν εἰς τὰ αἴτια καὶ ἀπὸ τῶν εἰκόνων καὶ τύπων εἰς τὰ πρωτότυπα καὶ εἰκονιζόμενα, ἐπειδὴ λέγει, «τύποι καὶ εἰκόνες εἰσὶ τὰ ὁρατά τῶν ἀοράτων, τὰ αἰσθητὰ τῶν νοητῶν καὶ τὰ μεριστὰ καὶ πεπληθυσμένα τῶν ἀμερίστων καὶ ἐνιαίων· καὶ αὐτὴ δὲ ἡ τοῦ φαινομένου παντὸς κοσμοουργία, τῶν ἀοράτων τοῦ Θεοῦ προβέβληται»¹⁸.

Αὐτὸς λοιπὸν εἶναι ὁ βασικὸς σκοπὸς καὶ τελικὸς στόχος ποὺ ὁ Θεὸς δημιούργησε τὶς θυρίδες τῶν αἰσθητηρίων, γιὰ νὰ γίνεται ὁ νοῦς «ἐπόπτης τῆς αἰσθητῆς κτίσεως καὶ μύστης τῆς νοουμένης» γιὰ νὰ βλέπει «ἐν τοῖς κτίσμασι τὸν κτίστην», «ἀλλ' εἴ τι χρὴ καὶ αἰσθήσει χρήσασθαι, διὰ τοῦτο χρηστέον, ἵνα ἐκ τῶν κτισμάτων τὸν κτίστην καταλαμβάνωμεν, ἐν αὐτοῖς ὀρῶντες ἐκείνον, ὡς ἐν ὕδασι ἥλιον· ἐπειδὴ εἰκόνες εἰσὶν ἐν τοῖς οὐσί, τοῦ πρώτου πάντων αἰτίου, κατὰ τὸ αὐτοῖς χωρητόν»¹⁹.

Θεωρεῖ δὲ ὁ ἅγιος Νικόδημος ὅτι ὅλα αὐτὰ ποὺ ἀπολαμβάνει ὁ ἄνθρωπος διὰ τῶν αἰσθήσεων εἶναι γιὰ τὸ νοῦ τροφή, τρυφή καὶ ἡδονή, ἀκόμη δὲ καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο βασικὸ σκοπὸ, γιὰ νὰ μπορεῖ, μέσω τῶν αἰσθητηρίων, τὸ σῶμα –καθότι ὑλικὸ– νὰ ἀπολαμβάνει τὴν ὑλική του τροφή, τὴν αὔξηση καὶ τὴν ζωή.

18. Ὅπ.π., σ. 36.

19. Ὅπ.π., σ. 36.

Ἀναλογιζόμενος δὲ τὸ μέγεθος τῆς θείας ἀγάπης γιὰ τὸ δημιουργημά του, ἀναρωτιέται στοχαστικά: «κατὰ ἀλήθειαν, ἐγὼ δὲν ἤξεύρω ποῖον νὰ θαυμάσω περισσότερο, τὸ ἀνάκτορον τὸ τόσον τεχνικόν, ἢ τὸν βασιλέα ὅστις κατοικεῖ; καὶ ἀπὸ τῶν δύο ὅμως περισσότερο πρέπει νὰ ὑπερθαυμάσω τὸ ἀριστοτέχνην τους καὶ δημιουργόν, ὅστις μετὰ τοσαύτης σοφίας τὰ ἔκτισε καὶ μετὰ ἄλλης τόσης τὰ ἤνωσε»²⁰.

Ὅμως τί γίνεται ὅταν ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου δὲν κρατεῖ καθαρὲς τις θυρίδες τῶν αἰσθήσεων καὶ δουλώνεται σὲ αἰσθητὲς ἡδονὲς χωρὶς ἀναγωγὴ στὸ Θεό;

Δυστυχῶς ὁ Ἀδάμ, λέγει ὁ ἅγιος Νικόδημος, «μετὰ τὴν παράβασιν λαμβάνει ὅλην τὴν ὑπαρξίν του καὶ συστασίν του ἀπὸ τῆς αἰσθητῆς ἀλλὰ ἐμπαθοῦς καὶ ἀλόγου ἡδονῆς»²¹.

Αὐτὴ ἡ κακὴ χρῆσις τῶν αἰσθητηρίων ἀποβαίνει πικρὴ, κοπιαστικὴ καὶ ὀδυνηρὴ γιὰ τὸν ταλαίπωρο νοῦ. Διότι, ἀφοῦ τὰ αἰσθητήρια, χωρὶς κανένα χαλινάρι καὶ φόβο Θεοῦ, ὡς ἄλογα καὶ κτηνώδη, γεύθηκαν καὶ χόρτασαν τὴν ἡδονὴ τῶν αἰσθητῶν, μεταστρέφουν πλέον τὶς αἰσθήσεις στὴν ἁμαρτία. Ἄν λοιπὸν οἱ ἀμφιβληστροειδεῖς χιτῶνες τῶν ματιῶν, συνηθίσουν νὰ βλέπουν ἐμπαθῶς, ἂν οἱ τυμπανίσκοι τῶν αὐτιῶν γλυκαθοῦν σὲ γλυκερὲς φωνὲς τραγουδιῶν, ἂν τὸ αἰσθητήριο τῆς ὄσφρησης ἡδυνθεῖ στὶς εὐωδίες τῶν μύρων καὶ ἀρωμάτων, ἂν ἡ γλῶσσα καὶ τὸ στόμα γευθοῦν λιπαρὰ καὶ νόστιμα ἐδέσματα καὶ χυμούς,

20. Ὅπ.π., σ. 37.

21. Ὅπ.π., σ. 38.

ἂν τέλος ἡ ἀφή συνηθίσει νὰ ἀγγίζει πολυτελῆ φορέματα, ποιός ρήτορας θὰ μπορέσει νὰ πείσει τὸν ἄνθρωπο ὅτι αὐτὰ ποὺ ἔζησε καὶ δοκίμασε δὲν εἶναι ἡ ἀληθινὴ καὶ λογικὴ ἡδονὴ ἀλλὰ ἡ ἄλογος καὶ προσωρινή²²;

Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀρχίσει ὁ ἀγὼνας τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὶς γήινες αἰσθητὲς ἡδονές, καὶ τοῦτο ἐπιτυγχάνεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀσκησιμότητα, τὴ μελέτη καὶ τὴν προσευχὴν. Γι' αὐτὸ, λέει ὁ ἅγιος, συνδέθηκε ἡ ψυχὴ μὲ τὸ σῶμα, γιὰ νὰ γίνῃ σὲ αὐτὸ, ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ὁ Θεὸς εἰς αὐτήν, δηλαδὴ γιὰ νὰ παιδαγωγῆσιν τὸ σῶμα καὶ νὰ τὸ οἰκειώσῃ πρὸς τὸν Θεόν²³.

Γίνεται ἀλληλενέργεια καὶ ἀλληλοπάθεια τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ σῶμα καί, ἀντιστρόφως, τοῦ σώματος πρὸς τὴν ψυχὴν. Πρέπει νὰ γίνῃ κατανοητὸ στὸν ἄνθρωπο ὅτι ἡ καθ' αὐτὸ καὶ φυσικὴ ἡδονὴ τοῦ νοῦς εἶναι τὸ νὰ σχολάζει πάντοτε καὶ νὰ ἐντρυφᾷ στὰ κάλλη τὰ νοητὰ· γιατί, ὅπως λέγει ὁ ἅγιος Μάξιμος Ὁμολογητὴς «τροφὴ γὰρ νοερῶν τὰ νοητὰ»²⁴, οἱ δὲ σωματικὲς ἡδονές γίνονται οἱ δῆμιοι τοῦ σώματος καὶ μάλιστα οἱ χειρότεροι καὶ φοβερότεροι, ὅπως σημειώνει ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος²⁵.

Ἐκεῖ ποὺ περισσότερο ρίχνει τὸ βάρος τῆς διδασκαλίας τοῦ ἁγίου Νικόδημου εἶναι νὰ καταδείξῃ ποιοὶ κίνδυνοι ἐλλοχεύουν στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ πῶς θὰ πρέπει νὰ φυλάξῃ καθαρὲς τὶς αἰσθήσεις του.

22. Ὅπ.π., σ. 39.

23. Ὅπ.π., σ. 41.

24. *Σχόλια εἰς τὸ περὶ θεῶν ὀνομάτων τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου* 7, PG 4, 257A.

25. *Ἰωάννου Χρυσόστομου, Λόγος εἰς τὴν ἀγίαν πρωτομάρτυρα καὶ ἀπόστολον Θέκλαν*, PG 50, 745.

Τὸ πρῶτο αἰσθητήριο τῆς ὀράσεως, λέει, εἶναι τὸ βασιλικότερο τῶν αἰσθήσεων. «Ὁφθαλμοὶ οἱ λύχνοι τοῦ σώματος» (Ματθ. 5, 2. 3), οἱ φωστῆρες τοῦ προσώπου, οἱ κλέπτες τῆς ἁμαρτίας, οἱ πλόκαμοι τῆς ψυχῆς, τὰ ἀσώματα χέρια»²⁶.

Ἀπὸ αὐτὴ λοιπὸν τὴν αἴσθηση κινδυνεύει ὁ ἄνθρωπος, γιατί συναρπάζεται ὁ νοῦς καὶ διολισθαίνει στὴν ἁμαρτία.

Γι' αὐτό, συμβουλεύει, «φύλαττε καλῶς τὴν ὄρασί σου, διότι ἡ αἴσθησις αὐτὴ καὶ οὕσα λεπτοτέρα, διὰ τοῦτο καὶ γνωστικωτέρα, διὰ τοῦτο καὶ παρὰ τοῦ νοῦς ποθεινότερα»²⁷, γι' αὐτὸ δέεται ὁ ψαλμωδός, «ἀπόστρεψον τοὺς ὀφθαλμούς μου, τοῦ μὴ ἰδεῖν ματαιότητα» (Ψαλμ. ριγ'), ὁ δὲ Ἀναξαγόρας βλέπων τὴν τάξη καὶ τὴν ὠραιότητα καὶ τὴν κίνηση τῶν ἀστέρων, ὅταν τὸν ρωτοῦσαν γιὰ ποιό λόγο ὑπάρχει καὶ ποὺ τείνει ἡ ζωὴ του, ἔλεγε ὅτι γεννήθηκε γιὰ νὰ βλέπει τὸν οὐρανό, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἅγιος Νικόδημος²⁸.

Στὴ συνέχεια στὰ περὶ τῆς φυλακῆς τῶν αἰσθήσεων ὁ ἅγιός μας ἀναφέρεται στὸ αἰσθητήριο τῆς ἀκοῆς καὶ θυμίζει τὸν λόγο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου πρὸς τοὺς νέους ὅπως «μὴ διὰ τῶν ὠτων, διδάσκει, διεφθαρμένην μελωδίαν τῶν ψυχῶν κατασχεῖν. Πολλὰ γὰρ ἀνελευθεριότητος πάθη ἐκ τοῦ τοιοῦδε τῆς μουσικῆς εἴδους ἐγγίνεσθαι πέ-

26. Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον, σ. 46.

27. Ὅπ.π., σ. 48.

28. Ὅπ.π., σ. 54.

φυκεν»²⁹, ὁ δὲ ἅγιος Νικόδημος προτρέπει, μαζί μὲ τὸν Θεολόγο Γρηγόριο, «νὰ φράζεις τὰ αὐτιά σου μὲ κερὶ, στὰ φαῦλα λόγια καὶ στὰ εὐχάριστα ἡδονικὰ τραγούδια καὶ στὰ θηλυπρεπῆ λυγίσματα τῶν φωνῶν»³⁰. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο συμβουλεύει ὁ ἅγιος Νικόδημος καὶ περὶ τῆς φυλακῆς τῆς αἰσθήσεως τῆς ὀσφρήσεως: «μὴ ὀσφρησιν ἐκθηλύνωμεν... καὶ τιμήσωμεν μύρων πολυτελείας»³¹. Σχετικὰ δὲ μὲ τὴν αἴσθηση τῆς γεύσεως, παρουσιάζει τὶς θέσεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ποὺ λέγει πὼς «ἡ κατὰ γεῦσιν ἀπόλαυσις μήτηρ τῶν καθ' ἕκαστόν ἐστι κακῶν... τίς γὰρ οὐκ οἶδεν ὅτι ρίζα ἐστὶ τῶν περὶ τοῦ βίου πλημμελημάτων;»³².

Σ' ὅτι ἀφορᾶ στὴν αἴσθηση τῆς ἀφῆς, ὑπενθυμίζει τὸν λόγο τῆς Κλίμακος, ὅτι διὰ τῆς ἀφῆς σωματικῶς μολύνεται ὁ ἄνθρωπος καὶ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐπικίνδυνες αἰσθήσεις, χαρακτηρίζεται δὲ ὡς ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ χεῖλος τῆς πράξεως»³³.

Στόχος λοιπὸν τοῦ πιστοῦ εἶναι νὰ ἀνακαλύψει τὸ μοναδικὸ ὄπλο τοῦ πνευματικοῦ ἀγώνα, ποὺ εἶναι ἡ ἀγάπη γιὰ τὸ Θεὸ καὶ ἡ ἄσκηση.

Ὁ ἀσκητικὸς χαρακτήρας τῆς λατρείας μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὸ πεδίο τοῦ ἀγώνα τῶν πιστῶν. Μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς ὑμνογραφίας καὶ τῆς μελέτης τῆς ζωῆς

29. Ὁπ.π., σ. 56.

30. Ὁπ.π., σ. 56.

31. Ὁπ.π., σ. 60.

32. Ὁπ.π., σ. 64.

33. Ὁπ.π., σ. 76.

τῶν ἁγίων μας, τελικά, ὁ πιστὸς βλέπει πὼς δὲν εἶναι ἀκατόρθωτο νὰ φθάσει στὴν κάθαρση ψυχῆς καὶ σώματος καὶ στὸν ἐξαγιασμὸ τῶν αἰσθήσεων του, ὅπως ἄλλωστε ἔκαναν πολλοὶ ἅγιοι πρὶν ἀπ' αὐτόν. Ὁ ἀγώνας δὲ αὐτὸς ὁ ἀσκητικὸς εἶναι ἢ προϋπόθεση συμμετοχῆς στὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ τῆς θείας Εὐχαριστίας, διότι «τίς τῶν γηγενῶν προσηλωμένος τοῖς πάθεσιν ἀξίως τηλικούτων μυστηρίων ἐφάψασθαι;»³⁴.

Ἄλλωστε ἓνα βασικὸ ἀλλὰ καὶ πολὺ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς Ὁρθόδοξης λατρείας εἶναι ἢ μετοχὴ στὰ τελούμενα ὅλου του σώματος.

Οἱ στάσεις προσευχῆς ποὺ προσαρμύζονται στὰ διακονικὰ παραγγέλματα, ἢ δομὴ τῆς λατρείας, τὸ ἴδιο τὸ λειτουργικὸ τυπικὸ, ὅπως ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ βάπτισμα ἀκόμη (κατάδυση, χρῆση τῶν αἰσθήσεων, τριχοκουρία, ἀπόλουση) ὑπογραμμίζει ἔντονα τὴ σωματικὴ μετοχὴ στὴ λατρεία.

Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγ. Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου ἐμφατικὰ τονίζει αὐτὴ τὴν ἀπαραίτητη μετοχὴ: «μὴ μόνον ἀκροατὰς πράξεων ἀγαθῶν, πίστιν μετερχομένους ἀνύπουλον, βίον ἄμεμπτον, πολιτείαν ἀνέγκλητον»³⁵.

Ἐκεῖ ὅμως ποὺ πολὺ χαρακτηριστικὰ τονίζεται ἡ ἀνα-

34. ΙΑΚΩΒΟΥ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ *Θεία Λειτουργία*, Εὐχὴ Ἁγ. Διονυσίου. Βλ. ἐπίσης Γ. ΦΙΛΙΑ, «Τὸ ἀσκητικὸ στοιχεῖο στὴ ὀρθόδοξη Λατρεία», *Σύναξη*, τ. 53 (1995), σ. 60. Ἐξειδικασμένα βλ. Ιω. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Τὸ πνεῦμα τῆς θείας λατρείας», στὰ *Λειτουργικὰ Θέματα*, τ. Α' (1-5), Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 21-24.

35. ΙΑΚΩΒΟΥ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ, *Θεία λειτουργία*, *Εὐχὴ μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον*. Βλ. σχετικὰ καὶ Γ. ΦΙΛΙΑ, ὅπ.π., σ. 64.

γκαιότητα τῆς καθάρσεως τῶν αισθήσεων γιὰ τὴ μετοχὴ τοῦ ὅλου ἀνθρώπου στὸ μυστήριο εἶναι ἡ καταπληκτικὴ εὐχὴ τῶν πιστῶν ποὺ ἀκούγεται στὴν λειτουργία τῶν Προηγιασμένων δώρων· «σὺ πάσας ἡμῶν τὰς αισθήσεις τῆς ἐμπαθοῦς νεκρώσεως ἐλευθέρωσον, ἀγαθὸν ταύτης ἡγεμόνα τὸν ἔνδοθεν λογισμὸν ἐπιστήσας. Καὶ ὀφθαλμὸς μὲν ἀπέστω παντὸς πονηροῦ βλέμματος, ἀκοὴ δὲ λόγοις ἀργοῖς ἀνεπίβατος, ἡ δὲ γλῶσσα καθαρευέτω ρημάτων ἀπρεπῶν· ἄγνισον τὰ χεῖλη τὰ αἰνοῦντά σε, Κύριε· τὰς χεῖρας ἡμῶν ποιῆσον τῶν μὲν φαύλων ἀπέχεσθαι πράξεων, ἐνεργεῖν δὲ μόνον τὰ σοὶ εὐάρεστα, πάντα ἡμῶν τὰ μέλη καὶ τὴν διάνοιαν τῇ σῇ κατασφαλιζόμενος χάριτι»³⁶.

Στὴν δὲ εὐχαριστία, μετὰ τὴ θεία Μετάληψη θὰ διαβάσουμε τό:

«ψυχὴν κάθαρον, ἀγίασον τὰς φρένας,
τὰς ἰγνύας στήριξον ὀστέοις ἅμα,
αἰσθήσεων φώτισον ἀπλὴν πεντάδα,
ὄλον μὲ τῷ σῷ συγκαθήλωσον φόβῳ
ἄει σκέπε φρούρει τε καὶ φύλαττέ με
ἐκ παντὸς ἔργου καὶ λόγου ψυχοφθόρου...»³⁷.

Ὁ Ἅγιος Νικόδημος δὲν ἀρκεῖται μόνο στὸ νὰ ὀδηγήσει μέσα ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιό του τοὺς πιστοὺς στὴν καθάρση τῶν αισθήσεων, ἀλλὰ προχωρεῖ μέσα ἀπὸ τὰ σχόλιά του στοὺς κανόνες, στὸ Πηδάλιο, σὲ πολλὰς εἰκονολογικὰς παρατηρήσεις, ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν αἰσθητικὴ

36. *Εὐχὴ πρώτη τῶν πιστῶν.*

37. *Ἀκολουθία τῆς Θείας Μετάληψεως, Εὐχὴ Εὐχαριστίας, μετὰ τὴν μετάληψη.*

τῶν εἰκόνων καὶ τὸ ἔργο τῶν ζωγράφων· «πολλὰ ἄτοπα ἱστοροῦν οἱ ζωγράφοι ἀπὸ ἀμάθειαν καὶ κακὴν συνήθειαν, καὶ ἅς τὰ διορθώσουν, σπουδάζοντας προσέτι νὰ γίνουν τεχνίτες καὶ ζωγράφοι ἐπιτήδευοι καὶ καλοί, διὰ νὰ ἔχουν αἱ παρ' αὐτῶν ἱστορούμενοι εἰκόνες ὁμοιότητα μὲ τὰ πρωτότυπα, καθὼς παραγγέλλει ἡ ἁγία Σύνοδος καὶ ὄχι νὰ εἶναι ἀλλόκοτοι τινὲς καὶ ἀνόμοιοι» (προλεγόμενα τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς - Πηδάλιον, σ. 321). Παραθέτει ἐπίσης ἕξι λόγους, πὺ θεωρεῖ βασιικούς, γιὰ τὴν ἐξεικόνιση καὶ τὴν προσκύνηση τῶν εἰκόνων.

α) ὅτι κοσμοῦσι καὶ στολίζουσι τοὺς ναοὺς (τὸ αἰσθητικὸ μέρος).

β) ὅτι διδάσκουσι τοὺς μὴ εἰδότας γράμματα (παιδαγωγικὸ-διδακτικὸ μέρος).

γ) ὅτι ἐνθυμίζουσι τοὺς γραμματισμένους ἐκεῖνα ὅπου ἐλησμόνησαν (διαρκῆς μνήμη τοῦ Θεοῦ)

δ) ὅτι αὐξάνουσι τὸν πόθον τῶν ὁρῶντων... καὶ οἱ θεώμενοι διανίστανται πρὸς τὴν τῶν πρωτοτύπων μίμησιν (ἔξαρση τοῦ πόθου γιὰ μίμηση καὶ σωτηρία).

ε) ὅτι παρακινῶσι τοὺς ὁρῶντας πρὸς μίμησιν τῶν ἔργων τῶν ἁγίων (μέλετη τοῦ βίου καὶ μίμηση αὐτοῦ, τιμὴ ἁγίου- μίμηση ἁγίου) καὶ

στ) ὅτι παρακινῶσι τοὺς ὁρῶντας νὰ ἐπικαλοῦνται τὸν Θεὸν ὡς σωτῆρα καὶ τοὺς ἁγίους ὡς μεσίτας (ἢ εἰκόνα ὡς μέσο παρακλήσεως).

Ἡ δὲ κυρίαρχη συμβουλή του εἶναι: «οἱ ζωγράφοι πρέπει νὰ προσέχουν καλὰ καὶ νὰ ἤξεύρουν πρῶτον τί λέγει ἡ Γραφή καὶ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ οὕτω νὰ ζωγρα-

φρίζουν, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ κατὰ τὴν Γραφήν, τὰς εἰκόνας των» (προλεγόμενα Ζ΄ Οἰκουμενικῆς - Πηδάλιον, σ. 321), ὅπως ἐπίσης σχολιάζοντας τὸν Ρ΄ (100) τῆς ς΄ Οἰκουμενικῆς, λέγει γιὰ τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴν προσοχὴ ποὺ πρέπει νὰ δείχνουν οἱ ζωγράφοι, ὥστε μὲ τὸ ἔργο τους νὰ μὴ προκαλοῦνται οἱ αἰσθήσεις τῶν πιστῶν καὶ νὰ μὴ γίνονται πρόξενοι ἀμαρτίας (Πηδάλιον σ. 310).

Ἡ κάθαρση λοιπὸν τῶν αἰσθήσεων ἀποτελεῖ ἓνα χαρακτηριστικὸ κατόρθωμα γιὰ τὸν χριστιανό, μιὰ δωρεὰ ποὺ τοῦ δίδεται γιὰ νὰ γίνῃ ἐπόπτης τῆς νοητῆς κτίσεως καὶ μύστης τῆς νοουμένης. Ἔτσι λοιπὸν ὁ πιστὸς ἀποκτᾷ ἄλλον χαρακτήρα, φωτισμένη ζωὴ, πλημμύρα φωτός, ἔχει ταπείνωση, ἀγάπη, λάμπει καθὼς διακονεῖ τὸν ἀδελφό, ἔχει μιὰ ἀρχοντιὰ ποὺ τὸν κάνει πραγματικὸ αὐτοκράτορα τῶν αἰσθήσεών του, παύει νὰ ζεῖ αὐτὸς γιὰ νὰ ζήσει ἐν αὐτῷ ὁ Θεός.

Ὅμως σήμερα δυστυχῶς ζοῦμε σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅχι τῆς καθάρσεως τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ τῆς πρόκλησης τῶν αἰσθήσεων καὶ κυρίως τοῦ αἰσθησιασμοῦ, στὴν ἐποχὴ τοῦ βλέμματος, τῆς εἰκόνας, στὴν ἐποχὴ τοῦ βομβαρδισμοῦ τῶν αἰσθητηρίων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προσβάλλεται καὶ ἡ αἰσθητικὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ζώντας σὲ μιὰ ἐποχὴ εἰκονιστικὴ καὶ εἰκονοκλαστικὴ συγχρόνως, φοβοῦμαι ὅτι ὀδηγούμαστε στὴν ἀπώλεια τῆς αἰσθητικῆς καὶ τοῦ μέτρου³⁸.

Ἔχουμε δὲ τὴν αἴσθηση ὅτι μᾶλλον λησμονήθηκε ἡ σχέση αἰσθητικῆς καὶ ὄντολογίας καί, ἐνῶ ἀπὸ τῆ μιὰ θε-

38. Γρ. ΤΣΟΜΠΙΑΝΗ, *Λόγος ἐν ἀήχῳ φωνῆ*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 14.

ωροῦμε ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι «ὁ ὠραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων» (Ψ'αλμ. ΜΔ') καὶ μᾶς καλεῖ στὴν κοινωνία αὐτῆς τῆς ὁμορφιάς, ἡ ὁποία σώζει τὸν κόσμο, κατὰ τὸν Ντοστογιέφσκυ, ἐν τούτοις μένουμε ἀπαθείς ἢ αὐτονομοῦμε τὴν τέχνη τῆς λατρείας μας ἀπὸ τὴν ζωὴ τῶν ἁγίων μας.

Ἄς μὴν λησμονοῦμε ὅτι ἡ ὀρθόδοξη ἄσκηση, ἡ φυλακὴ καὶ ἡ κάθαρση τῶν αἰσθήσεων, ὅπως τὴ διδάσκει ὁ ἅγιος Νικόδημος, ἔκαμε νὰ γεμίσουν οἱ τοῖχοι καὶ τὰ τόξα τῶν ναῶν μας, ἀπὸ τὶς μορφές τῶν ἁγίων ἀσκητῶν καὶ μαρτύρων.

Ὅλοι οἱ εἰκονιζόμενοι εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἀγάπησαν τὸ ὠραῖο καὶ μᾶς καλοῦν ἀπλὰ καὶ ταπεινὰ ὁ καθένας τους: «μιμηταί μου γίνεσθε καθὼς καὶ γὰρ Χριστοῦ». Πρέπει νὰ βροῦμε τὸ θάρρος νὰ παραδοθοῦμε σ' αὐτὴ τὴ χάρη, νὰ μᾶς ὀδηγήσουν οἱ ἅγιοι ἐκεῖ ποὺ ἔφτασαν καὶ αὐτοί, νὰ ἐμπιστευθοῦμε αὐτοὺς ποὺ ἐνεπιστεύθησαν τὸ Θεὸ καὶ ἔκαναν σύνθημα καὶ ἔργο τῆς ζωῆς τοὺς τὸ «ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας³⁹».

Ὅσες φορὲς οἱ ἄνθρωποι ἀμέλησαν ἢ ἀρνήθηκαν αὐτὸ τὸ μήνυμα τῶν ἁγίων, ὀδηγήθηκαν σὲ παρακμὴ καὶ ὁ λόγος καὶ ἡ τέχνη καὶ ἡ ζωὴ τους ἀπώλεσαν τὴν αἴσθηση τοῦ κάλλους καὶ τοῦ μέτρου, πρῶτα στὴ ζωὴ τους καὶ μετὰ στὴ ναοδομία, στὴ ζωγραφικὴ, στὴ μουσικὴ, στὴν τελετουργία, στὸν λόγο.

Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸς ὁ λόγος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ποὺ λέει: «εἶδαν οἱ Ἀπόστολοι τὸν

---

39. Ὅπ.π., σ. 22.

Κύριον μὲ τὰ σωματικά τους μάτια, καὶ ἄλλοι εἶδαν τοὺς μάρτυρες. Ποθῶ καὶ ἐγὼ νὰ τοὺς δῶ μὲ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα μου... Ἐπειδὴ εἶμαι ἄνθρωπος καὶ σάρκα φορῶ, ποθῶ καὶ σωματικῶς νὰ ὁμιλῶ καὶ νὰ βλέπω τὰ ἅγια»⁴⁰ καὶ στοὺς λόγους ὑπὲρ τῶν ἁγίων εἰκόνων λέει ἐπίσης: «εἶδον εἶδος τὸ ἀνθρώπινον καὶ ἐσώθη ἡ ψυχὴ μου»⁴¹.

Ὅμως μὲ ποιὰ μάτια; καὶ ποιό σῶμα; Τὸ σῶμα τὸ κεκαθαρωμένο, τὶς αἰσθήσεις τὶς φωτισμένες ἀπὸ τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ.

Ἴσως στὶς μέρες μας «δὲν ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἐπαρκῶς καὶ δὲν ἔχουν ἐξαχθεῖ οἱ αἰσθητικὲς συνέπειες τῆς θεολογίας μας»⁴².

Ἐνας ἄνθρωπος, ποὺ βιώνει αὐτὴ τὴ χάρη τῆς καθάρσεως, λειτουργεῖ μὲ ἄλλο τρόπο μέσα στὸ νὰ καὶ χτίζει ἄλλες σχέσεις μὲ τοὺς ἁγίους καὶ τοὺς ἀδελφούς του.

Ἐχει σαφῆ καὶ ἄμεση σωματικὴ αἴσθηση αὐτῆς τῆς χάριτος: προσκυνεῖ τοὺς ἁγίους, λέει τὸν Θεὸ Πατέρα, ἀγκαλιάζει τὸν ἀδελφὸ του στὸ «ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους», προσφέρει τὸν ἄρτο καὶ τὸ νάμα τῆς λατρείας, ἀνάβει τὸ θυμίαμα καὶ τὸ κερί του ὡς ἐλάχιστη θυσία, κοινωνεῖ τῶν ἁγίων δώρων, ἔχει τὴ γεύση τοῦ Χριστοῦ στὰ χεῖλη του, τὴν ἀφή τοῦ ἀντιδώρου στὰ χέρια του, τὸν ὕμνο καὶ τὴ δοξολογία τοῦ Θεοῦ στὰ χεῖλη του, ὀσφραίνεται τὴν

40. ΙΩ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Ἐκδοσις Ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως, βιβλ. Δ', ΠΔ'. PG 94, 1132B.

41. ΙΩ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Λόγος Α'. PG 94, 1922 κβ'.

42. Μ. ΣΚΛΗΡΗ, «Συμβολὴ στὴ διδακτικὴ τῆς βυζαντινῆς εἰκόνας», Σύνταξη 13 (1985) σ. 95.

προσφορά τοῦ θυμιάματος καὶ σὲ ὅλα αὐτὰ ἔχει καὶ τὴν παραμυθία μιᾶς ρεαλιστικῆς τέχνης, ὅπως λέει ὁ Γ. Κόρδης, «ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ ροπὴ πρὸς τὸ ζωντανό, τὸ πραγματικό, τὸ συγκεκριμένο, τὸ χειροπιαστό»⁴³.

Αὐτὴ ἡ ἐμπειρία τῆς βίωσης τοῦ εὐχαριστιακοῦ γεγονότος «ἐκφράζεται στὴν καθ' ἡμᾶς παράδοση καὶ τὸν πολιτισμό, ὅπου ἡ δημιουργία νοεῖται ὡς συνέχεια ἀδιάσπαστη καὶ ὄχι ὡς ἡ συρραφὴ ἀποσπασματικῶν ἀτομικῶν δημιουργιῶν. Ἡ τέχνη ἔτσι λογίζεται ὡς οἰκοδόμημα καὶ ὄχι ὡς συγκρότημα μεμονωμένων κατοικιῶν»⁴⁴.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐνότητα τῆς τέχνης ἐξασφαλίζει τὴν ὑπαρξὴ τῶν σωστῶν κριτηρίων στὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα. «Ἄλλωστε οἱ τέχνες λειτουργοῦν καὶ διακονοῦν στὴν κάθαρση τῶν αἰσθήσεων καὶ στὴν κοινωνία, μέσῳ τῆς κατανύξεως, μὲ τὸν Θεό, ὄχι ὡς τρόποι καὶ ἀντικείμενα καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ ὡς ἀναγωγικὰ μέσα»⁴⁵.

Ἀπαίτηση τῆς Ἐκκλησίας ἦταν πάντοτε ἡ τέχνη νὰ μὴ διασπᾶ καὶ νὰ μὴ διαλύει τὴν ἐνότητα καὶ τὴν κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεό⁴⁶ καὶ νὰ τὸν κάνει μέτοχο τῆς φιλοκαλίας τῶν Πατέρων. Ἐχοντας λοιπὸν ἡ τέχνη τῆς Ἐκκλησίας αὐτὴ τὴν πολύτιμη παρακαταθήκη γλυκαίνει τὰ τῶν εὐσεβῶν αἰσθητήρια καὶ διακονεῖ τὸ μυστήριό τῆς

43. Γ. ΚΟΡΔΗΣ, *Ἡ ζωγραφικὴ ὡς τρόπος*, ἐκδ. Ἄρμός, Ἀθήνα 2005, σσ. 55-56.

44. Ὅπ.π., σ. 93.

45. Α. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 139.

46. Ὅπ.π., σ. 140.

Εὐχαριστίας καί, ἰδιαίτερα ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων, «γίνεται ἀσίγητος κήρυκας ἐν ἀήχῳ φωνῇ καὶ τοὺς ὀρώντας διδάσκουσα»⁴⁷.

Σήμερα, ποὺ κατὰ κοινὴ ὁμολογία ἡ τέχνη ἐκβαρβαρίζεται, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μείνει ἀλώβητη ἡ αἰσθητικὴ καὶ οἱ αἰσθήσεις μας; Ποιὸς θὰ γλιτώσει τοὺς ναοὺς ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ εὐτέλεια καὶ τὶς αἰσθητικὰ ἀπαράδεκτες παρεμβάσεις στὸ χῶρο τοῦ ναοῦ;

Ἡ φωνὴ τοῦ ἀγίου Νικοδήμου, περὶ τῆς φυλακῆς καὶ τῆς καθάρσεως τῶν αἰσθήσεων, ἄρα καὶ τῆς αἰσθητικῆς μας, λειτουργεῖ προδρομικὰ γιὰ τὴ γενιά μας καὶ τὶς ἐπερχόμενες, ὥστε νὰ μᾶς ἀνακαλεῖ στὴν τάξη καὶ νὰ μᾶς ἀνοίγει τρόπο κατανόσεως τῆς παραδόσεως καὶ τῆς συνέχειας στὴ λειτουργικὴ ζωὴ⁴⁸.

---

47. ΙΩ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ εἰκόνων* 3. PG 94, 1268A.

48. ΙΩ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Τελετουργικὰ θέματα*, τ. Β', ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2006, σ. 80.

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ

Στήν Ἑλληνορθόδοξη παράδοση, ὅλος ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων ξεκινοῦσε καὶ κατέληγε στὸ ναό. Δὲν ὑπῆρχαν στιγμὲς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὴν γέννησή του, ὡς τὸν θάνατό του, ποὺ νὰ μὴ περνοῦσε ἀπὸ τὴν θαλπωρὴ τῆς ἐνοριακῆς –ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἀκόμα καὶ οἱ ἐπαγγελματικὲς ἢ ἀγροτικὲς ἐργασίες ἦταν συνδεδεμένες μὲ ἀγιαστικὲς πράξεις ἢ εὐχὲς ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ διοικητικὴ ἐπίσης δομὴ τοῦ κράτους, ὑπάκουε σ’ αὐτὸ τὸν ρυθμὸ καὶ βλέπουμε τὸν αὐτοκράτορα νὰ μετέχει ἐνεργὰ στὴ θεία λατρεία καὶ κατὰ τὴν εἴσοδό του στὸ ναό, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν λιτανευτικὴ πορεία τῆς Μεγάλης Εἰσόδου, προσκόμιζε τὶς δικές του προσφορὲς στὴ θεία εὐχαριστία. Ἡ σχέση δὲ τοῦ λαοῦ μὲ τὴ λειτουργικὴ ζωὴ ἦταν μιὰ σχέση καθημερινή καὶ πολὺ συχνή, διότι καὶ τὸ τυπικὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ ἡ δομὴ τῶν ἀκολουθιῶν βοηθοῦσε στὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ τὴν ψαλμωδία.

Ἡ αἴσθησις τῶν πιστῶν ἦταν ὅτι ζοῦσαν σὲ μιὰ παραδείσια κατάστασι, ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ τὸν οὐρανό: «ἡμεῖς μὲν εἰσερχόμεθα ὡς εἰς παράδεισον ἢ τὸν οὐρανὸν τὸν θεῖον ναόν...»¹. Καὶ ἀλλοῦ λέγει ὁ ἅγ. Συμεὼν τῆς

---

1. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, κεφ. PNE'. PG 155, 360B.

Θεσσαλονίκης: «ὁ δὲ ναὸς τὸν ὀρώμενον τοῦτον κόσμον (δηλοῖ) καὶ τὰ ὑπεράνω μὲν τοῦ ναοῦ τὸν ὀρώμενον οὐρανόν, τὰ κάτω δὲ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ αὐτὸν τὸν παράδεισον. Τὰ ἔξωθεν δὲ τὰ κατώτερα μέρη καὶ τὴν γῆν μόνην αὐτήν, διὰ τοὺς ἀλόγως ζῶντας καὶ μηδὲν ὑψηλότερον ἔχοντας»².

Οἱ δὲ πιστοὶ ἦταν διαρθρωμένοι σὲ τάξεις, ὅχι μόνο οἱ κληρικοί, ἀλλὰ καὶ οἱ λαϊκοί καὶ αὐτὴ ἡ διαφορετικότητα στὶς κατηγορίες, τοὺς κατέτασσε καὶ σὲ διαφορετικὲς θέσεις μέσα στὸ ναό (τελειωτικοί=οἱ ἱερωμένοι, τελειούμενοι=οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ πιστοί, οἱ καθαιρόμενοι=οἱ κατηχούμενοι, οἱ ἐν μετανοίᾳ, οἱ ἐνεργούμενοι)³.

Οἱ ἱερεῖς στὸ Βῆμα, ὁ λαὸς στὸν κυρίως ναὸ καὶ οἱ λοιποὶ στὸ Νάρθηκα.

Ὁ ναὸς δὲν εἶναι ἀπλὰ εὐκτήριος οἶκος, ἀλλὰ «ἐπίγειος οὐρανός... ἀντιτυπῶν τὴν σταύρωσιν, τὴν ταφήν, τὴν ἀνάστασιν, χῶρος ἔνθα καὶ ἡ ψυχοτρόφος τράπεζα»⁴.

Προβλ. περὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ Βασιλέως, ὅπ.π, 356Α. Ἐπίσης Ι. ΚΟΤΣΩΝΗ, *Ἡ θέσις τοῦ Αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ*, ἀνάτυπο, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 111-119.

2. *Διάλογος, κερ. ΡΛΑ΄*. PG 155, 337D-340A.

3. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 142. Βλ. Περὶ τῶν κατηχομένων Ν. ΒΟΥΛΓΑΡΗ, *Κατήχησις Ἱερά, ἥτοι τῆς θείας καὶ ἱεράς λειτουργίας ἐξήγησις*, Βενετία 1681, σ. 21. Προβλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις Κώδικας*, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», 1982, σσ. 60-68 καὶ Κ. ΚΑΛΑΙΝΙΚΟΥ, *Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, ἐκδ. Γρηγόρη, 1969³, σ. 88 καὶ 329 καὶ *Διαταγαὶ τῶν ἀποστόλων*, PG 1, 1076-1085.

4. [ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ], *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*. PG 98, 384B-385A.

Τὰ δομικά του στοιχεῖα πῆραν σιγά-σιγά συμβολικὴ καὶ δογματικὴ ἔννοια καὶ θὰ λέγαμε πὼς παραμένουν ἀναντικατάστατα ἐδῶ καὶ αἰῶνες⁵.

Τὴν πρώιμη χριστιανικὴ ἐποχὴ καὶ κατὰ τὴν ἀποστολικὴν περίοδο ἡ ἔννοια τοῦ ναοῦ ταυτίζονταν μὲ τὸν εὐκτῆριο οἶκο, λίγο ἀργότερα μὲ τὶς κατακόμβες, κατόπιν μὲ τὶς πρώτες βασιλικές, ποὺ μετὰ τὸ 313 μετατρέπονται σὲ ναοὺς.

Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἡ διαμόρφωση τῆς λατρείας, ἡ ὀργάνωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἡ αὐξηση τοῦ πληρώματος καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς ἐπέβαλαν τὴν ἀνάγκη τῆς δημιουργίας ναοῦ, ὡς χώρου συνάξεων λειτουργικῶν καὶ ὡς κέντρου τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν ἀνθρώπων.

Ἡ λειτουργικὴ καθημερινότητα τῶν χριστιανῶν, ἡ μετοχή τους καὶ ἡ συχνότατη παρουσία τους στὸ ναό, μπορεῖ νὰ βοηθήσει τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο καὶ μελετητὴ νὰ κατανοήσῃ τὴν αἰσθητικὴ τῆς ναοδομίας καὶ τῆς χριστιανικῆς τέχνης.

Ἡ ἀλλαγὴ τῶν λειτουργικῶν δεδομένων, στὴν ἐποχὴ μας, μᾶς ἐμποδίζει, γιὰ παράδειγμα, νὰ κατανοήσουμε τὴ χρῆση τοῦ νάρθηκα, ὡς ἓνα σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς λειτουργικῆς καὶ ποιμαντικῆς δραστηριότητος. Ὁ χώρος τῶν κατηχουμένων καὶ τῶν ἐν μετανοίᾳ, ἔχει μετατραπεῖ σὲ χώρο κηροπωλησίας ἢ ἄλλων θρησκευτικῶν ἀντικειμένων καὶ βιβλίων. Πράγματα ποὺ κάποτε ἦταν αὐτονόητα, τώρα χάθηκαν καὶ χρειάζεται μελέτη γιὰ νὰ ξαναβροῦμε τὴν ἀξία τους.

---

5. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Ναοδομία καὶ σύγχρονη τέχνη*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 57.

Γιὰ τοὺς παλαιοὺς πιστοὺς ὁ φυσικὸς βίος καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἦταν ἓνα καὶ ἴσως ὁ πνευματικὸς βίος ἦταν δυνατότερος καὶ πιὸ ἀληθινός. Ἔτσι, ὑπακούοντας στὸ λόγο τοῦ ἀπ. Παύλου πρὸς τοὺς Ἑβραίους⁶, ἔδιναν ἄλλη προοπτικὴ στὴ ζωὴ τους καὶ στὴν προσέλευσή τους στὸ ναό: «προσευχόμεθα μετὰ ἀληθινῆς καρδίας ἐν πληροφορίᾳ πίστεως, ρεραντισμένοι τὰς καρδίας ἀπὸ συνειδήσεως πονηρᾶς καὶ λελουσμένοι τὸ σῶμα ὕδατι καθαρῷ». Ἔτσι μπορούμε εὐκόλα νὰ κατανοήσουμε τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ χρήση τοῦ αἱθρίου καὶ τῆς κρήνης στοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς καὶ νὰ δοῦμε πῶς τὰ σύμβολα βρίσκουν τὴν πραγμάτωσή τους ἢ νοσηματοδοτοῦν καὶ αὐτὴ τὴν ἀπλὴ νίφη. Ὅ,τι θὰ ἔκανε ἓνας πιστὸς μπαίνοντας στὸ δικό του σπίτι, ἔκανε τὸ ἴδιο μπαίνοντας καὶ στὸν οἶκο τοῦ Κυρίου, ὅμως ἐδῶ ἡ νίφη ἀποκοτοῦσε καὶ πνευματικὸ νόημα ἀλλὰ καὶ ἔδινε ἄλλη προοπτικὴ.

Πάντως ἡ ζωὴ τοῦ πιστοῦ μέσα στὸ ναὸ ἐξελίσσεται ὡς μιὰ πορεία μέσα στὸ φῶς καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη τοῦ ναοῦ, ἀντλεῖ τὴν ιδέα τῆς παρουσίας τοῦ φωτός, μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ λειτουργικὰ-ὑμνογραφικὰ κείμενα: «ἐν τῷ ναῷ ἐστῶτες τῆς δόξης σου, ἐν οὐρανῷ ἐστάναι νομίζομεν», «οὐρανὸς πολύφωτος ἡ ἐκκλησία ἀνεδείχθη ἅπαντας φωταγωγοῦσα τοὺς πιστούς»⁷, «Δόξα σοι τῷ δεῖξαντι τὸ φῶς...»⁸, «ἐν τῷ ἡλίῳ ἔθετο τὸ σκήνωμα

6. Ἐβρ. 10, 12.

7. Κοντάκιο 13ης Σεπτεμβρίου καὶ τῆς ἀκολουθίας τῶν Ἑγκαινίων.

8. Δοξολογία.

αὐτοῦ»⁹, «φῶς ἰλαρόν ἀγίας δόξης» κ.λπ.

Τὰ «φωταγωγικά» καὶ τὰ «ἐξαποστειλάρια» ἔχουν ἐκφράσεις ποὺ ἐνισχύουν τὴν αἴσθηση τοῦ φωτός. Ἡ περιγραφή δὲ τοῦ Παύλου Σιλεντιάριου ἢ τοῦ Προκοπίου στὸ «περὶ κτισμάτων», γιὰ τὴν παρουσία τοῦ φωτός στοὺς ναοὺς, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς σχέσεως κειμένων λατρείας, θεολογίας καὶ ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ φωτισμὸς ἦταν πάντοτε μὲ προσοχὴ μελετημένος, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ κατάλληλα μὲ τὴ λειτουργία.

Ἡ λειτουργία ἀρχίζει, ὅταν οἱ πρῶτες ἀκτίνες πέσουν πάνω στὸ ναὸ καὶ κυρίως στὸν τροῦλλο καὶ στὴν κόγχη τοῦ βήματος, «ὅπου αἰεὶ διαγελαῖ πρῶτον ἢ ἡμέρα¹⁰.

Οἱ βυζαντινοὶ ἀρχιτέκτονες ἤξεραν νὰ χρησιμοποιοῦν μελετημένα τὴν χρῆση τοῦ φυσικοῦ φωτός καί, ὅπως στὴν Ἁγία Σοφία οἱ Ἀνθέμιος καὶ Ἰσίδωρος φρόντισαν ὥστε τὰ ἀνοίγματα τῶν παραθύρων νὰ εἶναι «διαρκεῖς ἀγωγοὶ φωτός»¹¹, ἔτσι καὶ οἱ μετέπειτα ναοδόμοι, ἐμεταλλευόμενοι τὸν προσανατολισμὸ τοῦ κτηρίου, ἀξιοποιοῦν τὸ φῶς, ὥστε καθὼς αὐτὸ εἰσέρχεται στὸ ναὸ νὰ δημιουργεῖ τὴν διαρκῆ αἴσθηση τῆς κίνησης, καὶ αὐτὴ ἢ συνεχῆς μετακίνηση τοῦ φωτός, ζωντανεύει τὸν χῶρο, φωτίζει διαρκῶς τὶς ἐπιφάνειες, προβάλλει κάθε τόσο ἄλλες μορφές Ἁγίων ποὺ ἱστοροῦνται στοὺς τοίχους καὶ

9. *Ψαλμ.* 18, 5.

10. Προκοπίου, *Περὶ κτισμάτων*, ἐκδ. Βόνης, σ. 176. Βλ. καὶ Μ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας στὸ Μεσαίωνα*, Ἀθήνα 1946, σ. 45.

11. Προκοπίου, *Περὶ κτισμάτων*, σ. 176.

δημιουργεί την ιδέα του φωτός που έρχεται άνωθεν, «ή συνομιλία του ουρανού και της γης».

Σε απόλυτη σχέση και συνάρτηση, τώρα, βρίσκεται και η ζωγραφική ιστορία της εκκλησίας¹².

Η ζωγραφική υποτάσσεται βέβαια στην αρχιτεκτονική, υποβοηθώντας τη μορφή του κτηρίου, όμως είναι βέβαιο πως οι αρχιτέκτονες λαμβάνουν σοβαρά υπ' όψιν τις εικαστικές απαιτήσεις των ζωγράφων, που ξεδίπλωναν την ιστορία της πίστης και του δόγματος, σύμφωνα πάντα με ένα εικονογραφικό πρόγραμμα, που από τον 8ο αιώνα και μετά, και κυρίως μετά το 843, άρχισε να παίρνει μία αποκρυσταλλωμένη μορφή και βασιζόταν κυρίως στις δογματικές αντιλήψεις της εποχής και τα δόγματα της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου.

Η έννοια της Θείας Ένανθρωπήσεως, χάρις στην όποια έγινε έφικτη ή άπεικόνιση του Χριστού, καθώς και ό συμβολισμός που άρχισε να διαμορφώνεται σιγά-σιγά, στην ιεράρχηση των τμημάτων του ναού (νάρθηκας, κυρίως ναός, βήμα, άμβωνας, πρόθεση, διακονικό, Αγία Τράπεζα), έπαιξαν σημαντικό ρόλο, τόσο στην εξέλιξη της αρχιτεκτονικής του ναού, όσο και στην τελική διαμόρφωση του εικονογραφικού προγράμματος του ναού.

Έξ άλλου ή Θεία Λειτουργία και οι άλλες ακολουθίες, με την καθορισμένη κίνηση των λειτουργών (Μ. Εΐσοδος, αναγνώσματα, έξορκισμοί, βάπτισμα, ακολουθίες, λιτή, κ.λπ.), λαμβάνονται σοβαρά υπ' όψιν και ήταν οι σταθερές της όρθόδοξης ναοδομίας.

12. Μ. ΚΑΛΛΙΓΑ, όπ.π., σ. 47.

Βεβαίως πρέπει να ποῦμε πῶς σήμερα, με τὸν σύγχρονο τρόπο ἐργασίας καὶ τὰ νέα ὑλικά δομῆς, δὲν ἔμεινε ἀνεπηρέαστη ἡ ναοδομία, ἡ ὁποία μπορεῖ μὲν νὰ ἀντιγράφει παλαιότερους τύπους ναῶν, πιστεύοντας ὅτι ἔτσι συντηρεῖ τὴν παράδοση, ἀλλὰ οἱ νέοι τεχνίτες καὶ ναοδόμοι ἀγνοοῦν κυρίως τὴν λειτουργικὴ χρήση τοῦ ναοῦ καὶ τὶς ἀπαιτήσεις αὐτῆς τῆς χρήσης.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὅποια ἀλλαγὴ κι ἂν γίνεῖ στὸν τρόπο κατασκευῆς τοῦ ναοῦ, διαταράσσει τὴ σχέση ἀρχιτέκτονα καὶ ζωγράφου. Θὰ λέγαμε πῶς σήμερα ἡ θέληση τοῦ ἀρχιτέκτονα ἀπορροφᾷ τὴν θέληση καὶ τὸν προγραμματισμὸ τοῦ ζωγράφου, με ἀποτέλεσμα, τὸ ὅποιο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα πού ἔχει σχεδιαστεῖ, νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ καὶ νὰ ἱστορηθεῖ ὅταν διαταράσσεται αὐτὴ ἡ σχέση.

Στὴν παράδοση πού διαμορφώθηκε ἐδῶ καὶ 12 αἰῶνες, ἀλλὰ καὶ νωρίτερα ἀκόμη, ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ὁ ναὸς θεωροῦνταν μιὰ μικρογραφία τοῦ σύμπαντος κόσμου. Μὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ διαμορφώθηκαν δύο κεντρικοί, θὰ λέγαμε, ἄξονες, πού ἀντιστοιχοῦν συμβολικά με τὸν οὐρανὸ καὶ τὴν γῆ. Ὁ κατακόρυφος ἄξονας, με ἀφετηρία τὸν τροῦλλο, καὶ ὁ κατὰ μῆκος ἄξονας, στὸν ὅποιο κυριαρχεῖ ἡ ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Θὰ λέγαμε δηλαδὴ πῶς τὰ ἀνώτερα τμήματα τοῦ ναοῦ συμβολίζουν τὸν οὐρανὸ καὶ τὰ κατώτερα τὴν γῆ καὶ τὸν κόσμο. Στὸν κατακόρυφο ἄξονα, δηλαδὴ στὸν τροῦλλο, ἱστορεῖται ὁ Χριστὸς Παντοκράτορας, κυκλοῦμενος ἀπὸ ἀγγελικὲς δυνάμεις καὶ προφῆτες. Στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα ἀπεικονίζονται οἱ 4 Εὐαγγελιστές, πού μαρτυροῦν τὴν

ἐνσάρκωση καὶ τὴν Θεία Οἰκονομία καὶ θὰ λέγαμε πὼς συνδέουν τὰ γήινα μὲ τὰ ἐπουράνια, στὸν χῶρο τοῦ κυριῶς ναοῦ. Μὲ τὰ θέματα αὐτά, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν μορφή τῆς Κυρίας Θεοτόκου στὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας τῶν οὐρανῶν, καθορίζεται ὁ λεγόμενος δογματικὸς εἰκονογραφικὸς κύκλος. Ὁ Παντοκράτωρ, ἔκφραση τοῦ δόγματος τοῦ ὁμοουσίου, «ὁ Πατὴρ ἅμα καὶ ὁ Υἱός», καὶ ἡ Θεοτόκος στὸ τεταρτοσφαιρίον τῆς κόγχης, «ἡ κλίμαξ ἡ Ἐπουράνιος, δι' ἧς κατέβει ὁ Θεός», «ἡ τὰ ἄνω τοῖς κάτω συνάψασα», διὰ τοῦ ἐν ἀγκάλαις υἱοῦ της¹³.

Μετὰ τὸ δόγμα, ὑπάρχει ἡ λατρεία, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνει αὐτό, μὲ τὸν καλύτερο βιωματικὸ τρόπο καὶ συνδέει τὸν κόσμο μὲ τὸν Πατέρα.

Ὁ λεγόμενος λειτουργικὸς εἰκονογραφικὸς κύκλος, εἶναι κυριῶς ὁ κύκλος ποὺ καλύπτει τοὺς χώρους τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, μὲ τὶς παραστάσεις τῆς Θείας Λειτουργίας, τῆς κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων, τῶν συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν, τοῦ Μελισμοῦ ἢ παλαιοδιαθηκικὰ θέματα, ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ προτυπώσεις τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς εὐχαριστίας (φιλοξενία Ἀβραάμ, ὁ Ἰωνᾶς ἐξερχόμενος ἐκ τῆς κοιλίας τοῦ κήτους κ.λπ.).

Ἡ παράσταση τῆς Θείας Λειτουργίας (Μεγάλη Εἴσοδος) εἶναι ἓνα θέμα ποὺ μερικὲς φορὲς φεύγει ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ βήματος καὶ κυκλώνει τὸν Παντοκράτορα, ὡς παράσταση τῆς οὐράνιας Θείας Λειτουργίας. Αὐτὸ ποὺ

---

13. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Ἡ οὐσία τῆς Ὁρθοδόξου Ἀγιογραφίας*, Ἀθήνα 1950, σσ. 23-24.

κυρίως πρέπει να προσεχθεί, στην παράσταση της συλλειτουργίας των Ίεραρχῶν, εἶναι να ιστορηθοῦν ἱεραρχικά, πρῶτα οἱ συγγραφεῖς ἢ ὑπομνηματιστὲς τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ οἱ ἐξέχοντες τῶν Ίεραρχῶν¹⁴.

Αὐτὸ ποὺ παρατηρεῖται τελευταίως, να ἱστοροῦνται ἀνάμεσα στοὺς Ίεράρχες καὶ Μάρτυρες, προσφιλεῖς τῶν ἱερέων, ἐπιτρόπων ἢ δωρητῶν, εἶναι ξένο στὴν παράδοσή μας καὶ δὲν μᾶς βρίσκει σύμφωνους.

Ὡς χῶρος τῶν Μαρτύρων καὶ τῶν ἄλλων Ἀγίων, προορίζεται ὁ χῶρος τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἐπιφανειῶν ποὺ ὑπάρχουν στὰ κλίτη, καὶ πάντοτε σὲ κοντινότερη ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς πιστοὺς, γιὰ νὰ δημιουργεῖται ἡ αἴσθησις ὅτι εἶναι δίπλα τους, ὡς πρότυπα ζωῆς, πρὸς παραδειγματισμὸ καὶ ἐλπίδα σωτηρίας. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἀγιολογικὸ καθαρὰ κύκλο, ποὺ θὰ ἱστοροῦνται ὅλες οἱ κατηγορίες τῶν Ἀγίων, Ὁσίων, Ὁμολογητῶν, Μαρτύρων, Νεομαρτύρων κ.λπ.

Ὁ Χριστολογικὸς ἢ ἱστορικὸς εἰκονογραφικὸς κύκλος εἶναι ὁ κύκλος τῆς μέσης καὶ τῆς ἀνώτερης ζώνης τοῦ ναοῦ, ὅπου ἱστοροῦνται θέματα ποὺ ἀφηγοῦνται τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι τὰ γνωστὰ θέματα τοῦ Δωδεκαόρτου, ποὺ τοποθετοῦνται κυρίως στὶς καμάρες ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ, ἢ σὲ ἄλλου τύπου ναοὺς, τοποθετοῦνται κυκλικά, κατὰ τὴ φορὰ τῶν δεικτῶν τοῦ ρολογιοῦ, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμὸ καὶ συνεχίζοντας μὲ τὶς ἄλλες μεγάλες ἐορτές. Στὶς πα-

14. Βλ. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Ἡ Μεγάλῃ Εἵσοδος στὴν εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 35.

ραστάσεις αὐτὲς μποροῦν νὰ προστεθοῦν θέματα ἀπὸ τὴ διδασκαλία καὶ τὰ θαύματα τοῦ Κυρίου, ἢ θέματα ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Κυρίας Θεοτόκου¹⁵.

Τὸ ὕψος, τὸ ἦθος καὶ ἡ αἰσθητικὴ τοῦ εἰκονογραφικοῦ διακόσμου συμπληρώνουν καὶ ἀναδεικνύουν τὸ ἔργο τοῦ ναοδόμου.

Οἱ χρωματικοὶ τόνοι, μαζί με τὴ σωστὴ διάταξη τῶν θεμάτων, μποροῦν πραγματικὰ νὰ ἐμφανιστοῦν μπροστὰ στὰ μάτια τῶν πιστῶν, σὰν ἓνα καλογραμμένο βιβλίο, ποὺ πρόθυμα θὰ διαβαζόταν ἀπὸ τοὺς θεατὲς καὶ τοὺς ἀναζητητὲς τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας τῆς πίστεως. «Στόχος τῆς τέχνης εἶναι νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ δύο στοιχεῖα. Πρῶτα, δηλαδή, στὸ τί θὰ καταφέρει νὰ αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸ Θεό, μέσα στὸ ναό, καὶ δεύτερο στὸ πῶς μέσα σ' αὐτὸ τὸ κτήριο ὁ Δημιουργὸς θὰ σχετίζεται μετὰ τὸ δημιούργημά του»¹⁶.

Ἡ παράσταση τοῦ Παντοκράτορα στὸν τροῦλλο, «ποὺ ἐπιβλέπει ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων», εἶναι ὅ,τι πιὸ δυναμικὸ ἔχει ὁ τρουλλαῖος ναός. Τί γίνεται ὅμως σήμε-
ρα, ὅταν ἡ σύγχρονη ναοδομία χάνει τὴν αἴσθηση τῶν διαστάσεων τοῦ τροῦλλου καὶ δημιουργεῖ τεράστιους χώρους, ποὺ δύσκολα θὰ μποροῦσουν νὰ ἱστορηθοῦν ἁγιο-

---

15. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *Ἑρμηνεία*, Ἅγιο Ὅρος 2007, σ. 129 καὶ ἐξ. Βλ. καὶ Σ. ΠΑΝΤΖΑΡΙΑΗ, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μολυβοκκλησιᾶς) Καρυὲς Ἁγίου Ὁρους*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 69 καὶ ἐξ.

16. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Ναοδομία καὶ σύγχρονη τέχνη*, σ. 133.

γραφικά; Τί γίνεται όταν ο τεράστιος αυτός τροῦλλος στηρίζεται, γιατί δὲν γίνεται ἀλλιῶς, ὅχι σὲ τέσσερα ἀλλὰ σὲ ὀκτῶ σφαιρικὰ τρίγωνα μὲ ἔντονες τὶς γωνιακὲς ἀπολήξεις τους; Τί γίνεται όταν ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος χάνει τὶς συμμετρικὲς τῆς ἀναλογίες καὶ ἀδυνατεῖ ὁ ἀγιογράφος νὰ τοποθετήσῃ τὸ θέμα τῆς Πλατυτέρας, προσπαθώντας νὰ ἀποφύγῃ τὶς ἀλλοιώσεις στὸ σχέδιο καὶ τὴ μορφή τῶν προσώπων;

Το τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης, μὲ τὴν Πλατυτέρα, εἶναι ἡ τελικὴ ἀγκυλιὰ ποὺ δέχεται τὸ βλέμμα μας, καθὼς ἀναζητεῖ τὴν συνάντηση μὲ τὸ θεῖον. Ἡ παρουσία τῶν λειτουργούντων ἱεραρχῶν, στὴν πιὸ κάτω ζώνη, μᾶς εἰσάγει στὸ πνεῦμα τῆς ἀένναης οὐράνιας θείας λειτουργίας καὶ μᾶς καλεῖ νὰ συγχρονιστοῦμε στὸ «ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ» τῶν ἀγίων ἱεραρχῶν. Πόσο διασπαστικὴ θὰ ἦταν ἡ κακὴ τοποθέτηση τῶν θεμάτων, σὲ μιὰ κακοφτιαγμένη κόγχη, ποὺ καμιὰ φιλότιμη προσπάθεια ζωγράφου δὲ θὰ μποροῦσε νὰ ἀπαλύνῃ; Ἄλλωστε ἡ ζωγραφικὴ ἔρχεται νὰ ἀναδείξει τὸ κτήριο κι ὅχι νὰ κρύφῃ τὶς ἀτέλειές του.

Τὸ ἴδιο πρόβλημα συναντᾶ ὁ ἀγιογράφος καὶ μὲ τὴ δημιουργία πολλῶν γείσων ποὺ ἐξέχουν, ἢ ἄλλοτε ὁ ἀνάγλυφος ὀδοντωτὸς διάκοσμος, ποὺ διαιρεῖ τὶς ἐπιφάνειες, χωρὶς μελέτη καὶ δημιουργεῖ πρόβλημα στὴν ἀνάπτυξη μεγάλων εἰκονογραφικῶν θεμάτων, κυρίως τοῦ δωδεκάορου.

Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι καθόλου ἀπλὸ καὶ ἔχει μεγάλη σημασία στὴν αἰσθητικὴ ἀνάδειξη τοῦ κτίσματος ἀλλὰ

καὶ στὴν ὀλοκληρωμένη ἀνάπτυξη τῶν θεμάτων, χωρὶς προσθαφαιρέσεις προσώπων καὶ στοιχείων τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος.

Ὅταν παρακολουθοῦμε ἕναν πιστό, καθὼς εἰσέρχεται σὲ ἕναν ναό, ἀπὸ τὴν εἴσοδο πρὸς τὸν νάρθηκα καὶ τὸ μέσον τοῦ ναοῦ, βλέπουμε πὼς οἱ εἰκόνες ἀλλάζουν σιγά-σιγά καὶ εἶναι ὑπολογισμένες γιὰ τὸ ὕψος τοῦ ματιοῦ. Εἶναι δηλαδὴ, θὰ λέγαμε, κατασκευασμένες ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ σύμφωνα μὲ τὰ ἀνθρώπινα μέτρα. Αὐτὸ εἶναι ἕνα χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος στὴν τέχνη¹⁷.

Πολλὲς φορὲς μία ἐκκλησία, ἀπὸ τὸν τροῦλλο ὡς κάτω, ἂν τὴ χωρίσουμε σὲ ἑπτὰ ἴσα μέρη, θὰ δοῦμε πὼς αὐτὰ τὰ σημεῖα πέφτουν ἐπάνω σε κύρια στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ τῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ. Ἡ ἀναλογία 1 πρὸς 7 φορὲς τὸ κεφάλι, σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα, εἶναι συνηθισμένος κανόνας γιὰ τὶς ἀναλογίες τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἑλληνικὸ μεσαίωνα. Αὐτὸν τὸν κανόνα εἶχαν γλύπτες καὶ ζωγράφοι τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ αὐτὸν τὸν ἴδιο κανόνα μᾶς παραδίδει καὶ ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγρᾶφων, ζωγράφος καὶ συγγραφέας τῆς «Ἑρμηνείας»¹⁸.

Ἡ μελέτη τῶν ἀναλογιῶν καὶ τῶν σχέσεων μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει χρήσιμα συμπεράσματα γιὰ τὴν κατασκευὴ μιᾶς ἐκκλησίας. Ἡ ἀναλογία τοῦ 1 πρὸς 7, ποὺ ὑπάρχει στὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ ποὺ τὴ βρίσκουμε στὶς ἐκκλη-

17. Βλ. Μ. ΚΑΛΛΙΓΑ, ὅπ.π., σ. 59.

18. Βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *Ἑρμηνεία* (ἔκδ. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως), Πετρούπολις 1909, σ. 237.

σίες μας, ἴσως νὰ μὴ θεωρεῖται ἀκριβὲς παράλληλο μεταξὺ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ ἐκκλησίας, ἂν καὶ δὲ θὰ τὸ ἀπέκλεια, ἀλλὰ στὴν ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ πηγάζει φυσικὰ κι αὐθόρμητα αὐτὴ ἡ σχέση.

Ἄν αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἐπικρατήσει καὶ στὴν ἱστορήση τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ καὶ τηρηθοῦν οἱ σωστὲς ἀναλογίες, τότε πραγματικὰ δημιουργεῖται ἓνα τέλειο αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα, ἔτοιμο νὰ μυσταγωγῆσει τοὺς θεατὲς στὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ¹⁹.

Ὁ ζωγράφος λοιπόν, λέει ὁ Π. Μιχελῆς, «κρατᾷε στὰ χέρια του τὴν ὑπόσταση τοῦ ἀρχιτεκτονήματος, εὐκόλα μπορεῖ νὰ τὸ συντρίψει καὶ δύσκολα νὰ τὸ τελειώσει. Ἔχει νὰ βάλει στὸ χῶρο του ἓναν κόσμο προσώπων ἱεραρχημένο, κόσμο ζωντανό, ἀλλὰ καὶ ἰδανικό, καὶ νὰ τὸν εἰκονίσει ἀνάλογα μὲ τὸ ὕψος καὶ μὲ τὸ ὄψος τοῦ ἀρχιτεκτονήματος. Καὶ πρὸς τοῦτο δὲν ἀρκοῦνε, ἀριστὲς εἰκόνες καθ' ἑαυτές, ἀλλὰ χρειάζονται πρῶτα ἀπ' ὅλα εἰκόνες μετρημένες μεταξὺ τους καὶ πρὸς τὸ ἔργο, ποὺ οὔτε νὰ συνθλίβουν, οὔτε νὰ μεγαλοποιοῦν τὴν ἐντύπωση τοῦ χώρου»²⁰.

Πέρα ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Παντοκράτορα καὶ τῆς Πλατυτέρας, ποὺ μᾶς ὑποβάλλουν τὸ αἶσθημα τοῦ ὑψηλοῦ, οἱ ἄλλες παρατάσεις καλὸ εἶναι νὰ μὴ ὑπερβάλλουν στὰ μέτρα. Οἱ μάρτυρες, οἱ ἅγιοι, οἱ ὄσιοι, οἱ ἀπόστολοι, δὲν εἶναι μυθικὰ ὄντα, ἀπρόσωπα, ἀλλὰ Πρόσωπα τῆς

19. Μ. ΚΑΛΛΙΓΑ, ὄπ.π., σ. 62.

20. *Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης*, Ἀθήνα 1972, σ. 142.

πραγματικότητας, πού πρέπει νά ἀπεικονιστοῦν μὲ τὰ προσωπογραφικά τους χαρακτηριστικά, ὅπως ὅμως αὐτὰ δέχτηκαν τὴν καλὴν ἀλλοίωσιν τῆς ἀγιότητος. Κι ἔπειτα ὁ πιστὸς μέσα στὸ ναὸ βιώνει τὴν ἐστιότητα, βρίσκειται στὸ σπίτι τοῦ Θεοῦ πατέρα του, μετέχει στὴ λειτουργία, συνυπάρχει μὲ ὅλους τοὺς ἀγίους πού οἱ μερίδες τους εἶναι στὸ ἅγιο δισκάριο.

Θὰ λέγαμε λοιπὸν ὅτι ἡ ἀγιογραφία καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἑνὸς ναοῦ βρίσκει τὸν τρόπο νὰ ἐκφράσει τὴ μεταμόρφωση τῆς ζωῆς καὶ τῆς κτίσεως σὲ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Εἶναι δηλαδὴ ὁ ζωγραφικὸς τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ εἰκονογραφία ἀποδίδει τὸ χῶρο, ἢ πιὸ αἰσθητὴ γλώσσα γιὰ νὰ καταλάβουμε τὸ νόημα τῆς κατὰ Χριστὸν ζωῆς καὶ ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κτίσεως²¹. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ τρόπος τῆς ὀρθοδόξου ἀσκήσεως εἶναι ἐκεῖνος πού γέμισε τοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν μας μὲ ἀγίους καί, μὲ τὸ ἀσκητικὸ πνεῦμα θέλουμε κι ἐμεῖς νὰ βλέπουμε πάντοτε τὶς εἰκόνες καὶ τὶς τοιχογραφίες τῶν ὀρθοδόξων ναῶν καὶ μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα τὸ ἀσκητικὸ, εὐχόμεσθε νὰ ἐμπνέει ὁ Κύριος καὶ οἱ ἅγιοι ὅσους διακονοῦν τὴν πάντιμη τέχνη τῆς εἰκονογραφίας²².

Καμιὰ πρωτοτυπία ζωγράφου ἢ νέα εἰκαστικὴ ἔκφραση δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα, ἂν δὲν στοιχεῖται στὴν παράδοση τῆς ἐκκλησίας. «Οὐ τῶν ζωγράφων ἐφευρέσεις ἢ τῶν εἰκό-

21. Σ. ΣΚΛΗΡΗ, *Ἐν ἐσόπτρῳ*, σ. 186.

22. Σ. ΣΚΛΗΡΗ, *ὄπ.π.*, σ. 61.

νων ποιήσεις ...», αλλά τῶν ἁγίων Πατέρων «ἔγκριτος θεσμοθεσία», λένε τὰ πρακτικὰ τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου²³. Ὅπως ἡ μετάφραση ἢ ἡ ἐρμηνεία ἐνὸς δογματικοῦ κειμένου ἢ τοῦ Εὐαγγελίου, πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ τὴν ἐμπειρία τῶν Πατέρων καὶ τῆς Ἐκκλησίας μας, ἔτσι καὶ ἡ εἰκονογραφία, μὲ τὸν δικό της εἰκαστικὸ λόγον, δὲν ἔρχεται νὰ ταράξει ὕδατα, λιμνάζοντα κατὰ τὴν ἀποψη κάποιων, δὲν ἔρχεται νὰ ἀμφισβητήσῃ, δὲν ἔρχεται νὰ ἀνατρέψῃ τίποτα. Βέβαια ὁ ρόλος τοῦ ζωγράφου εἶναι καθοριστικὸς στὴ δημιουργία τῆς εἰκόνας καὶ θέτει τὴν προσωπικὴ του σφραγίδα, ὅμως πάντα οἱ μεγάλοι ζωγράφοι εἶχαν τὴν αἴσθησιν ὅτι ἱερουργοῦσαν τὴν τέχνη, ὅτι δάνειζαν τὰ χέρια τους στὸ Θεό, γι' αὐτὸ καὶ σπάνια ὑπέγραφαν τὰ ἔργα τους, γιατί τὰ θεωροῦσαν ἔργα τῆς θείας χάριτος. Ὡς πρὸς τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε πῶς αὐτὸ δὲν λειτουργεῖ ποτὲ αὐτόνομα, ἀλλὰ πάντοτε σὲ σχέση μὲ τὸ οἰκοδόμημα, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε. Ὅπως ὑπάρχουν χιλιάδες ναοί, ποὺ ἀκόμη κι ὅταν εἶναι ἀντίγραφα ἄλλων παλαιότερων προτύπων, παρ' ὅλα αὐτὰ πάντα ὑπάρχουν κάποια στοιχεῖα ποὺ τοὺς διαφοροποιοῦν μεταξύ τους, ἔτσι καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἐνὸς ναοῦ πρέπει νὰ εἶναι ἀπόλυτα προσαρμοσμένο στὶς ἀρχιτεκτονικὲς ἐπιφάνειες ποὺ παρέχονται ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ δομὴ τοῦ κάθε ναοῦ ξεχωριστά. Ἔργο τοῦ ζωγράφου εἶναι νὰ πάρῃ τοὺς χώρους αὐτοὺς καὶ τὶς ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ καὶ νὰ ξεδιπλώσῃ πάνω τους τὴν ἱστορία τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς πίστεως. Αὐτὸ

---

23. MANSI XIII, 309.

ὅμως χρειάζεται ἀρκετὴ καὶ σοβαρὴ μελέτη, ὥστε ἀφοῦ τοποθετηθοῦν τὰ κλασικὰ θέματα τοῦ δογματικοῦ καὶ τοῦ λειτουργικοῦ κύκλου, κατόπιν μποροῦν νὰ ἱστορηθοῦν τὰ ἱστορικὰ καὶ ἀγιολογικὰ θέματα, μὲ σειρά, μὲ τάξη καὶ κατὰ ομάδες.

Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος λέει χαρακτηριστικά: «οὐ κουρεῖον, οὐδὲ μυροπωλεῖον ἢ ἐκκλησία, οὐδ' ἐργαστήριον ἕτερον τῶν ἐπ' ἀγορᾶς, ἀλλὰ τόπος ἀγγέλων, τόπος ἀρχαγγέλων, βασιλεία Θεοῦ, αὐτὸς ὁ οὐρανός»²⁴. «Οὐκ οἶδας ὅτι τάξις συνέχει πάντα... καὶ οὐκ ἔστιν ἀκαταστασίας ὁ Θεός, ἀλλ' εἰρήνης καὶ τάξεως;», λέγει ὁ ἅγ. Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης. Καὶ συμπληρώνει «ὑπερμάχει οὖν τῶν ἱερῶν τάξεων, ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου»²⁵. Αὐτὴ τὴν εὐταξία τοῦ οὐρανοῦ πρέπει νὰ ἀποτυπώνει καὶ νὰ ἱστορεῖ καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ μας. Ἄρκει μιὰ ματιὰ στὰ ἐξέχοντα μνημεῖα τῆς πίστεως μας, γιὰ νὰ πλημμυρίσει ὁ νοῦς μας γνώση καὶ οἱ κόρες τῶν ματιῶν μας νὰ γίνουν φωλεές τοῦ κάλλους τοῦ Θεοῦ.

Μὲ βάση αὐτὸν τὸν κανόνα κι αὐτὴ τὴν παρακαταθήκη, καλούμαστε σήμερα νὰ συμπορευτοῦμε καὶ νὰ συνεχίσουμε τὴν πορεία ἐκείνων ποὺ ἀγίασαν μὲ τὸ πινέλο στὸ χέρι καὶ ἔγιναν κήρυκες τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος, μὲ αὐτὸν τὸν ὑπέροχο «ἐν ἀήχῳ φωνῆ» λόγο τῆς τέχνης τους. Γιὰ νὰ γίνει αὐτό, χρειάζεται νὰ ὑπογραμμίσουμε πέντε πράγματα, ποὺ συνοψίζουν τὶς θέσεις μας γιὰ τὸ

24. PG 62, 313.

25. Διάλογος, κεφ. ΤΞΕ'. PG 155, 680C.

θέμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ ναοῦ.

Σοβαρὴ σπουδὴ ἀπὸ τὸν ναοδόμο καὶ γνώση ἐμπειρική τῶν δεδομένων τῆς λατρείας καὶ τῆς λειτουργικότητας τοῦ χώρου.

Συνεργασία ἀρχιτέκτονα καὶ ἀγιογράφου, γιὰ νὰ τεθοῦν τὰ προβλήματα τῆς εἰκονογραφήσεως καὶ τῶν θεματικῶν ἐνοτήτων.

Χρειάζεται μιὰ ὀλοκληρωμένη μελέτη ἀπὸ τὸν ἀγιογράφο, μὲ ἓνα πλήρες εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα καὶ τὴν χωροθέτηση τῶν θεμάτων (δαπανῶνται ἀρκετὰ ποσὰ γιὰ ὅλη τὴν ἀγιογράφηση, δὲν θὰ ἦταν μεγάλη ἐπιβάρυνση μιὰ καλὴ μελέτη).

Σεβασμὸς στὴ ναοδομικὴ αἰσθητικὴ καὶ ἀνάδειξη τῶν μερῶν τῆς, μὲ τὸν εἰκονογραφικὸ διάκοσμο.

Σεβασμὸς στὴν αἰσθητικὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος καὶ ἀποφυγὴ νεωτερισμῶν ποὺ δὲν συνάδουν μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἄλλωστε εὐστοχα τονίστηκε ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἰωάννη Χρυσόστομο, ὅτι ὁ ναὸς εἶναι «τόπος ἀγγέλων, τόπος ἀρχαγγέλων, αὐτὸς ὁ οὐρανός».

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΝΕΩΣΗ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

Τὸ θέμα τῆς λειτουργικῆς ἀνανέωσης ἢ ἀναγέννησης ἢ ἀναθεώρησης (ὁ σωστὸς τίτλος εἶναι ἀκόμη τὸ ζητούμενο) εἶναι θέμα ποῦ ἀπασχόλησε καὶ στὸ παρελθὸν ἀλλὰ καὶ στὸ παρὸν τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ.

Ἀκούστηκαν πολλὰ καὶ δόκιμα καὶ ἀδόκιμα, σοφὰ ἀλλὰ καὶ ἐξεζητημένα. Πιστεύουμε πῶς ὅλα αὐτὰ θὰ κριθοῦν μὲ τὴν δέουσα νηφαλιότητα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία μας καὶ θὰ δοθοῦν οἱ ὀρθοὲς λύσεις.

Ἡ παροῦσα ἀνάλυσή μας σκοποῦ ἔχει νὰ μεταφέρει τὴ φωνὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης, μέσω τῆς θεολογίας τῆς τέχνης καὶ τῆς θεολογικῆς γλώσσας τῶν εἰκόνων.

Οἱ εἰκόνες κατέγραφαν πάντα μὲ λάλο σιωπὴ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη καὶ παράδοση καὶ μᾶς τὴν διέσωσαν μέχρι σήμερα ζωντανή.

Δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ ἀνατρέξουμε σ' αὐτὸν τὸν λόγο τῆς τέχνης καὶ νὰ ἀφουγκραστοῦμε τὸ μήνυμά του.

Κάθε ἱερὴ τέχνη εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ λειτουργικὴ τέχνη, γιατί προϋποθέτει ἓνα πλαίσιο πίστεως καὶ λατρείας προκειμένου νὰ ἀναπτυχθεῖ. Πολὺ περισσότερο ἢ εἰκονογραφία στὴν ὀρθόδοξη παράδοσή μας εἶναι τέχνη λειτουργική, γιατί ἀφ' ἑνὸς ἡ φύση τῆς βρίσκεται στὴ βάση τῆς

λατρείας και ἀφ' ἑτέρου ἢ ἴδια ἢ εἰκόνα ἀποτελεῖ μέρος τῆς λατρείας. Ἔτσι θεωρούμενη ἢ εἰκόνα μέσα στοῦ πλαίσιου τῆς Θείας Εὐχαριστίας ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν φυσικὴ ἐντύπωση στὴν πνευματικὴ θέα καὶ μυστικὴ συνάντηση μὲ τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα καὶ γεγονότα. Μᾶς ἀνοίγει μιὰ ἀπέραντη δρᾶση, ἢ ὁποῖα περιλαμβάνει τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τοῦ κόσμου· διδάσκαλος καὶ ὁδηγὸς συγχρόνως στὴν καθημερινότητά μας, στὸν ἀέναο λειτουργικὸ κύκλο τῆς ζωῆς μας¹.

Ἡ εἰκόνα, γιὰ παράδειγμα, τῆς Θείας Λειτουργίας, ποὺ συναντᾶμε σὲ τοιχογραφίες καὶ φορητὰ εἰκονίσματα, γίνεται ὑπόμνημα εἰκαστικὸ καὶ ἐρμηνεῖα ὅχι μόνο τῶν ἱστορημένων γεγονότων, ἀλλὰ γίνεται καὶ τυπικάρης καὶ μέθοδος διδασκαλίας τῆς λειτουργικῆς πράξης, σὲ καιροὺς ποὺ ἡ ἄγνοια καὶ ἡ ἀτομικὴ δοκησιοσοφία ἀποτελοῦν τὴν οὐσιαστικὴ θωράκιση τῶν ὁποίων «ἀνανεωτικῶν» κινήσεων στὸ χῶρο τῆς λατρείας. Ἡ ὀρθόδοξη εἰκόνα ἀποτελεῖ μέθοδο διδαχῆς καὶ ἀλφαβητᾶρι τῆς πίστεως καὶ τῆς λειτουργικῆς εὐταξίας καὶ μᾶς γνωρίζει τὸ τί καὶ τὸ πῶς τῆς λατρείας, παρέχοντας πληροφορίες ὅχι μόνο ἱστορικὲς ἀλλὰ καὶ τελετουργικῆς φύσεως².

Οἱ ζωγράφοι τῆς Ἐκκλησίας μας ἱστοροῦν μιὰ πράξη ποὺ βιώνουν οἱ ἴδιοι ὡς μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ.

1. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Ἡ Μεγάλῃ Εἴσοδος στὴν εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 27.

2. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, «Εἰκαστικὴ καὶ αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς θείας λειτουργίας», στὸν τόμο *Ἡ θεία Λειτουργία. Εἰσηγήσεις Ἱερατικοῦ Συνεδρίου Ἱ. Μητρ. Δράμας*, Δράμα 1998, σ. 174.

δὲν φλυαροῦν εἰκαστικά, ἀλλὰ ζωγραφίζουσαν «ὃ ἀκηκόασιν καὶ ἐθεάσαντο καὶ αἱ χεῖρες αὐτῶν ἐψηλάφησαν» καὶ διασώζουσαν ταυτόχρονα ἱστορία, τύπο, ἦθος, ὕφος καὶ συμβολισμό. Ἔτσι ἐνεργοποιεῖται ἡ μνήμη τῆς Ἐκκλησίας ποῦ ζωντανεῖται μέσα ἀπὸ τὴν σιωπηλὴ μαρτυρία τῶν εἰκόνων. Ἄλλωστε, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, «ζωγραφία σιωπῶσα ἐν τοίχῳ, λαλεῖ πλείονα καὶ ὠφελιμότερα»³.

Σὲ μία ἐργασία, ποῦ ἔχει ὡς θέμα τῆς τὴν παράδοση καὶ τὴν ἀνανέωση καὶ εἰδικότερα ἀναζητεῖ τὴν μαρτυρία τῆς τέχνης, θὰ μπορούσαν νὰ εἰπωθοῦν πολλὰ· ἀρχίζουμε ὅμως πρῶτα ἀπὸ τὴν περιχαράκωση τῶν δύο ὅρων ποῦ ἐπιχειρεῖται, θεωροῦμε ὅμως ὅτι καὶ ὅποιος ἄλλος ὅρος νὰ ἐξευρεθεῖ προκειμένου νὰ ἐκφράσει αὐτὴ τὴν κίνηση γιὰ ἀνανέωση, ἀναγέννηση, μεταρρύθμιση, ἀναθεώρηση, ἀνακαίνιση, θὰ διχάζει καὶ θὰ δημιουργεῖ διλήμματα, ἂν λείπει ἀπὸ δίπλα τῆς ἡ φράση «μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας»⁴.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἀμφισβητοῦμε τὴν εὐλάβεια καὶ τὴν καλὴ θέληση κάποιων ἀνθρώπων, ὅμως ἅς μὴ κρυβόμαστε πίσω ἀπὸ λέξεις, γιὰτι πολλὰς φορὲς ἐν ὀνόματι τῆς «εὐλαβείας» ἔγιναν λάθη καὶ συνεχίζουσαν νὰ γίνονται, γιὰτι ἡ «εὐλάβειά μας» δὲν μᾶς ἐπιτρέπει ὑποδείξεις ἢ καὶ διορθώσεις λαθῶν.

3. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν μάρτυρα Θεόδωρον*, PG 46, 737.

4. *Ἐβρ.* 12, 28. Βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΨΑΡΙΑΝΟΥ (Μητρο. Κοζάνης), «Μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας», *Σύναξη* 73 (2000) 109.

Για παράδειγμα, δὲν ἔχει νόημα νὰ ἐμμένουμε σὲ λάθη ποὺ ὑπάρχουν στὰ λειτουργικά μας βιβλία, τὰ ὁποῖα συνεχίζουμε νὰ ἐπανεκδίδουμε μὲ τὰ λάθη τους. Τὸ 1932 συνεστήθη ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἐπιστημονικὴ ἐπιτροπὴ μὲ σκοπὸ τὴν ἔκδοση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Εἰδικότερο ἔργο τῆς ἐπιτροπῆς ἦταν ἡ «ἀπαλλαγὴ τυχόν μελετωμένης νεωτέρας ἐκδόσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἀπὸ τῶν παρεισφρησάντων ἐκ τῆς προηγουμένης ἐκδόσεως τυπογραφικῶν σφαλμάτων ἢ ἄλλων τινῶν κηρῶν ἀλλοιουσῶν τὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου»⁵. Βεβαίως τὸ ἔργο τῆς ἐπιτροπῆς, λόγῳ τοῦ πολέμου, δὲν ὀλοκληρώθηκε ποτέ. Ἄλλα οὔτε καὶ μεταπολεμικὰ ἐπιχειρήθηκε ἡ συνέχιση τοῦ ἔργου. Καρπὸς αὐτῆς τῆς προσπάθειας θεωροῦνται τὰ ἔργα τοῦ Π. Τρεμπέλα *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* (1935) καὶ οἱ δύο τόμοι τοῦ *Μικροῦ Εὐχολογίου* (1950-1955).

Ὅμως στὶς ἐκδόσεις ποὺ χρησιμοποιοῦμε στὴν λειτουργικὴ χρῆση, συχνὰ ἐντοπίζουμε τὴν ἐπέμβαση τοῦ δαίμονος τοῦ τυπογραφείου νὰ ἀλλοιώνει ἀκόμη καὶ τὸ νόημα τοῦ κειμένου. Μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀναφέρει στὴ μελέτη του «Τὸ πρόβλημα τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ Λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», ὁ σοφὸς καὶ σεβαστὸς δάσκαλός μας καθηγητῆς Ἰωάννης Φουντούλης⁶.

5. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι*, Σωτήρ 1982, ἀντὶ προλόγου, σ. γ'.

6. «Λατρεύσωμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ», *Τὸ αἶτημα τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως στὴν Ὁρθόδοξὴ Ἐκκλησία*, Ἀθῆναι

Για παράδειγμα: Στο δεύτερο τροπάριο του Ἑσπερινοῦ τῆς Κυριακῆς του Τελώνου καὶ Φαρισαίου σὲ πρόσφατη ἔκδοση τοῦ Τριωδίου γράφει:

1. Φαρισαῖος κενοδοξία νικώμενος
2. καὶ τελώνης τῇ μετανοία κλινόμενος
3. προσῆλθόν σοι τῷ μόνῳ δεσπότη
4. ἀλλ' ὁ μὲν καυχησάμενος
5. ἤξιώθη τῶν δωρεῶν (δηλ. ὁ Φαρισαῖος ἤξιώθη τῶν δωρεῶν).

Τί ἔγινε μεταξύ 4ου καὶ 5ου στίχου; Ἐξέπεσαν δύο στίχοι, ὁ 5ος καὶ ὁ 6ος, καὶ τῇ θέσῃ τοῦ 5ου πῆρε ὁ ἔβδομος στίχος. Κανονικὰ ἔπρεπε νὰ λέει:

4. ἀλλ' ὁ μὲν καυχησάμενος
5. ἐστερήθη τῶν ἀγαθῶν
6. ὁ δὲ μὴ φθεγξάμενος
7. ἤξιώθη τῶν δωρεῶν.

Καὶ ὅμως τὸ Τριώδιο (καὶ ὄχι μόνο γι' αὐτὸ τὸ λάθος) δὲν ἀπεσύρθη⁷. Τί θὰ γίνεῖ μὲ τὴ λέξη «ἀνεξάρτητον» ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «ἀνεξάρνητον» στὴν εὐχή τῆς ὀγδόης ἡμέρας, τί θὰ γίνεῖ μὲ τὸ «πᾶσαν τὴν βιωτικὴν» τοῦ χερουβικοῦ ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «πᾶσαν νῦν βιωτικὴν»; Θὰ παραμείνει ὡς ἔχει σὲ κάποιες ἐκδόσεις τὸ «φωναῖς ὁσίαις», ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «φωναῖς αἰσίαις» στὸ «Φῶς ἰλαρόν»; Ἡ τὸ «ταῦτα πάντα ἐξηφάνισε» ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «ταῦτα πάντα ἐξηφάνισται» στὸ νεκρώσιμο ἰδιόμελο «Πάντα ματαιό-

---

2003, σσ. 123-139. Βλ. καὶ *Τελετουργικὰ Θέματα*, τ. Γ', ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2007, σσ. 9-25.

7. Ὅπ.π.

της τὰ ἀνθρώπινα»; Θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ κυκλοφορεῖ τὸ ἱερατικὸ ποὺ ἔχει ὡς τυπικὴ διάταξη ὅτι ὁ ἱερεὺς κατὰ τὴν ἀπόμαξη τοῦ ἀντιμνησίου γιὰ καλύτερη περισυλλογὴ τῶν μαργαριτῶν «κάνει τὸ ἀντιμῆνσιο τσαντίλα»; Ποιὸς ἀπὸ τοὺς νέους κληρικοὺς τῶν πόλεων ὑποπτεύεται τὴν ἔννοια τῆς λέξεως⁸;

Αὐτὰ τὰ παραδείγματα σίγουρα δὲν ἀποτελοῦν, λόγῳ τῆς πολυχρόνιας χρήσης τους, παράδοση καὶ οὔτε ἡ διόρθωσή τους θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθεῖ «ἀνανεωτικὴ κίνηση», ἀλλὰ αὐτονόητη ὑποχρέωση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ διόρθωση τῶν λειτουργικῶν μας βιβλίων.

Ὅμως γιὰ νὰ γίνεῖ αὐτὸ χρειάζεται ἀγάπη, μεράκι, γνώση τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας, ἔρευνα καὶ ἐντοπισμὸς τῶν εἰδικῶν προβλημάτων, συντονισμὸς καὶ σωστὴ καθοδήγηση ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἡγεσία. Ἀλλὰ μήπως αὐτὲς ἀκριβῶς δὲν εἶναι καὶ οἱ προϋποθέσεις μιᾶς γενικότερης μελέτης τῶν λειτουργικῶν ζητημάτων; Δὲν χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο ἀναγέννηση ἢ ἀνανέωση, καὶ γιὰ νὰ μὴ δημιουργῶ ἀρνητικὸς συνειρμούς, ἀλλὰ καὶ γιατί πιστεύω πὼς οἱ λέξεις παράδοση καὶ ἀνανέωση, ἀλληλοπροϋποτίθενται καὶ ἀλληλοπεριχωροῦνται. Εἶναι δυνατὸν κάτι ποὺ παραδίδεται στὴ νέα γενιὰ νὰ μὴν ἔχει μέσα του τὸ σπέρμα τῆς ἀνανέωσης;

Μήπως εἶναι μάταιο νὰ ἀναζητοῦμε τὴν ἀνανέωση ἔξω ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν παράδοση; Πῶς μπόρεσε στ' ἀλήθεια εἴκοσι αἰῶνες τώρα νὰ ἀντέξει μιὰ παράδοση, χωρὶς

---

8. Ὅπ.π.

νά ἐνυπάρχει μέσα της ὡς πνοή ἢ ὡς χυμὸς ζωῆς ποὺ τρέχει στὶς φλέβες της ἢ ἔννοια τῆς ἀνανέωσης;

Δὲν ἦταν ἄραγε ἄκρως ἀνανεωτικὲς ἡ Φιλοκαλικὴ καὶ ἡ Κολυββαδικὴ κίνηση, ἀλλὰ καὶ ἄκρως παραδοσιακὲς;

Ἀξίζει ἴσως ὅμως νὰ στοχαστοῦμε τὰ ὀνόματα καὶ τὶς μορφὲς ποὺ πρωτοστάτησαν σ' αὐτές.

Ἡ ἀληθινὴ λατρεία εἶναι δυναμικὴ. Ἐξελίσσεται καὶ μεταβάλλεται· μᾶς τὸ βεβαιώνει ἡ ὡς τώρα Ἱστορία της. «Ὡστόσο οἱ αὐθεντικὲς, ἀποτελεσματικὲς καὶ μόνιμες λειτουργικὲς ἀλλαγὲς δὲν προέρχονται ἀπὸ συγκινησιακὲς ἀνταποκρίσεις, ἀλλὰ ὀφείλονται σὲ γνήσιες, κοινὰ ἀποδεκτὲς καὶ ποιμαντικὰ δοκιμασμένες λύσεις, τῶν ὁποίων τὴν αὐθεντικότητα ἐγγυᾶται ἡ Ἐκκλησία»⁹.

«Ἡ λατρεία εἶναι μιὰ θεμελιακὴ δραστηριότητα, δὲν ἔχει στατικὸ χαρακτῆρα, εἶναι κίνηση ζωῆς, πορεία πρὸς τὰ ἔσχατα, εἶναι ἡ πίστη τῆς Ἐκκλησίας ἐν κινήσει»¹⁰. Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ὅ,τι θεώρησε ἐκκλησιαστικὰ ἀναγκαῖο καὶ ποιμαντικὰ φρόνιμο τὸ υἱοθέτησε, χωρὶς κορῶνες καὶ διαδικασίες μακρὲς καὶ ἐπίπονες. Οἱ ἀγιογράφοι, ποὺ θὰ λέγαμε πὼς ἦταν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἀνταποκριτὲς καὶ εἰκαστικοὶ ρεπόρτερς τῆς κάθε ἐποχῆς, κατέγραφαν μὲ τὴ γραφίδα τους καὶ μὲ τὴ δύναμη τοῦ σχεδίου καὶ τοῦ χρώματος ὅλες τὶς ἱστορικὲς φάσεις τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰδικότερα τῆς θείας λατρείας. Ὁ λειτουργικὸς εἰκονογραφικὸς κύκλος διασώζει μὲ τὸν

9. π. Χρ. ΚΑΛΥΒΑ, «Μερικὲς σκέψεις γιὰ τὴν Λειτουργικὴ ἀνανέωση καὶ μεταρρύθμιση», *Σύναξη* τ. 61, σσ. 13, 14.

10. Ὅπ.π.

καλύτερο τρόπο τὴν τάξη τῆς λατρείας καὶ μᾶς παραδίδει λεπτομερῶς στοιχεῖα τῆς λειτουργικῆς εὐταξίας. «Ἄς δοῦμε λοιπὸν μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς παραστάσεις, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν παράσταση ποὺ εἰκονογραφεῖται στὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου ἢ στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ ἐπιγράφεται ὡς «ἡ θεία λειτουργία», ἡ γνωστὴ καὶ ὡς «λειτουργία τῶν ἀγγέλων». Οὐσιαστικὰ ἐδῶ ἱστορεῖται ἡ πράξη τῆς Μεγάλης Εἰσόδου, ἔτσι ἀκριβῶς ὅπως τὴν θέλουν οἱ τυπικὲς διατάξεις στὰ λειτουργικὰ χειρόγραφα.

1. Ἡ παράσταση τῆς «Θείας Λειτουργίας»

Ὁ κώδικας 662 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (12-13 αἰών)¹¹, ὁ 6277 κώδικας τῆς Ἰ. Μ. Παντελεήμονος (Διάταξις Φιλόθεου) (14 αἰών)¹², καὶ οἱ κώδικες 802,752,757,766 τῆς Ἑθν. Βιβλ. Ἑλλάδος¹³ σχεδὸν συμπύπτουν στὴν τυπικὴ διάταξη τῆς μεγάλης εἰσόδου καὶ μᾶς παραδίδουν τὴν ἐξῆς περιγραφὴ: «ὁ ἱερεὺς ἄρας τὸν ἀέρα ἐπιτίθησι τῷ ἀριστερῷ ὤμῳ τοῦ διακόνου λέγων ἐπάρατε τὰς χεῖρας ὑμῶν εἰς τὰ ἅγια. Εἶτα καὶ τὸν ἅγιον δίσκον ἄρας τίθησιν ἐπάνω τῆς κορυφῆς τοῦ διακόνου, συνεφαπτομένου καὶ αὐτοῦ μετὰ φόβου καὶ πάσης προσοχῆς καὶ ἀσφαλείας. Αὐτὸς δὲ ὁ ἱερεὺς αἴρει τὸ Ἅγιον ποτήριον μόνον. Καὶ οὕτω ποιοῦσι τὴν Μεγάλην Εἴσο-

11. Βλ. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Ἡ Μεγάλη Εἴσοδος*, σ. 72 καὶ ἐξ. καὶ Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὅπ.π., σ. 9.

12. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὅπ.π., σ. 9.

13. Ὅπ.π., σ. 9.

δον προπορευόμενου τοῦ διακόνου κρατοῦντος καὶ τὸν θυμιατὸν σὺν τῷ ἁγίῳ δίσκῳ ἐν ἐνὶ τῶν δακτύλων τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρός»¹⁴. Δηλαδή ἔχουμε θεία λειτουργία μὲ τὴν παρουσία ἐνὸς πρεσβυτέρου καὶ ἐνὸς διακόνου μόνο. Ὁ κώδικας 754 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος μᾶς δίδει μιὰ πιὸ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα ἀπὸ ἀρχιερατικῆ Θ. Λειτουργία: «προπορευομένου τοῦ διακόνου τοῦ ἐπὶ τῆς εὐταξίας ἔμπροσθεν. Εἶτα τοῦ Κανστρισιίου μετὰ τοῦ ὠμοφορίου καὶ θυμιατοῦ ἢ τοῦ δευτερεύοντος τῶν διακόνων, μεθ' οὓς ὁ τὸν ἅγιον δίσκον κρατῶν. Καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ οἱ κρατοῦντες τοὺς λοιποὺς δίσκους. Εἶτα ὁ πρωτοπαπᾶς μετὰ τοῦ ἁγίου ποτηρίου. Καὶ οἱ λοιποὶ ἱερεῖς κατὰ τάξιν. «Ὅπισθεν δὲ πάντες οἱ κρατοῦντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸν ἀέρα διάκονοι. Καὶ μετ' αὐτοὺς πάλιν οἱ ὑποδιάκονοι κατέχοντες τὸ χερνιβόξεστον»¹⁵ (εἰκ. 1, 2).

Ἡ παράσταση ἀκριβέστερα ἱστορεῖται στὸ παναγιαῖο, γνωστὸ ὡς δίσκος τῆς Πουλχερίας, ποῦ ἀπόκειται στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ἐηροποτάμου, καθὼς καὶ στὸν τροῦλλο τῆς Ἱ. Μ. Σταυρονικήτα, τῆς Μ. Χελανδαρίου, τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ἀναπαυσᾶ στὰ Μετέωρα, στὴ Μονὴ Βαρλαάμ, στὴ Μ. Φιλανθρωπηγῶν καὶ Ντίλιου στὰ Γιάννενα καὶ ἀλλοῦ. (Στὴν ἔρευνά μας τὴν ἐντοπίσαμε σὲ 80 περίπου μνημεῖα). Στὶς ἀρχαιότερες τῶν παραστάσεων ποῦ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα (λειτουργικὸ χειρόγραφο 109 τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἱεροσολύμων)¹⁶,

14. Ὅπ.π., σ. 9.

15. Ὅπ.π., σ. 81.

16. A. GRABAR, «Un Rouleau Liturgique Constantinopolitain et ses leinturs», στὸ *Dumbarton Oaks Papers*, (1954) 163 καὶ ἔξ.

καὶ κατόπιν στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ὀλυμπιωτίσσης στὴν Ἐλασσώνα (1290-1301)¹⁷, στὴν Studenica (1315)¹⁸, στὸ Staro Nagoricino (1317-18)¹⁹, στὴ μονὴ Χελανδαρίου (1318-20)²⁰ καὶ στὴ Gracanica (1321)²¹, ἔχουμε τὴν ἀρχαιότερη μορφή τῆς εἰσόδου, ὅπου εἰσοδεύουν μεταφέροντες τὰ δῶρα μόνο οἱ διάκονοι· ἡ μεταφορὰ γίνεται ἀπὸ τὴν πρόθεση στὴν ἀγία Τράπεζα μὲ πᾶσαν τάξιν καὶ μεγαλοπρέπειαν. Τὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα σ' αὐτὲς τὶς παραστάσεις εἶναι ἡ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μεταφορὰ τοῦ δισκαρίου, ἡ παράδοση τῶν ἀμφίων ποῦ διατηρεῖται μέχρι τὸν 14ο αἰῶνα, λευκὲς διακονικὲς στολὲς μὲ λευκὰ ὄρᾶρια σημαίνοντας τὸν τύπο τῶν ἀγγελικῶν πτερυγῶν κατὰ τὸν ἅγ. Συμεὼν Θεσσαλονίκης²² (εἰκ. 3).

Ὅλες οἱ ἀνωτέρω παραστάσεις ἱστοροῦνται στὸν τροῦλλο, ποῦ σημαίνει ὅτι κέντρο τοῦ ὅλου θέματος εἶναι ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ. Μετὰ τὸ β' τέταρτο τοῦ ΙΔ' αἰῶνος εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ὡς ἀρχιερεὺς, δίπλα στὴν ἀγία Τράπεζα, νὰ προπέμπει καὶ νὰ ὑποδέχεται τὰ δῶρα ποῦ προσκομίζουν οἱ ἄγγελοι-διάκονοι (εἰκ. 4).

---

17. E. CONSTANTINIDE, *The Wall paintings of the Panagia Olympiotissa*, Athènes 1992.

18. CIRKONIĆ, KORAĆ, BABIĆ, *Le monastères de Studenica*, Belgrad 1986.

19. B. DOTITS, *Staro Nagoricino*, Belgrad 1993.

20. Βλ. ΤΡ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὅπ.π., εἰκ. 24, σ. 226.

21. B. ZIVKOVIĆ, *Gračanica, Les dessins de fresques*, Beograd 1989.

22. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἑρμηνεία, κερ. λε'. G 155, 712.*

Παρατηροῦμε παρουσία πολλῶν ποτηρίων καὶ δισκαρίων (μέχρι καὶ 5 τὸν ἀριθμὸ), εἰσοδεύεται ἐπίσης ἡ λόγχη, ὁ σταυρὸς καὶ ὁ ἐπιτάφιος, ὁ ὁποῖος εἰσοδευόταν μέχρι καὶ τὸν 15ο αἰῶνα· πρόκειται ὁμως σαφῶς γιὰ τὸν ἐπιτάφιο-ἀέρα ποῦ εἰκονίζει τὸν ἀμνὸ-Χριστὸ καὶ ὄχι τὴ σκηνὴ τῆς ἀποκαθλώσεως ἢ τοῦ Ἐπιταφίου θρήνου. Ὑπάρχει πλούσια παρουσία ὑποδιακόνων, ποῦ κρατοῦν ριπίδια-ἐξαπτέρυγα καὶ μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε πληροφορίες γιὰ τὴ μορφή ἢ τὴν διακόσμησή τους. Εἶναι πραγματικὰ ριπίδια, σύμβολα πλέον τῶν οὐρανίων δυνάμεων, καθὼς, ὅπως λέγει ὁ ἅγ. Γερμανὸς, «ἐμφαίνουσι τὰ ἐξαπτέρυγα Σεραφεῖμ καὶ τὴν τῶν πολυομμάτων Χερουβιμ ἐμφέρειαν»²³. Σήμερα δυστυχῶς τὰ ἐξαπτέρυγά μας μόνο ἐξαπτέρυγα δὲν εἶναι, καθὼς βλέπουμε νὰ διακοσμοῦνται μὲ μορφές ἁγίων μαρτύρων, τῆς Παναγίας, τῶν ἀποστόλων κ.λπ. Χαρακτηριστικὴ ἀκόμα εἶναι ἡ παρουσία τοῦ χερνιβόξεστου, γιὰ νὰ μᾶς θυμίζει ὅτι ἡ προσκομιδὴ καὶ ἐτοιμασία τῶν δώρων γινόταν κατὰ τὴν ὥρα τοῦ Χερουβικοῦ, καὶ γι' αὐτὸ ὑπάρχει χερνιψία. Σήμερα ἀπέμεινε νὰ εἰσοδεύεται μόνο κατὰ τὴ χειροτονία τοῦ διακόνου. Σημαντικὴ εἶναι ἡ παρουσία τοῦ Ἀρχιερέως στὸ κέντρο τῆς παράστασης, ὅπου ἱστορεῖται μὲ πολυσταύριο σάκκο, συνήθως κόκκινο μὲ χρυσοὺς ἢ λευκοὺς σταυρούς, λευκὸ ὠμοφόριο πάντα, διότι ἡ παράδοση θέλει τὸ ὠμοφόριο πάντα λευκὸ καὶ μάλλινο, διότι συμβολίζει τὴν

23. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Μυστικὴ θεωρία*. PG 98, 429D-432C.

«δορὰν τοῦ πλανηθέντος προβάτου»²⁴. Ὁ Χριστὸς εὐλογεῖ ἢ θυμιᾷ τοὺς εἰσοδεύοντες καὶ προσδέχεται τὰ δῶρα. Ἄλλωστε εἶναι «ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος καὶ διαδιδόμενος»²⁵, ὁ μόνος καὶ ἀποκλειστικὸς λειτουργὸς τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως. Κάτι ποὺ ἐπίσης εἶναι χαρακτηριστικὸ καὶ ἀπαντᾷ σὲ ὅλες τὶς εἰκονιστικὰς μαρτυρίες εἶναι ἡ εἰσόδευση τοῦ δισκαρίου ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ διακόνου. Βεβαίως ἡ κατασκευὴ τῶν δισκαρίων ἦταν τέτοια ποὺ βοηθοῦσε στὴν τοποθέτησή του ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, καὶ βλέπουμε πὼς πάντα ἦταν ἔντονος ὁ συμβολισμὸς ὅτι ὁ ἅγιος ἄρτος εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Βασιλέως Χριστοῦ καί, ὅπως ὁ βασιλεὺς ὀδηγοῦνταν πάνω σὲ ἀσπίδα καὶ αἰρόμενος εἰς ὕψος εἰς κοινὴν θέαν γιὰ νὰ εἰσέλθει ὡς νικητῆς στὴν Βασιλεύουσα, ἔτσι καὶ ὁ Χριστὸς εἰσόδευε ὡς θριαμβευτῆς στὰ Ἱεροσόλυμα γιὰ τὸ πάθος καὶ τὴν Ἀνάστασή Του. Εἶναι χαρακτηριστικὸτατὴ ἡ παράσταση ἀπὸ τὴν Gračanica τῆς Σερβίας²⁶, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Μεγάλῃ Εἴσοδο τοῦ Ναοῦ τῆς Τιμίας Ζώνης τῆς Μόσχας²⁷, ὅπου εἰκονίζεται ἡ συλλειτουργία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (Χρυσοστόμου, Βασιλείου, Γρηγορίου) καὶ ἓνας πρεσβύτερος εἰσοδεύει μόνος του κρατώντας τὸ δισκάριο ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ ποτήριο πρὸ τοῦ στήθους καὶ συνοδεύεται ἀπὸ ὑποδιακόνους καὶ ἀγγέλους.

24. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, κεφ. ΠΒ'. PG 155, 260 καὶ *Ἑρμηνεία*, κεφ. μδ'. PG 155, 716.

25. *Εὐχὴ χειρουβικῆς θ. Λειτουργίας*.

26. Β. ΖΙΝΚΟΝΙĆ, ὅπ.π., εἰκ. 1.

27. ΤΡ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Ἡ Μεγάλῃ Εἴσοδος*, εἰκ. 38.

«Ἄξια προσοχῆς εἶναι ἡ λιτὴ διακόσμηση τῆς ἁγίας Τραπεζῆς, χωρὶς ἀνθοδοχεῖα καὶ περιττὰ σκευή, παρὰ μόνο δύο κηροπήγια, οὔτε κἂν ἄρτοφόριο, δεδομένου ὅτι τὸ ἄρτοφόριο ἢ περιστερὰ ἦταν σκεῦος ποῦ κρεμόταν ἀπὸ τὸ κιβώριο ἢ τὸ βαπτιστήριο. Ἀπλὴ καὶ ἡ διακόσμηση τῆς ἐνδυτῆς τῆς ἁγίας Τραπεζῆς, χωρὶς χλιδὴ καὶ πολυτέλεια· μὲ δωρικὴ λιτότητα δὲ ἱστορεῖται καὶ τὸ κιβώριο, χτιστὸ ἢ ξυλόγλυπτο, πάντως χωρὶς ἐξέζητημένα διακοσμητικὰ στοιχεῖα (εἰκ. 3 καὶ 16).

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παρουσία τῶν ποτηρίων, τὰ ὁποῖα ἀπαντῶνται σὲ περίπου 5-6 τύπους, καὶ δείχνει τὴν ἐξέλιξή του ὡς σήμερα. Ἐκεῖ ποῦ ὑπάρχει μιὰ διαφοροποίηση στὴ μορφή τοῦ ποτηρίου εἶναι στὸ ποτήριο ποῦ φέρει ὁ β' διάκονος-ἄγγελος, στὴν πομπὴ τῆς Μονῆς Φιλανθρωπῶν²⁸ (εἰκ. 4), ὅπου τὸ ἅγιο ποτήριο φέρει κάλυμμα μεταλλικὸ καὶ ὄχι ὑφασμάτινο ποτηροκάλυμμα ποῦ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὸν συμβολισμὸ ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἐντάφιο σπάργανο τοῦ Χριστοῦ.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι στὴν εἰκονογραφικὴ αὐτὴ παράσταση τῆς Μ. Φιλανθρωπῶν²⁹ ἐντοπίζουμε πολλὰ στοιχεῖα ἐπηρεασμοῦ ἀπὸ τὴν ρωσικὴ τέχνη, μιὰ καὶ ἦταν ἡ ἐποχὴ (16ος αἰώνας) ποῦ ἡ ρωσικὴ καὶ ἡ δυτικὴ αἰσθητικὴ ἄρχισε νὰ εἰσβάλλει στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο· αὐτὸ ἐν μέρει ἰσχύει καὶ στίς μέρες μας (βλ. Ρωσικὰ σκευή, ρωσικὰ ἄμφια, ρωσικὲς ἐπενδύσεις εἰκόνων κ.λπ.). Ὁ ἴδιος

28. *Μοναστήρια Νήσου Ἰωαννίνων, Ζωγραφικὴ*, γεν. ἐποπτεία: Μ. Γαρίδης-Α Παλιούρας, Ἰωάννινα 1993, σ. 37, εἰκ. 28.

29. Ὅπ.π.

ζωγράφος (Φράγκος Κατελάνος) ιστόρησε και τὸ καθολικὸ τῆς Μ. Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, ἀλλὰ ἐκεῖ δὲν πέρασε αὐτὲς τὶς ἐπιρροές του στὰ σκευή, παρὰ μόνο στὰ ἄμφια τῶν λειτουργῶν, ὅπου παρατηροῦμε ὅτι ὅλα φέρουν πλούσιο ἀνθικὸ διάκοσμο καὶ πολυτελῆ ὑφάσματα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν τέχνη τῶν ἄλλων μνημείων τῶν Μετεώρων, ὅπου ἡ ἀμφίεση εἶναι λιτή, μὲ πολυσταύρια φαιλόνια ἢ μονόχρωμα ἄμφια, σὲ διάφορες χρωματικὲς ἐναλλαγές (βλ. Ἀναπαυσᾶ, Μεγ. Μετέωρο, Καλαμπάκα).

Εἶναι ἀλήθεια πὼς μέχρι τὸ ἀ΄ μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα ἡ λειτουργικὴ παράδοση καταγράφεται μὲ πιστότητα καὶ αὐστηρότητα, ὅμως ἀπὸ τὸ β΄ μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα καὶ μετὰ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ καλλιτεχνικὴ καὶ αἰσθητικὴ ὑποβάθμιση, καθὼς καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς γνώσης τῆς λειτουργικῆς εὐταξίας.

2. Ἡ παράσταση τῶν συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν

Μιὰ ἄλλη παράσταση μὲ ἔντονο λειτουργικὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ παράσταση τῶν συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν. Ἱστορεῖται στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος κάτω ἀπὸ τὴν πλατυτέρα. Εἰκονίζεται τράπεζα πάνω στὴν ὁποία ἀπόκειται ἅγιο ποτήριο καὶ δισκάριο ποὺ φέρει τὸν ἀμνὸ-Χριστό, ἄλλοτε ὡς βρέφος καὶ ἄλλοτε ὡς ἐνήλικα, ἀκόμη δὲ καὶ τεμαχισμένο, μιὰ καὶ ἡ παράσταση ταυτίζεται μὲ τὸ θέμα τοῦ μελισμοῦ³⁰.

30. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ὁ Μελισμὸς. Οἱ συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες μπροστὰ στὴν ἁγία Τράπεζα μὲ τὰ τίμια δῶρα ἢ τὸν εὐχαριστιακὸ Χριστό (διδ. διατριβή), Ἀθήνα 1991.

Οί εικονιζόμενοι συγκλίνουν στο κέντρο τῆς κόγχης με ἔμφανῆ ἱερατικὴ ἐπισημότητα, κρατοῦν τὶς λειτουργικὲς τοὺς δέλτους με φράσεις τῆς θ. Λειτουργίας. Μὲ τὴν ταυτόσημη κίνησή τους καὶ τὸν αὐτὸ ρυθμὸ ἐκφράζεται με τὸν καλύτερο τρόπο τὸ «ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ» καὶ αὐτὸ συμπληρώνεται με τὴν σχετικὴ ὁμοιομορφία τῶν πολυσταυρίων φαλονίων, τῶν λευκῶν ὠμοφορίων καὶ τῶν εἰληταρίων ποὺ ξετυλίγονται στὰ χέρια τους (εἰκ. 6). Ἡ κίνησή τους καὶ ἡ κλίση τῆς κεφαλῆς ἢ ἡ ἔντονη κάμψη τοῦ σώματος, ποὺ ἀπαντοῦμε στὴν Καστοριά (εἰκ. 7, 8) (Ἁγ. Ἀνάργυροι καὶ Ταξιάρχης Μητροπόλεως)³¹, καθὼς καὶ στὴν Ὁμορφοκκλησιά³², μᾶς φέρουν στὸ νοῦ τὴν τυπικὴ διάταξη «ὁ ἱερεὺς κλινόμενος ἐπεύχεται»³³. Εἶναι ἡ στιγμὴ ποὺ ὁ ἅγιος Γερμανὸς περιγράφει πῶς «ἐπι-κεκυφώτως ποιεῖν τὴν θεῖαν μυσταγωγίαν. Ἐμφαίνει τὸ συλλαλεῖν ἀοράτως τῷ μόνῳ Θεῷ»³⁴.

Ἡ παράσταση αὐτὴ τονίζει ἔμφαντικὰ ἀκόμη ἓνα οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς θείας λειτουργίας καὶ κατὰ βάσιν εἰκονογραφεῖ –ἐμμέσως– τὸν 20ὸ κανόνα τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ποὺ προβλέπει «ἐστῶτας ἀπο-διδόναι τὰς εὐχὰς τῷ Θεῷ», καθὼς «ἔδοξε τῇ ἁγίᾳ Συ-νόδῳ»³⁵. Ἄλλωστε οἱ ἴδιοι οἱ εἰκονογραφούμενοι Πατέρες

31. Βυζαντινὴ Τέχνη στὴν Ἑλλάδα, Καστοριά, Ἐποπτεία Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, ἐκδ. Μέλισσα, 1992, σ. 96.

32. Τρ. ΤΣΟΜΠΙΑΝΗ, *Ἡ Γονυκλισία*, Θεσσαλονίκη 2000, εἰκ. 9.

33. Ὅπ.π., σ. 53.

34. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Μυστικὴ θεωρία*. PG 98, 437.

35. Πηδάλιον, ἐκδ. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1991, σσ.

νομοθέτησαν γι' αυτό, ὁ δὲ Μέγας Βασίλειος γράφει πὼς «ἀναγκαίως τὰς προσευχὰς ἐστῶτας ἀποπληροῦν τοὺς ἑαυτῆς τροφίμους ἢ Ἐκκλησία παιδεύει, ἐν ἧ τὸ ὄρθιον σχῆμα τῆς προσευχῆς προτιμᾶν οἱ θεσμοὶ τῆς Ἐκκλησίας ἡμᾶς ἐξεπαίδευσαν»³⁶ καὶ διότι «τὸ μὴ κλίνειν γόνυ ἐκ τῶν θεοφόρων ἡμῶν Πατέρων κανονικῶς παρελάβομεν τὴν τοῦ Χριστοῦ τιμῶντες ἀνάστασιν» (90ὸς κανόνας τῆς Πενθέκτης)³⁷ (εἰκ. 9, 10).

Αὐτὴ ἡ ὑπακοὴ λοιπὸν τῶν Πατέρων καὶ ἡ στοίχιση στὴν κανονικὴ παράδοση καὶ τάξη τῆς λατρείας πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἰδιαίτερα στὶς μέρες μας, ὅπου κάποιοι θεωροῦν πὼς ἡ ἀτομικὴ τους εὐλάβεια ὑπερέχει κατὰ πολὺ τῆς εὐλάβειας τῶν 318 Πατέρων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς καὶ ἄλλων τόσων περίπου τῆς Πενθέκτης καὶ μιᾶς πλειάδος ἀκόμη Πατέρων ποὺ μίλησαν καὶ ἔγραψαν γιὰ τὰ ἀναστάσιμα προνόμια τῆς Κυριακῆς.

Γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα τῆς γονυκλισίας παίρνομε ἀπάντηση καὶ ἀπὸ τὶς παραστάσεις ποὺ ἱστοροῦνται χειροτονίες ἀγίων Πατέρων ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἱστορικῶν προσώπων. Χαρακτηριστικότερες εἶναι οἱ εἰκονιστικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὶς χειροτονίες τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου.

Τοῦ τελευταίου μάλιστα ἡ χειροτονία μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Τρεμπέλα -ἔχει σημασία αὐτὸ- καὶ ἱστορεῖται

150-152 καὶ ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων*, τόμ. 2, Ἀθήνησιν 1852, σ. 162.

36. Ὅπ.π.

37. Ὅπ.π.

σὲ μικρογραφία χειρογράφου τοῦ Θ΄ αἰῶνος³⁸. Ἀπὸ τὶς εἰκαστικὲς μαρτυρίες ἀλλὰ καὶ τὶς γραπτὲς πηγὲς φαίνεται πὼς μέχρι τὸν 14ο αἰῶνα ὑπῆρχε πιστότητα στὴν παράδοση, ὅμως ἀργότερα παρεισφραεῖ στὴν ἀκολουθία καὶ ἡ διάταξη «εἶτα ἐρείδει ὁ χειροτονούμενος τὸ μέτωπον αὐτοῦ τῇ ἀγίᾳ τραπέζῃ καὶ κλίνει τὸ γόνυ τὸ δεξιὸν»³⁹ (εἰκ. 11, 12, 13). Τὴν ἴδια πληροφορία δίνει καὶ ὁ ἅγ. Συμεὼν κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα, ἀλλὰ τονίζεται χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ γονυκλισία ἀφορᾷ τὸν χειροτονούμενο. Ἀκόμα σὲ μιὰ εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας ποὺ εἰκονίζει σκηνὲς ἀπὸ τὸν βίο καὶ τὴν χειροτονία τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου τοῦ Κοινοβιάρχου (17ος αἰῶν), εἰκονίζεται μόνον ὁ χειροτονούμενος γονυκλινής⁴⁰. Ὅμως ἡ καταγωγή τῆς εἰκόνας καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι μόνον αὐτὴ ἱστορεῖ τὴν γονυκλισία, μᾶς κάνει πολὺ ἐπιφυλακτικούς στὴν ἀποδοχὴ τῆς τάξεως ποὺ εἰσάγει· ἄλλωστε τὴν ἴδια ἐποχὴ πολλὰ δυτικὰ στοιχεῖα πέρασαν μέσῳ τῆς Ρωσικῆς τέχνης στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο. Πάντως μόνον στὸ χειρόγραφο τοῦ Σκυλίτζη (11-12 αἰῶν) ἐπισημάναμε τουλάχιστον 20 παραστάσεις χειροτονιῶν, ὅπου κανεὶς δὲν γονυπετεῖ.

Μιὰ ποὺ ἀναφερθήκαμε στὴ λειτουργία τῶν Ἱεραρχῶν, ἀξίζει νὰ τονιστεῖ ὅτι στὶς εἰκονιστικὲς μαρτυρίες ποὺ

38. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τόμ. Α΄, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα 1940, σ. 212.

39. *Μέγα Εὐχολόγιον*, ἐκδ. «Σαλιβέρου», Ἀθήνα 1927, σ. 120.

40. *Εἰκόνες κρητικῆς τέχνης*, εἰσαγωγή Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Ἱεράκλειο 1993, εἰκ. 52.

ἔχουμε παρατηροῦμε τὴν ἐξέλιξη καὶ τὶς ἀλλαγές ποὺ ὑπέστη ἡ ἀμφίεση τῶν λειτουργῶν, καὶ βέβαια ὄχι πρὸς τὸ καλῦτερο. Εἶναι γνωστὸ ὅτι μέχρι τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα ἐπικρατοῦσε τὸ μονόχρωμο φαιλόνιο γιὰ πρεσβυτέρους καὶ ἐπισκόπους καὶ μόνον ὁ Πατριάρχης ἔφερε πολυσταύριο φαιλόνιο. Τὴν ἴδια ἐποχὴ γενικεύεται ἡ χρῆση τοῦ πολυσταυρίου φαιλονίου ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐπισκόπους. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς καταγράφεται σὲ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ Ἁγίων Ἀναργύρων Καστοριάς ὅπου σώζονται καὶ τὰ δύο στρώματα τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ βλέπουμε τὸ πέρασμα στὴν νέα ἀμφίεση⁴¹ (εἰκ. 14). Τὸν 12ο αἰῶνα ἔχουμε τὴν πρώτη γραπτὴ μαρτυρία γιὰ χρῆση τοῦ Αυτοκρατορικοῦ σάκκου ἀπὸ τὸν Πατριάρχη μόνο 4 φορές τὸ χρόνο (Χριστούγεννα, Θεοφάνεια, Πάσχα, Πεντηκοστή)⁴². Τὸν 15ο αἰῶνα γενικεύεται ἡ χρῆση τοῦ σάκκου καὶ παραλληλίζεται συμβολικὰ μὲ τὴν «χλαίναν τῆς ὕβρεως» ποὺ φόρεσε ὁ Πιλάτος στὸν Χριστό. Μόνο ποὺ στὶς μέρες μας μὲ τὴ μορφὴ καὶ τὴ χλιδὴ ποὺ ἐμφανίζει, μερικὲς φορές, καθίσταται ὄντως «χλαίνα ὕβρεως» πρὸς τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν Θεόν. Ἡ ἄποψη ποὺ διατυπώνεται ὅτι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ἐμφανιζόμεθα μὲ ὅ,τι πολυτιμότερο διαθέτουμε δυστυχῶς δὲν μπορεῖ νὰ πείσει σήμερα, γιὰτὶ δὲν μπορούμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ ἄγιοι

41. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ-ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Καστοριά*, ἐκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 1992, εἰκ. 4.

42. Μ. ΘΕΟΧΑΡΗ, *Ἐκκλησιαστικὰ χρυσοκέντητα*, ἐκδ. «Ἀποστ. Διακονία», Ἀθήνα 1986, σ. 22.

Πατέρες που εικονίζονται στις κόγχες τῶν ναῶν μας δὲν διαθέτουν αὐτὴ τὴ λαμπρότητα μέσα ἀπὸ τὴ δωρική λιτότητα καὶ ἀρχοντιὰ τῶν ἀμφίων τους. Τὸ γεγονός ὅτι κάποια ἐκκλησιαστικά καὶ μοναστηριακά σκευοφυλάκια διαθέτουν βαρύτιμες στολές, αὐτὸ ὑπογραμμίζει τὴν ἐξαίρεση καὶ ὄχι τὸν κανόνα καὶ σίγουρα θυμίζει ἐποχές κατὰ τις ὁποῖες οἱ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἀρχόντες συναγωνίζονταν στὴν ἐπίδειξη ἰσχύος καὶ παρουσίας (ἀνθρώπινο γάρ). Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ τὸ χρυσοκέντητο διακονικὸ στιχάριο ποῦ φυλλάσσεται στὴν Ἱερά Μονὴ Ἀγάθωνος, ὅπου ἀπὸ ἔνδυμα ὀθωμανῆς ἀρχοντοκρατίας μετετρέπη σὲ στιχάριο διακονικὸ, ἀπὸ τὸν Ἱεροδιάκονο Σωφρόνιο Χρυσοσχόου (βλέπε σκευοφυλάκιον Μονῆς Ἀγάθωνος). Εἶναι εὐχάριστο τὸ γεγονός ὅτι στὸ Ἅγιον Ὅρος σήμερα τηρεῖται μὲ εὐλάβεια ἡ τάξις τῆς ὁμοιομορφίας καὶ τῆς ἀρχοντικῆς δωρικῆς λιτότητας τῶν ἀμφίων, σὲ πρόσφατα δὲ συλλείτουργα ποῦ παρακολουθήσαμε ἦταν χάριμα ὀφθαλμῶν νὰ βλέπει κανεὶς ὅλους τοὺς λειτουργοὺς μὲ τὰ πολυσταύρια φαιλόνια τους νὰ συνδυάζονται ἀπόλυτα μὲ τοὺς εἰκονογραφημένους Ἱεράρχες τῆς κόγχης, δείχνοντας ἔτσι τὴν συλλειτουργία τῶν ἄνω καὶ τῶν κάτω ἱερατικῶν τάξεων. Πάντως οἱ ἀγιογράφοι, οἱ ὁποῖοι καταγράφουν τὴν ἱστορία τοῦ πράγματος μέχρι καὶ τὸν 16ο αἰῶνα, ἱστοροῦν ὅλους τοὺς ἱεράρχες μὲ φαιλόνιο, πολυσταύριο ἢ ἀπλό, καὶ ὁ μόνος ποῦ ἱστορεῖται μὲ σάκκο εἶναι ὁ Χριστός. Σῶζονται τρεῖς χαρακτηριστικὲς εἰκόνες ποῦ ἱστοροῦν ἀρχιερατικὰ συλλείτουργα. Ἡ πρώτη εἶναι μιὰ παράσταση ποῦ ἀπαντᾶται στὸ βημόθυρο (τῆς ὠραίας πύλης) τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδος

στο Μέγα χωριό της Σεριφου (16ος αιών)⁴³. Εικονίζονται έξι ιεράρχες και ο Χριστός άρχιερέυς, ο μόνος με πολυσταύριο σάκκο και μίτρα, με λευκό ώμοφόριο, κρατώντας στο δεξι χέρι το άγιο Ποτήριο και στο άριστερό τεμάχιο άρτου, στα δύο ειλητάρια δε πού υπάρχουν δεξιά και άριστερά διαβάζουμε το «λάβετε φάγετε...» και το «πίετε εξ αυτου πάντες». Γύρω από την άγια Τράπεζα συλλειτουργούν οι άλλοι έξι Πατέρες, ο άγ. Γρηγόριος ο Διάλογος, ο άγ. Άθανάσιος, ο άγ. Χρυσόστομος, ο άγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο άγ. Ίάκωβος ο Άδελφόθεος και ο Μέγας Βασίλειος. Όλοι θεωρούνται συγγραφείς λειτουργιών· κρατούν στα χέρια τους λειτουργικές δέλτους με σχετικές εϋχές από τις λειτουργίες τους, και φορούν όλοι πολυσταύρια φαιλόνια και ώμοφόρια λευκά. Βέβαια πρέπει να πούμε πως έδω ο ζωγράφος άληθεύει κατά κυριολεξία, γιατί στην έποχή πού έζησαν οι Πατέρες ο σάκκος ήταν μόνο βασιλικό ένδυμα, κατά συνέπειαν ο μόνος πού έδικαιούτο να τον φορεϊ είναι ο Βασιλεύς και Δεσπότης Χριστός, ο όποιος είναι και ο άποκλειστικός λειτουργός της εϋχαριστιακής συνάξεως (εικ. 15).

Μια άλλη εικόνα πού άπόκειται στο Βυζ. Μουσείο Άθηνών⁴⁴ (16-17ος αιών) παριστā την Θεία Λειτουργία των τριών Ίεραρχών, Χρυσοστόμου, Βασιλείου και Γρηγορίου του Θεολόγου. Εικονίζεται άγια Τράπεζα πάνω

43. Θεομήες εϋχαριστίες στο φίλο κ. Ι. Κ. για την διάθεση της φωτογραφίας της εικόνας.

44. Κατάλογος έκθέσεως του Βυζ. Μουσείου Άθηνών με θέμα τή θεία Λειτουργία.

στήν οποία υπάρχουν μόνο το ἅγιο ποτήριο, τὸ δισκάριο, τὸ Εὐαγγέλιο καὶ δύο κηροπήγια. Ἡ ἅγια Τράπεζα ἐπιστέφεται μὲ κιβώριο λιτό. Στὸ κέντρο τῆς παράστασης ὁ ἅγιος Χρυσόστομος μόνο αὐτὸς φέρει πολυσταύριο σάκκο (προφανῶς ὡς Κων/πόλεως), ἐνῶ οἱ ἅγιοι Βασίλειος καὶ Γρηγόριος φέρουν πολυσταύρια φαιλόνια καὶ λευκὰ ὠμοφόρια (εἰκ. 16).

Ὁ ἅγ. Χρυσόστομος εὐλογεῖ τὰ τίμια δῶρα, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι Πατέρες τείνουν τὸ δεξιὸ χέρι καὶ δείχνουν τὰ Δῶρα, καθὼς κατέρχεται τὸ ἅγιο Πνεῦμα πάνω στὰ Δῶρα (κι ἐδῶ ὅλοι σὲ ὄρθια στάση). Δύο ἄγγελιοι-διάκονοι παραστέκουν τὸν ἅγιο Χρυσόστομο ἀπὸ δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Ἡ τρίτη εἰκόνα βρίσκεται στὸν ναὸ τῆς Τίμιας Ζώνης στὴ Μόσχα (17ος αἰ.). Ἱστορεῖ πάλι ἓνα συλλείτουργο τῶν Ἱεραρχῶν, οἱ ὁποῖοι στέκονται πίσω ἀπὸ τὴν Ἄγια Τράπεζα· στὸ κέντρο ὁ Ἅγιος Χρυσόστομος, δεξιὰ ὁ Ἅγιος Γρηγόριος καὶ ἀριστερὰ ὁ Μέγας Βασίλειος. Οἱ δύο πρῶτοι φοροῦν πολυσταύριο σάκκο καὶ λευκὰ ὠμοφόρια, ἐνῶ ὁ Μεγ. Βασίλειος φαιλόνιο –διακοσμημένο μὲ ἀνθικὰ σχήματα– καὶ λευκὸ ὠμοφόριο.

Ἀπέναντί τους βρίσκεται ἓνας πρεσβύτερος ὁ ὁποῖος εἰσοδεύει μὲ τὰ τίμια Δῶρα, κρατώντας τὸ δισκάριο μὲ τὸν ἀμνὸ-Χριστὸ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του καὶ τὸ ἅγιο ποτήριο μὲ τὸ δεξιὸ χέρι πρὸ τοῦ στήθους σύμφωνα πάντα μὲ τὶς τυπικὲς διατάξεις, ἐνῶ προηγουῖνται καὶ ἀκολουθοῦν ὑποδιάκονοι καὶ ἄγγελοι μὲ θυμιατά, ριπίδια καὶ λαμπάδες⁴⁵ (εἰκ. 17). Στὶς δύο πρῶτες παραστάσεις ἀρχιερα-

45. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Ἡ Μεγάλη Εἴσοδος*, εἰκ. 38.

τική στολή με σάκκο φέρει μόνο ο πρώτος τῆ τάξει, ἐνῶ οἱ ἄλλοι τὴν συνήθη στολή τῶν ἐπισκόπων, δηλ. φαιλόνιο καὶ ὠμοφόριο, ἐνῶ στὴν τρίτη εἰκόνα οἱ δύο Ἱεράρχες (Χρυσόστομος καὶ Γρηγόριος) φέρουν σάκκο –πιθανὸν ὡς χρηματίσαντες ἀρχιεπίσκοποι Κων/πόλεως–, ἂν καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν τὸν φόρεσαν ποτὲ στὴ ζωὴ τους.

Σήμερα στὰ δικά μας ἀρχιερατικά συλλείτουργα δημιουργεῖται συνωστισμὸς ἀπὸ μίτρες καὶ ράβδους, ἀκόμα κι ὅταν λειτουργεῖ ὁ Πατριάρχης. Ἐδῶ πρέπει νὰ τονισθεῖ ἰδιαίτερα ἡ παράδοση τοῦ Φαναρίου, ὅπου παρουσία τοῦ Πατριάρχου οὐδεὶς μιτροφορεῖ ἢ φέρει ράβδο. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ποὺ ἔγραφε τὸ 1986 σὲ εἰσήγησή του πρὸς τὴν Ἱεραρχία ὁ ἀείμνηστος Κοζάνης Διονύσιος⁴⁶, ὁ ὁποῖος ἀναρωτιόταν γιατί θὰ ἔπρεπε στὸ παραμικρότερο χωριουδάκι νὰ ἐμφανίζεται ὁ ἐπίσκοπος μὲ τὴν αὐτοκρατορική του ἀμφίεση, ὡς Δεσπότης, ἢ ὁποῖα καὶ δύσχορηστη εἶναι καὶ ἀντιπαραδοσιακὴ καὶ ἀντιαισθητικὴ σὲ σχέση μὲ τὸ φαιλόνιο.

3. Ἡ παράσταση τῆς κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων

Μιὰ ἄλλη παράσταση εἰκονογραφικὴ ποὺ ἔχει λειτουργικὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ παράσταση τῆς κοινωνίας τῶν ἀποστόλων. Σ' αὐτὴν εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς στὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς ἁγίας Τραπέζης νὰ κοινωνεῖ τοὺς, μὲ δέος καὶ εὐλάβεια, προσερχόμενους Ἀποστόλους, οἱ ὁποῖοι χωρίζονται σὲ δύο ὁμάδες, ἀνὰ ἕξι, καὶ ἀπὸ τὴν

46. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΨΑΡΙΑΝΟΥ, «Μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας», Σύνταξη, τ. 73, σ. 122.

μία κοινωνοῦν τὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ Τίμιον Αἶμα. Ὁ Χριστὸς εἶναι αὐτὸς ποὺ κοινωνεῖ τοὺς μαθητὲς Του, οἱ δὲ διάκονοι φέρουν ριπίδια ἢ κρατώντας μάκτρα φροντίζουν γιὰ τὴν εὐτακτη μετάδοση τῶν τιμίων Δώρων⁴⁷ (εἰκ. 18).

Τὸ σημειώνουμε αὐτό, γιὰτι πολὺ νωρὶς διεσαλεύθη αὐτὴ ἡ τάξη καὶ χρειάστηκε νὰ νομοθετήσῃ ἡ Ἀ΄ Οἰκουμενικὴ καὶ μὲ τὸν ΙΗ΄ κανόνα τῆς νὰ ὀριοθετήσῃ τὰ πράγματα λέγοντας: «Ἦλθεν εἰς τὴν ἅγιαν Μεγάλην Σύνοδον, ὅτι ἔν τισι τόποις καὶ πόλεσι, τοῖς πρεσβυτέροις τὴν εὐχαριστίαν οἱ διάκονοι διδῶσιν, ὅπερ οὔτε κανῶν, οὔτε συνήθεια παρέδωσε τοὺς ἔξουσίαν μὴ ἔχοντας προσφέρειν τοῖς προσφέρουσι διδόναι τὸ σῶμα Χριστοῦ... Ἐγνωρίσθη δὲ ὅτι τινὲς τῶν διακόνων καὶ πρὸ τῶν ἐπισκόπων τῆς εὐχαριστίας ἄπτονται... Παρὰ κανόνα γὰρ καὶ παρὰ πρᾶξιν ἔστι τὸ γινόμενον»⁴⁸.

Παρὰ τὸν ΙΗ΄ ὅμως κανόνα τῆς Ἀ΄ Οἰκουμενικῆς, πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τοὺς Ἱστορικοὺς τῆς λατρείας ὅτι γιὰ κάποιον διάστημα «χάριν ἀδελφικῆς ἰσότητος» ἐπεκράτησε ὁ ἱερεὺς νὰ κοινωνεῖ τὸν ἐπίσκοπο καὶ μετὰ ὁ ἐπίσκοπος τὸν ἱερέα, ἢ ὁ διάκονος νὰ κοινωνεῖ τοὺς πρεσβυτέρους. Βλέπετε πῶς, ὅταν ὁ ἀέρας τῆς «δημοκρατίας» μπεῖ ἀνεξέλεγκτα κάπου, σαρώνει ἀκόμα καὶ οἰκουμενικὲς συνοδικὲς ἀποφάσεις⁴⁹. Ἡ παρατυπία αὐτὴ κατε-

47. Studeniča, *Jugoslavenska revija*, Beograd 1991, εἰκ.

48. Πηδάλιον, σ. 145. Βλ. καὶ Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, «Ἡ τῶν θείων εὐκοσμία καὶ τάξις», στὸ *Κληρονομία* 32 (2000), σσ.

49. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*, σ. 141 καὶ Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὅπ.π.

γράφη μάλιστα και από τον ζωγράφο της εποχής. Πρόκειται για την παράσταση της κοινωνίας των Άποστόλων στη Ravanica της Σερβίας, όπου ο Χριστός απλά εύλογει, οί δε άπόστολοι κοινωνούν από τα χέρια δύο διακόνων. Είναι ή μοναδική παράσταση που υπάρχει, προφανώς, για να υπογραμμίζει τον κανόνα⁵⁰ (είκ. 19). Παρ' όλα αυτά όμως και σήμερα ισχύει κάτι ανάλογο, όταν ανατίθεται στον διάκονο να κοινωνήσει τον λαό, τή στιγμή που, όπως λέγει ο άγιος Συμεών, ούτε τον έαυτό του δεν επιτρέπεται να κοινωνήσει, ούτε μπορεί προσκομιδή να κάνει μόνος του⁵¹. Μάλιστα ή διασάλευση της τάξεως είχε φθάσει ακόμη και στο Άγιον Όρος, γι' αυτό ο άγιος Συμεών έγραφε «οὐδ' εὐτακτον, οὐδ' άρμόδιον έστί»⁵². Η θεία κοινωνία είναι τὸ άποκορύφωμα της λειτουργικής συνάξεως, όπου ο Έπίσκοπος και ο Πρεσβύτερος καλούνται να κάνουν πράξη τήν προτροπή του Χριστού «ποιόμηναι τὰ πρόβατά μου, βόσκει τὰ άρνία μου»⁵³.

Άποκλειστικό έργο του λοιπόν και δική του εϋθύνη τὸ έργο της τροφοδοσίας του ποιμνίου του, που ούτε μετατίθεται στο τέλος της Θείας Λειτουργίας, ούτε ανατίθεται ως πάρεργο στον διάκονο, να διεκπεραιωθεί από τήν βόρεια ή νότια θύρα του Ίεροϋ Βήματος⁵⁴.

50. Β. ΖΙΒΚΟΝΙĆ, *Ravanica*, Beograd 1990, είκ. 18.

51. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, κεφ. 7ζ'. PG 155, 289.

52. Όπ.π.

53. Ίω. 21, 15.

54. Ιω. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική Α΄*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 247.

Ἡ τῶν «θείων εὐκοσμία καὶ τάξις»⁵⁵ εἶναι ἀποκλειστική εὐθύνη τοῦ λειτουργοῦ καὶ ὄχι ἄλλου τινός.

4. Παραστάσεις Ἁγίων Μυστηρίων

Δὲν εἶναι μόνον ὅμως τὰ εἰκαστικά ὑπομνήματα τῆς θείας λειτουργίας ποὺ παρουσιάζουν ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ οἱ ζωγράφοι τῆς Ὁρθοδοξίας ὑπομνημάτισαν εἰκαστικά καὶ τὰ ἄλλα μυστήρια, στὰ ὁποῖα θὰ ἀναφερθοῦμε μὲ πολλή συντομία.

Στὴν βάπτισι, γιὰ παράδειγμα, οἱ ζωγράφοι παριστοῦν τὸ γεγονὸς ὄχι μόνον τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἁγίων ἢ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ· ὑπάρχει μιὰ πλούσια θεματολογία στὴν ὁποῖα μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε τὰ ἐξῆς στοιχεῖα:

1. Ὅτι πρὸ τῆς βαπτίσεως προηγεῖται ἡ κατήχησι, ὁ δὲ βαπτιζόμενος προσέρχεται «λυσίζωνος, μονοχίτων καὶ ἀνυπόδετος»⁵⁶, σύμφωνα καὶ μὲ τὸν κώδικα 573 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος (εἰκόνα κώδ. 5 τῆς Δοχειαρίου, Βάπτισι τοῦ Εὐνούχου τῆς Κανδάκης· καὶ κώδιξ 463 τῆς Ἰβήρων, Βάπτισι τοῦ Νεχώρ καὶ τοῦ Βασιλέως Ἀβενήρ)⁵⁷.

55. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, PG 3, 445.

56. Κώδιξ 573, Ἑθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Βλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α', σ. 275.

57. Κώδιξ 5 τῆς Ἱ. Μ. Δοχειαρίου καὶ 463 τῆς Ἱ. Μ. Ἰβήρων. Βλ. καὶ Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Τὸ βάπτισμα στὴ χριστιανικὴ τέχνη. Στοιχεῖα λειτουργικῆς εὐταξίας*, ἀνάτυπο, Δράμα, εἰκ. 40.

2. Προηγείται ακόμη και ἡ ἐξομολόγησις, πράγμα πού βεβαιώνεται καί ἀπό τοὺς κανόνες τοῦ Ἰππολύτου⁵⁸ καί ἀπό τὶς εἰκαστικὰς μαρτυρίες (κώδ. 463 Ἰ. Μ. Ἰβήρων, Βάπτισις Νεχώρ).

3. Δηλώνεται ἡ παρουσία τοῦ ἐνὸς ἀναδόχου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁμολογία τοῦ Κριτοπούλου⁵⁹ «*χρώμεθα δὲ ἐνὸς ἀναδόχου*» κατὰ τὴν ἴδια θέση τοῦ ἀγ. Συμεών⁶⁰. Σὲ πολλὰς παραστάσεις παρίσταται ἕνας ἀνάδοχος μὲ τὸν ἐμφώτιο χιτῶνα στὰ χέρια ἢ κρατώντας λαμπάδα.

4. Ἰστορεῖται ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἐμφωτίων ἐνδυμάτων καί μάλιστα παραλληλίζονται μὲ τὰ σάβανα⁶¹ (εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀπεικόνισις ρωσικῆς εἰκόνας τοῦ 14ου αἰῶνος πού ἱστορεῖ τὴν λεπτομέρεια αὐτῆ)⁶². Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ ὅτι ὑπῆρχε παράδοσις νὰ φυλάσσεται ἡ ἐμφώτιος ἐσθήτα καί νὰ ντύνουν τὸν ἄνθρωπο μ' αὐτὴν ὅταν θὰ ἀπερχόταν ἀπὸ τὸν κόσμον. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ παραστάσεις στὸ χειρόγραφο τοῦ Σκυλίτζη, πού μᾶς δίνουν αὐτὴ τὴ μαρτυρία⁶³.

58. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὅπ.π., σ. 271 καί Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὅπ.π., σ. 146.

59. Βλ. Κ. ΚΑΛΑΙΝΙΚΟΥ, Ὁ Χριστιανικὸς ναός, ἐκδ. «Γρηγόρη», Ἀθήνα 1969, σ. 397.

60. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Διάλογος, κερ. ΕΑ΄. PG 155, 213 καί 220.

61. Βλ. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὅπ.π., σ. 148 καί Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὅπ.π., σ. 298.

62. Βλ. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὅπ.π., εἰκ. 40.

63. Βλ. Ιω. ΣΚΥΛΙΤΖΗ, Σύνοψις Ἱστοριῶν, VITR. 26-2. Ἐθν. Βιβλ. Μαδρίτης, ἐκδ. «Μίλητος», 2000.

Ἀξίζει επίσης νὰ θυμηθοῦμε τὰ ἐντάφια σπάργανα τοῦ Χριστοῦ ἢ καὶ τὴν εἰκόνα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Λαζάρου⁶⁴.

5. Ἡ ἀμφίεση τῶν κληρικῶν κατὰ τὴν ἀκολουθία ἱστορεῖται πάντα λευκὴ καὶ στὴν πλειονότητά τους οἱ εἰκονιζόμενοι φέρουν ἅπασαν τὴν ἱερατικὴ στολή, δεδομένου ὅτι τὸ μυστήριον ἦταν συνδεδεμένο μὲ τὴν θεία Λειτουργία⁶⁵.

6. Στὸν ἅγιον Διονύσιον Ἀρεοπαγίτη ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους Πατέρες, μὲ τελευταῖον τὸν ἅγιον Συμεῶν⁶⁶, γίνεται λόγος γιὰ λαμπαδηφορία τῶν ἀναδόχων καὶ τοῦ λαοῦ. Στὴν βάπτισμα τοῦ Ἀπ. Παύλου, σὲ ψηφιδωτὸ στὸ Παλέρμο τῆς Σικελίας (12ος αἰὼν)⁶⁷, ὁ ἀνάδοχος κρατεῖ λαμπάδα, ἐπίσης σὲ εἰκόνα ποῦ ἀπόκειται στὸ μουσεῖο τῆς Μονῆς Κύρκου στὴν Κύπρο –καὶ ἀνήκει στὴ σχολὴ Κορνάρου– λαμπαδηφορεῖ ὅλος ὁ λαός⁶⁸.

7. Ἄλλο στοιχεῖο ποῦ ἀπαντᾶται στὶς εἰκόνες μας εἶναι ἡ πλήρης κατάδυση ἐντὸς τοῦ ὕδατος· μάλιστα ἡ τυπικὴ διάταξη σημειώνει «ἕως οὔ ἢ χεῖρ τοῦ Ἐπισκόπου χωσθῆ τῷ ὕδατι⁶⁹.

64. Βλ. εἰκόνα Ἀναστάσεως Λαζάρου ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο τῆς Σταυρονικήτα.

65. Βλ. GOAR, *Εὐχολόγιον*, σ. 287, καὶ ΤΡ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὅπ.π., σ. 153. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὅπ.π., σ. 308.

66. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., *PG* 155, 232-233.

67. ΤΡ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὅπ.π., εἰκ. 42.

68. Ὅπ.π.

69. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὅπ.π., σ. 296.

8. Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο που ιστορείται είναι η χειροθεσία⁷⁰, στοιχείο αρχαιότατο της ακολουθίας του Βαπτίσματος που σημειώνεται ακόμη από τις Διαταγές των Άποστόλων⁷¹ και ιστορείται σε όλες τις παραστάσεις.

9. Τέλος, ενδιαφέρουσες πληροφορίες άντλούμε και για την μορφή του Βαπτιστηρίου και της κολυμβήθρας και μάλιστα από παραστάσεις του 11ου-12ου αιώνα⁷².

Για τὸ μυστήριο τοῦ γάμου συναντᾶμε παραστάσεις, ὅπως ὁ γάμος τῆς Κανᾶ, ὁ γάμος τοῦ Ἰωσήφ καὶ τῆς Ἀσινέθ⁷³, τοῦ Σαμφῶν καὶ τῆς Φιλισταίας⁷⁴, τοῦ Δαβίδ⁷⁵, τῆς θυγατέρας τοῦ Σαμουήλ⁷⁶, τοῦ Κων/νου τοῦ μονομάχου καὶ τῆς Ζωῆς τῆς Πορφυρογέννητης⁷⁷, ἀλλὰ καὶ γάμους κοινῶν θνητῶν⁷⁸.

Τὰ ἐνδιαφέροντα λειτουργικὰ στοιχεῖα αὐτῶν τῶν παραστάσεων συνοψίζονται στὰ ἑξῆς:

70. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὅπ.π., σ. 152. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὅπ.π., σσ. 304, 305.

71. *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί*, PG 1, Κεφ. ΛΘ', 1040.

72. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὅπ.π., εἰκ. 41, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 51.

73. Κῶδιξ 100 τῆς Ἰ. Μ. Κουτλουμουσίου, «Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους», τόμ. Α', εἰκ. 340.

74. Κῶδιξ 602 φ. 437α. Ἰ. Μ. Βατοπεδίου, «Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους», τόμ. Δ', εἰκ. 186.

75. Βλ. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Ὁ Γάμος. Εἰκονογραφικὴ καὶ λειτουργικὴ προσέγγιση, ἀνάτυπο, Δράμα 1997*, εἰκ. 15.

76. Ὅπ.π., εἰκ. 47.

77. Ὅπ.π., εἰκ. 48.

78. Ὅπ.π., εἰκ. 13, 14, 15, 17.

1. Κυρίαρχο στοιχείο τῶν περισσοτέρων παραστάσεων εἶναι τὸ γαμήλιο δεῖπνο, ποὺ ἔρχεται νὰ ὑπενθυμίσει τὴν εὐχαριστιακὴ ἀναφορὰ τοῦ μυστηρίου. Ὁ Χριστὸς ἄλλοτε ὡς νυμφαγωγὸς καὶ ἄλλοτε ὡς νυμφίος κατέχει τὴν κεντρικὴ θέση τῶν ἐξεταζομένων παραστάσεων⁷⁹.

2. Ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος εἶναι τὰ βασικὰ στοιχεῖα, ποὺ τονίζουν τὴν χαρὰ, τὴν πληρότητα καὶ τὴν μέθεξη τῶν συνδαιτημόνων στὸ δεῖπνο τῆς Βασιλείας του. Εἶναι οἱ ἀπαρχὲς τῆς ζωῆς ποὺ προσφέρονται στὸ Χριστό⁸⁰.

3. Παρατηροῦμε τὴν ἀπεικόνιση δύο ἄρτων (ἢ καὶ πέντε), ποὺ κατὰ τὴν παράδοση προσέφεραν οἱ μελόνυμφοι. Ἄλλοῦ παρατηροῦμε μέσα σὲ δισκάριο, ποὺ μοιάζει λειτουργικὸ, «ἕξι μικρὰ κλάσματα ἄρτου» καὶ δύο ποτήρια. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ἀκολουθία τοῦ γάμου ἦταν συνδεδεμένη μὲ τὴν Θεία Λειτουργία καὶ μάλιστα πολλὰς φορὲς μὲ προηγησμένα δώρα⁸¹. Τὰ δύο ποτήρια ἀντιπροσωπεύουν, μὲν, τὸ ἓνα τὸ ποτήριο τῆς Θ. Εὐχαριστίας, καὶ τὸ ἄλλο τὸ κοινὸ ποτήριο. «Ὅμως ὑπάρχει καὶ ἡ διάταξη τοῦ κώδικα 973 τοῦ Σινᾶ, ποὺ κάνει λόγο γιὰ δύο ποτήρια, στὰ ὁποῖα ὁ ἱερεὺς βάζει οἶνο καὶ κάνει μίξη τῶν ποτηρίων, συμβολίζοντας τὸ σμίξιμο τῆς ζωῆς τῶν δύο νεονύμφων⁸².

79. Ὅπ.π.

80. Ὅπ.π., σσ. 44, 45 καὶ εἰκόνες 34, 35, 366, 41, 42, 44α.

81. Ὅπ.π., σ. 45 καὶ Π. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Γάμος καὶ Θ. Λειτουργία*, (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1998, σ. 194.

82. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὅπ.π., σ. 31.

4. Ἡ ἄρμωση τῶν χειρῶν εἶναι ἓνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο, ποῦ ἱστορεῖται στὶς ἀρχαιότερες τῶν παραστάσεων, ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀνήκουν στὴν Παλαιοχριστιανικὴ Περιοδὸ⁸³. Εἶναι τὸ ὄρατὸ σημεῖο τοῦ γάμου καί, θὰ λέγαμε, ἡ οὐσιαστικὴ πράξη τῆς ἀκολουθίας⁸⁴. «Ἐλλωστε ἡ εὐχή τῆς ἀρμόσεως μαρτυρεῖται ἀπ' ὅλα τὰ χειρόγραφα καὶ θεωρεῖται μιὰ ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες εὐχες⁸⁵» (εἰκ. 20).

5. Σχετικὰ μὲ τὰ ἄμφια τῶν ἱερέων, ποῦ εἰκονίζονται, πρέπει νὰ ποῦμε πὼς ἐπικρατεῖ τὸ λευκὸ χρῶμα καὶ κυρίως εἶναι φαιλόνιο καὶ ἐπιτραχήλιο, ἔνδειξη πὼς ὁ γάμος εἶχε ἤδη ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὴν Θ. Λειτουργία.

6. Σὲ κάποιες παραστάσεις εἰκονίζονται πρόσωπα ποῦ φέρουν λαμπάδες. Εἶναι ἀρχαιότατο ἔθιμο, ὅχι μόνο χριστιανικὸ⁸⁶. Εἶναι γνωστὴ ἡ μαρτυρία τῶν χειρογράφων, ποῦ ἤθελε κηροδοσία κατὰ τὸν ἀραβῶνα, ἀλλὰ, ὅταν τέλειωνε ὁ γάμος, νεόνυμφοι καὶ λαὸς ὄδευαν πρὸς τὸ σπίτι τοὺς λαμπαδηφοροῦντες⁸⁷.

Παρόμοιο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ τὰ στοιχεῖα ποῦ συναντοῦμε σὲ παραστάσεις ποῦ ἔχουν ὡς θέματα τὴν ἐξόδιον ἀκολουθία καὶ τὴν ταφή.

83. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὄπ.π., σ. 48, καὶ Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὄπ.π., σ. 43.

84. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὄπ.π., σ. 14. Ιω. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «ἄρμοσις χειρῶν», στὸ *Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικὰς ἀπορίας*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 43. Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, *Ὁ Χριστιανικὸς Ναός*, σ. 512. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μ. Εὐχολόγιον*, τ. Α', σσ. 53-54.

85. Ιω. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὄπ.π. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὄπ.π. J. GOAR, *Εὐχολόγιον*, σ. 395.

86. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὄπ.π., σ. 45.

87. Ὅπ.π., σ. 46.

Ἔχουν σχέση:

α) μὲ τὴν προετοιμασία τοῦ νεκροῦ,

β) τὸ σαβάνωμα μὲ τὴν ἐμφώτιο ἐσθήτα,

γ) τὴν λαμπαδηφορία καὶ τὴν λιτανευτικὴ πομπή,

δ) τὸν τρόπο ἐκφορᾶς, ὅπου ὁ νεκρὸς ὑψώνεται εἰς κοινὴν θέαν καὶ ἐφέρετο ἐπὶ τῶν ὤμων,

ε) τὴν παρουσία τῶν χορῶν τῶν ψαλτῶν καὶ τῶν βαστακτῶν, τῶν λευκοφορεμένων πρεσβυτέρων καὶ ἱεραρχῶν (εἰκ. 21).

στ) Τέλος, πρέπει νὰ τονισθεῖ ὁ τρόπος ταφῆς τῶν ἱερέων καὶ ἐπισκόπων, ποὺ σὲ κάποιες περιπτώσεις καὶ συγκεκριμένες ἐποχὲς ἐθάπτοντο καθήμενοι ἐπὶ θρόνου. (Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ τοιχογραφία ποὺ ἀπαντᾶται στὴν Μονὴ τῆς Ἐλεούσης στὰ Ἰωάννινα, σὲ λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν Κοίμησι τοῦ Ἁγίου Νικολάου, στὴν Κοίμησι τοῦ Μ. Βασιλείου στὸ χφ. τῆς Πάτμου καὶ ἄλλου)⁸⁸.

Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, θὰ λέγαμε, ταυτίζονται ἀπόλυτα μὲ τὶς διατάξεις τοῦ λειτουργικοῦ τυπικοῦ, τὸ ὁποῖο οἱ ὀρθόδοξοι ζωγράφοι ὄχι μόνον γνῶριζαν ἀλλὰ καὶ τὸ βίωναν ὡς μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ.

Ἐπίλογος

Προσεγγίσαμε τὴ θεία λατρεία, μὲ τὴ βοήθεια καὶ τὴ μαρτυρία τῆς τέχνης· μιᾶς τέχνης ποὺ ἰχνηλατεῖ τὴν πορεία μας πρὸς τὰ ἔσχατα, πρὸς τὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ἡ λει-

88. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Περὶ τῆς Ἱερᾶς τάξεως τῆς ταφῆς-εἰκαστικῆς μαρτυρίας περὶ τοῦ τυπικοῦ*, Εἰσήγησι στὸ Ἱερατικὸ συνέδριο τῆς Ἱ. Μ. Δράμας, Μάιος 2001, ἀδημοσίευτη.

τουργική τέχνη είναι ή αναπνοή του παρελθόντος αλλά και του μέλλοντός μας, γιατί είναι ζυμωμένη με ιδρώτες και άγῶνες άσκητικούς. Μέσα στις παραστάσεις που μελετήσαμε, διασώζεται τὸ κάλλος τῆς Ἐκκλησίας και ζωντανεύει κάθε φορά ή μνήμη «πάντων τῶν ὑπὲρ ἡμῶν γεγενημένων»⁸⁹. «Ἡ παράδοσή μας, παράδοση ὑψηλῆς αἰσθητικῆς και ἑλληνοπρεποῦς λιτότητος, κάλλους και κλασικῆς συνέχειας, δὲν παύει νὰ εἶναι ὁ δάσκαλός μας στὸ ἱερὸ και καλλιτεχνικό μας ἦθος. Νὰ μᾶς ἀποτρέπει ἀπὸ ἐκβαρβαρισμοὺς και ἐκπερσισμοὺς, ἐμᾶς τουλάχιστον που εἴμαστε παιδιὰ τῶν Πατέρων μας, που δίδαξαν στὸν κόσμο τί σημαίνει κάλλος, μέτρο, ἀρμονία»⁹⁰, ἐπισημαίνει ὁ Καθηγητῆς Ἰω. Φουντούλης. Ἔτσι λοιπὸν διαπιστώνεται πὼς ή εἰκόνα γιὰ τὴν Ἐκκλησία εἶναι μέθοδος διδαχῆς, εἶναι κήρυγμα «ἐν ἀήχῳ φωνῆ», «σιωπῶσα μίμησις», πηγὴ τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας, ὑπόδειγμα πιστότητος και ὑπακοῆς στὴν παράδοση, ἰχνηλάτης γιὰ τὴν ὁποιαδήποτε πορεία μας (ἀνανέωση), γιατί κατόρθωσε μέσα ἀπὸ τὴ σιωπηλὴ γλώσσα τῶν χρωμάτων νὰ καθιερώσει και νὰ κάνει ἀλλαγὲς που ἴσως ἀλλιῶς θὰ δημιουργοῦσαν ἀντιπαραθέσεις.

89. Εὐχὴ Ἀναφορᾶς Θείας Λειτουργίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

90. Ἰω. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Θεία λατρεία και τέχνη», στὸ Ὁρθοδοξία, περ. Β', ἔτος Γ', τεύχ. Β' (1996) 228. (= Τελετουργικά Θέματα, τ. Β'. ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2006, σσ. 73-85).

Διδάσκει μὲ τὸν δικό της λόγο πὼς ἡ τέχνη εἶναι «παιδὶ τῆς ἐποχῆς της καὶ θυγατέρα τῆς πνευματικότητός μας», ὑπογραμμίζοντας τὴν συνύφανσή της μὲ τὴν ζῶσα παράδοση καὶ λειτουργώντας «συντεταγμένα καὶ συναριθμούμενα» μ' αὐτὴν (τροπ. Πεντηκοστῆς), ἀλλιῶς δὲν ἐξηγεῖται πὼς ἡ κάθε ἐποχὴ εἶχε τὴ δική της καλλιτεχνικὴ ἔκφραση, χωρὶς νὰ ἀλλοιώνεται τὸ δόγμα καὶ τὸ ἦθος (βλ. τέχνη κατακομβῶν, παλαιοχριστιανικὴ, περιόδου Κομνηνῶν, Παλαιολόγων, Πανσελήνου, Θεοφάνους κ.λπ.). Ὅσες φορὲς αὐτὸς ὁ εἰκαστικὸς λόγος ἐπιχειρήθηκε νὰ «μεταφρασθεῖ» ἢ νὰ ἐκλαϊκευθεῖ (γιὰ παράδειγμα: τέχνη τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, λαϊκὴ ζωγραφικὴ, ἐξευρωπαϊσμένη ἀγιογραφία τοῦ Θεϊρσιου καὶ τοῦ Seits, ἢ τοῦ Παρθένου, τοῦ Γουναρόπουλου, τοῦ Παπαλουκά στὴν Μητρόπολη τῆς Ἀμφισσας, τοῦ Κοφίδη στὸ Σαμπεζύ), φάνηκε τελικὰ πὼς τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἄπνοο καί, μοιραία, συγκρινόμενο μὲ τὴν τέχνη τῶν γνωστῶν ἢ ἀγνώστων μαϊστόρων, ποὺ δάνεισαν τὰ χέρια τους στὸ Θεό, ἀπεδείχθη φτωχὸ (εἰκ. 22 καὶ 23).

Σκοπὸς αὐτῆς τῆς παρουσίας εἶναι νὰ μεταφέρει ἐδῶ τὴ φωνὴν τοῦ ἁγίου Συμεὼν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ λέγει:

«Οὐκ οἶδας ὅτι τάξις συνέχει πάντα... καὶ οὐκ ἐστὶν ἀκαταστασίας ὁ Θεός ... ἀλλ' εἰρήνης καὶ τάξεως; Ὑπερμάχει οὖν τῶν ἱερῶν τάξεων ... ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου»⁹¹.

91. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, κερ. ΤΞΕ'. PG 155, 680B-C.

Εἶναι αὐτὴ ἡ εὐπρέπεια ποὺ ἀγιάζει αὐτοὺς ποὺ τὴν ἔχουν γιὰ τὸν «οἶκο Του»· κι' αὐτὴ ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν εὐπρέπεια μπορεῖ νὰ μεταφραστεῖ μόνο μέσα ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἀγωνία τοῦ ποιμένα καὶ πατέρα μιᾶς Ἐνορίας. Τὸ 1959 ὁ σεβαστὸς Καθηγητὴς Εὐάγγελος Θεοδώρου ἔγραψε ἓνα μικρὸ ἄρθρο, μὲ τίτλο «Ἡ νοσταλγία τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος παρὰ τοῖς ἑτεροδόξοις»⁹². Σαράντα τρία χρόνια μετὰ διαπιστώνεται ἡ ἴδια νοσταλγία ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους, γιὰ ἓνα κήρυγμα, ποὺ θὰ κατηχεῖ τὸ λαὸ γιὰ τὰ αὐτονόητα τῆς ζωῆς του. Μία νέα φιλοκαλικὴ καὶ κολλυβαδικὴ προσπάθεια μέσα ἀπὸ τὴν ἐνορία εἶναι τὸ ζητούμενο τῆς ἐποχῆς μας.

Ἡ παράδοσή μας ἀποτυπωμένη ἀπὸ τοὺς ζωγράφους τῆς Ἐκκλησίας μας, μᾶς δείχνει τὸ δρόμο· «ζωγραφία σιωπῶσα διὰ μιμῆσεως δείκνυσι»⁹³ τὴν πορεία μας.

Δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ σηκώσουμε τὰ μάτια στὶς κόγχες, στοὺς τρούλλους, στὶς καμάρες καὶ τὰ τόξα τῶν ναῶν μας, γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὴν ἱστορία μας, τὸ δόγμα μας, τὸ ἦθος μας, τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας μας, καὶ νὰ γίνουν τὰ μάτια μας φωλεὲς τοῦ κάλλους τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἁγίων Του.

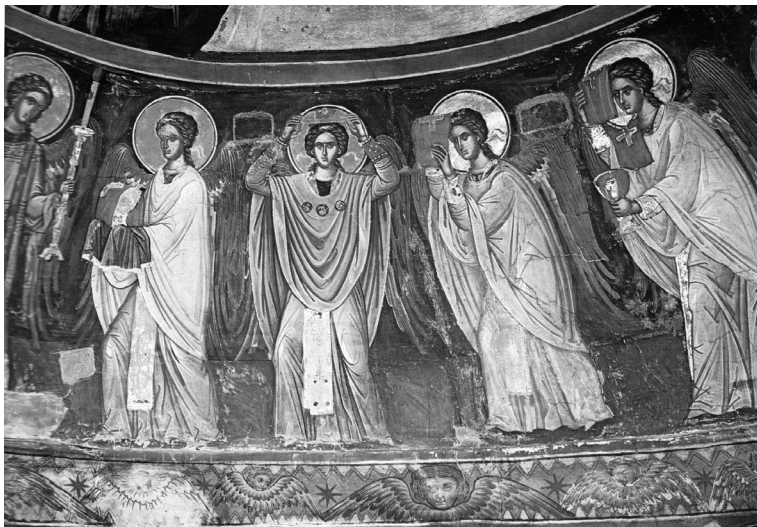
---

92. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Ἡ νοσταλγία τὸν λειτουργικοῦ κηρύγματος παρὰ τοῖς ἑτεροδόξοις*, Ἀθήνα 1959.

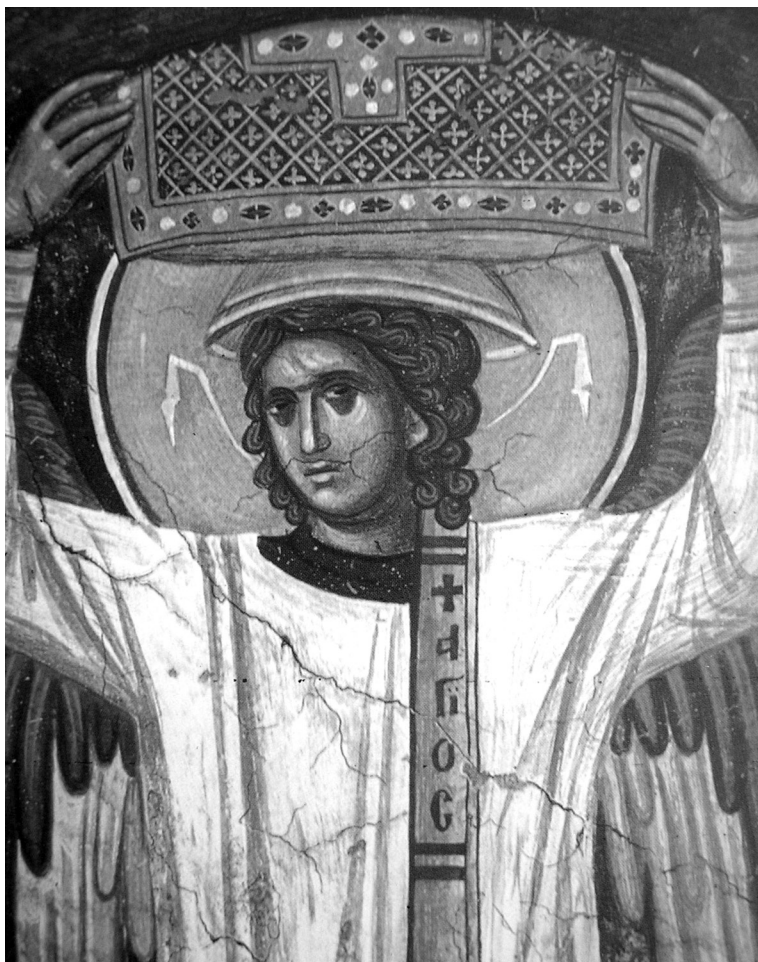
93. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ὁμιλία ΙΗ'*, PG 31, 50.

1. Η Μεγάλη Εϊσοδος. Μονή Σταυρονικήτα.

2. Η Μεγάλη Εϊσοδος. Μονή Σταυρονικήτα.

3. Διάκονος εισοδεύων μὲ δισκάριο. Γραϋανίκα.

4-5. Μεγάλη Είσοδος. Μονή Φιλανθρωπηνών.

6. Αρχιερατικό συλλείτουργο. Sorotsani.

7. Ο ἅγ. Χρυσόστομος «κλινόμενος ἐπέυχεται»
(Ταξίαρχης Μητροπόλεως - Καστοριά).

8. Ὁ Μέγας Βασίλειος «ἐπικεκυφῶς ἐπέύχεται»
(Ὁμοροφκκλησιά -Καστοριά).

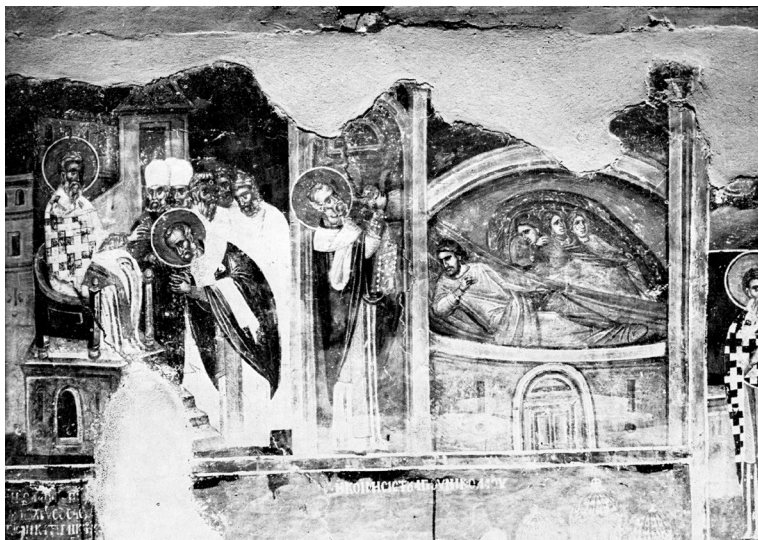

9. Ἱεράρχες. Μονή Σταυρονικήτα.

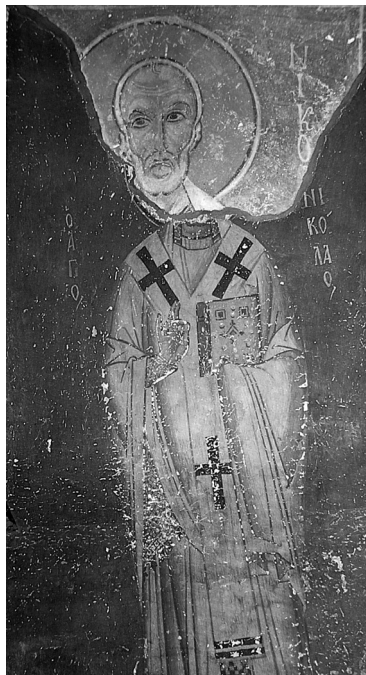
10. Ὁ Μ. Βασίλειος λειτουργῶν - Πάτμος.

11-12. Χειροτονία άγ. Νικολάου.
Ναός Άγ. Νικολάου Όρφανοῦ Θεσ/νίκη.

13. Χειροτονία άγ. Νικολάου. Μονή Έλεούσης Ίωαννίνων.

14α. Άγ. Βασίλειος και Νικόλαος.
Άγ. Ανάργυροι Καστοριάς.

14β. Αγιορειτικό συλλείτουργο.

15. Βημόθυρο στο Μέγα Χωριό Σερίφου.

16. Συλλείτουργο - Βυζαντινὸ Μουσείο Ἀθηνῶν.

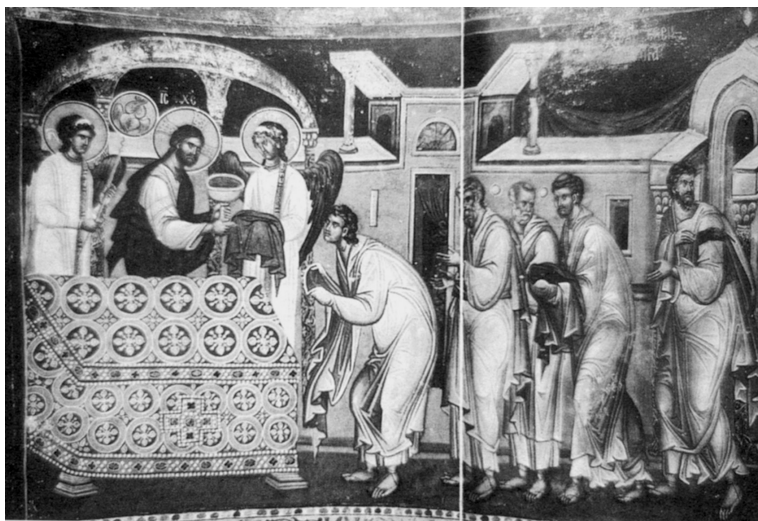
15. Βημόθυρο στο Μέγα Χωριό Σερίφου.

16. Συλλείτουργο - Βυζαντινό Μουσείο Ἀθηνῶν.

17. Η Μεγάλη Εἵσοδος καὶ συλλείτουργο Τριῶν Ἱεραρχῶν - Μόσχα (Ν. Τιμίας Ζώνης).

18. Η κοινωνία τῶν Ἀποστόλων. Studeniča.

19. Η κοινωνία τῶν Ἀποστόλων. Ραβανίτσα.

20. Γάμος Αὐτοκρατορικός. Χφ. Σκυλίτζη.

21. Κοίμηση Αυτοκράτορος. Χφ. Σκυλίτζη.

22. Ἡ Γέννηση. Ἔργο Σπ. Παπαλουκά. Ἰαμφισσα.

23. Ἡ Κοίμησις. Ἔργο Σπ. Παπαλουκά. Ἄμφισσα.

ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἱστορικὸ σκαρίφημα.

Μιὰ ἀναφορὰ στοὺς ζωγράφους
καὶ τὴ ζωγραφικὴ τῆς Πόλης μας

Θέλοντας νὰ μελετήσῃ κανεὶς τὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς πόλης, τῆς Θεσσαλονίκης, αἰσθάνεται τὸ δέος ποὺ νιώθει ὁ κάθε πιστός, μέσα στὸ μυστήριο τῆς εὐχαριστίας, ὅπου τὰ πάντα εἶναι τόσο μεγάλα καὶ θαυμαστά, κι αὐτὸς ἓνα μικρὸ ψυχίο μέσα στὸ ἅγιο δισκάριο. Ἐνας μικρὸς ἄνθρωπος μέσα στὴ μεγαλοσύνη τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι κι ὁ ἐρευνητὴς τῆς ἱστορίας τῆς «μητέρας πόλεως», τῆς Θεσσαλονίκης, μιὰ μικρὴ μονάδα, μέσα στὴν ἀπεραντοσύνη τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως. Αἰσθάνεται τὴ σμικρότητά του, μέσα στὴ μεγαλοσύνη της.

Ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ πόλη θρύλος, ὅπου ἡ ρωμιοσύνη βάρυνε τὶς ρίζες της καὶ πλάτυνε τοὺς ὀρίζοντές της καὶ χάραξε σὲ μετώπες τ' ὄνομά της. Ἡ συμβασιλεύουσα καὶ συνοδοιπὸρος τοῦ Φαναρίου, ὅπου «κάθε πέτρα της φωμὶ μὲ τὸ σταυρὸ στὴ μέση»¹, ὅπου εἶναι καὶ σ' αὐτὴν

---

1. Στὸ βιβλίον *Ἐκ Φαναρίου Β'*, θὰ βρεῖ κανεὶς πολὺ ὠραῖες σκέψεις γιὰ τὴν Βασιλεύουσα, βγαλμένες μέσα ἀπὸ τὴν ποιητικὴ καρδιὰ τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Πέργης Εὐαγγέλου. Δὲν θὰ ἦταν ἀστόχημα, νομίζω, νὰ δανειστῶ αὐτὲς τὶς σκέψεις καὶ

«ταμιευμένη ή άνθοφορία τοῦ γένους»² και ἐμφωλεύει σὲ χώρους ἱερῆς κατάνυξης ἢ ἐκφέρεται σὲ θησαυρίσματα τέχνης. Αὐτὴ ἡ πόλις ποὺ ἀνασαινει μὲ τὰ μνημεῖα της και λαμπρύνεται ἀπὸ τὰ «φλέγοντα χρώματα τῶν νοπογραφιῶν της και τῶν ψηφιδωτῶν τὶς ἰαχῆς»³. Εἶναι ἡ πόλις ποὺ ἔχει τὴ δική της συμμετοχὴ και παρουσία, στὸ χρόνο τῆς ζωῆς μας. Ἡ πορεία της και δική μας πορεία και ἡ ἱστορία της, μιὰ λιτανεία ἀπὸ τὸ χθὲς στὸ σήμερα και στὸ «νῦν και αἰεί».

Καθὼς ἀφήνεις τὴν Πορτάρρα τοῦ Ἑπταपुरγίου και προσκυνᾷς στὴν τῶν Βλατάδων Μονή, ξανοίγεται μπροστά σου, πορεία ἱστορική και ἔνδοξη ἀλλὰ και παρακαταθήκη ἱερή, γιὰ ὄλους μας. Ἡ μονὴ Λατόμου, ὁ Ὁρφάνος, ὁ Προφῆτης Ἡλίας, ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη, οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι, ὁ Ἅγιος Παντελεῆμων, οἱ Ταξιάρχες, ὁ ναῖσκος τοῦ Σωτῆρος στὴν Καμάρα, ἡ Παναγία τῶν Χαλκῆων και ὁ Ἅγιος Δημήτριος, ὅπου χτυπᾷ ἡ καρδιά τῆς Πόλης, και μαζί ἡ Ἀχειροποίητος και Ἁγία Σοφία, ὁ Ἅγιος Μηνᾶς και ἡ Παναγούδα και τόσες ἄλλες ἐκκλησίες, παλαιῆς και νεώτερες, ποὺ συνεχίζουν τὴ λειτουργία τοῦ γένους και τῆς πίστεως.

τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν Πόλη και νὰ τὶς ἀφιερῶσω στὴ «Συμβασιλεύουσα», στὴν πόλη ποὺ ἡ πορεία της εἶναι παράλληλη μὲ τὴν ἱστορία τῆς Κωνσταντίνου Πόλεως και Βασιλίδος. Βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΓΑΛΑΝΗ, Μητροπολίτου Πέργης, *Ἐκ Φαναρίου Β'*, ἐκδ. Ἀχρίτας, 1997, σ. 162 και Π. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ, *Ὁ Νέος Ἐρωτόκριτος, Α'*, *Τὸ Βασίλειο τοῦ Θεοῦ*, Ἀθήνα 1978, στίχ. 251.

2. Ε. ΓΑΛΑΝΗ, ὅπ.π., σ. 173.

3. Ὅπ.π.

«Κατοπτρισμοί ἀρρήτων διαιωνίζονται»⁴ και ὑπέροχοι ὕμνοι ἐν ἀήχῳ φωνῆ, ἐκτινάσσονται ἀπὸ τοὺς αἰῶνες μέσα ἀπὸ τῶν εἰκόνων τους τὴν τέχνη. Ἡ τέχνη τῆς Θεσσαλονίκης, κατὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο, ἀποτελεῖ τὴν πιὸ γοητευτικὴ καὶ ἐπιτυχητὴ ἐκδήλωση τῆς πολιτιστικῆς παραγωγῆς της καὶ εἶναι ἔκφραση τῆς ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς της φυσιογνωμίας. Ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ τῶν καμαρωτῶν καὶ κυβοτιόσχημων τάφων, τοῦ 3ου καὶ 4ου αἰῶνα π.Χ., ποὺ φυλάσσονται στὸ μουσεῖο της, ἔχουμε τὰ πρῶτα δείγματα τῆς καλλιτεχνικῆς της παραγωγῆς. Κι ὕστερα 5ος καὶ 6ος αἰῶνας καὶ συνέχεια Ροτόντα καὶ Ἅγιος Δημήτριος, Ἀχειροποίητος, Ἁγία Σοφία καὶ Μονὴ Λατόμου, ἀποτελοῦν τοὺς λαμπροὺς καὶ ἀδιάφυστους μάρτυρες τῆς ἐπίδοσης τῶν καλλιτεχνικῶν ἐργαστηρίων τῆς πόλης.

Ἄγνωστοι οἱ πιὸ πολλοὶ τεχνίτες καὶ μαῖστορες, ἔκαναν τὴ ζωὴ τους προσευχὴ καὶ τέχνη, δάνεισαν τὰ χέρια τους στὸ Θεὸ καὶ κατέλιπαν ἀπόθεμα πίστες, ἦθους καὶ παντοτινῆς παρηγοριᾶς, στοὺς «προσκυνοῦντας ἐν πίστει τὸ μυστήριον». Στὸν Ἅγιο Δημήτριο, «ὁ ἐπισκέπτῆς ἀντιλαμβάνεται πὼς δὲν ἐπισκέφτηκε τὸ ἔργο ἐνὸς ἀνθρώπου, ἀλλὰ μιᾶς ὀλόκληρης πόλης, τῆς Θεσσαλονίκης, οὔτε μιᾶς σύντομης περιόδου, ἀλλὰ μιὰ ἐποχῆς μακρᾶς, τῆς βυζαντινῆς. Ἴσως ἀναλογιστεῖ κανεὶς πὼς ὄλα ὅσα εἶδε καὶ ὅσα πρόκειται νὰ δεῖ, κατὰ τὴν περιήγησή του στὰ μνημεῖα τῆς πόλης, εἶναι ἀποκυήματα ἐνὸς ἀσίγαστου δράματος ἀνθρώπων, ποὺ τόλμησαν νὰ δώ-

4. Ὅπ.π., σ. 193.

σουν ἔννοιες, σὲ οὐράνιες ὑπάρξεις ἢ σὲ θεία γεγονότα, ποὺ δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση με τοῦτο τὸν κόσμο, ντύμα καὶ μορφὴ ἀνθρώπινη, ἐκφράζοντας ὄχι μόνο τὴ Θεότητα, ἀλλὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό τους καὶ ἐτοιμάζοντας τὴν ψυχὴ τους γιὰ ἓνα ταξίδι μακρινό, τῆς τέχνης, τῆς πίστεως καὶ τοῦ ὄνειρου»⁵.

Ὅσο πιὸ ταπεινοὶ καὶ ἀνώνυμοι εἶναι οἱ ζωγράφοι τῆς, τόσο πιὸ πολὺ θαρρεῖς πῶς ἡ τέχνη ποὺ ἄφησαν εἶναι θαυμαστότερη καὶ πιὸ ὀνομαστή. Μιλᾶμε γιὰ τὴν τέχνη τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Μακεδονίας, τῶν Βαλκανίων, ποὺ χέρια Μακεδόνων καὶ Θεσσαλονικέων ζωγράφων ἱστορήσαν τὴν πίστη καὶ θεωροῦμε αὐτὴ τὴν τέχνη τους σταθμό. Στὸν Ἅγιο Δημήτριο μπορεῖς νὰ ἀποθαυμάσεις ἔργα ἀπὸ τὸν 5ο ὡς τὸν 15ο αἰῶνα καὶ στὸν Ἅγιο Εὐθύμιο, τὸ χέρι ἢ τὴν πνοὴ τοῦ κὺρ-Μανουὴλ Πανσέληνου, τοῦ «δίκηνη σελήνης λάμπαντος»⁶, καὶ πιὸ πάνω στὸ ὄσιο Δαβίδ, οἱ τοιχογραφίες ἀνταγωνίζονται τῶν ψηφιδωτῶν τὸν διάκοσμο καὶ ἀποκαλύπτουν τὴ χάρη τοῦ προικισμένου καλλιτέχνη. Ζωγραφικὴ ποὺ τέρπει τὸν θεατὴ, μετὰ τὴν «εὐγένεια τοῦ ρυθμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴ χάρη τῆς γραμμῆς καὶ τοῦ χρώματος. Στὸ ἀπόγειο τοῦ κλασικοῦ ὕφους τῆς ἐποχῆς, κατορθώνουν τὴν ἀρμονικὴ συνύπαρξη μορφῶν καὶ τοπίου, μετὰ πρωτόφαντη αἴσθηση τοῦ χώρου, μετὰ συναίσθηση τοῦ δράματος καὶ ἀπαράμιλλη ἀντίληψη τῆς ἀνθρώπινης

5. Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, ἐκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 84.

6. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *Ἑρμηνεῖα τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐκδ. Ἑρμηνεῖα, Ἅγιο Ὅρος 2007, σ. 41.

φύσης», ὅπως ἐπισημαίνει ἡ Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου⁷. Στὴ συνέχεια τῆς Κομνήνειας ζωγραφικῆς, πρωτεύουσα θέση ἔχει τὸ νέο μνημειακὸ ὕφος τῆς ἐποχῆς, ποὺ πλέον θὰ λέγαμε πὼς χαρακτηρίζει ὅλα τα μεγάλα ἔργα. Οἱ ζωγράφοι τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἤδη ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὸν Φραγκικὸ ζυγὸ, τὸ 1224 ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Δούκα τῆς Ἡπείρου, δρομολογοῦν νέες συνθέσεις, ποὺ προετοιμάζουν τὴν νέα ἀνθηση τῆς Παλαιολόγειας ζωγραφικῆς⁸. Ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα καὶ μετὰ ὡς τὸν 15ο (1430) ποὺ ἡ πόλη κυριεύεται ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἡ Θεσσαλονίκη, παρὰ τὸ ὅτι γίνεται κέντρο μεγάλων κοινωνικῶν καὶ θρησκευτικῶν ταραχῶν, ταυτόχρονα δημιουργεῖ μιὰ μεγάλη ἀναγεννησιακὴ κίνηση καὶ θὰ λέγαμε πὼς σημειώνει τὴ μεγαλύτερη ἀκμὴ τῆς, ἀπὸ φιλολογικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἄποψη καὶ θὰ συνεχίζει νὰ παίζει τὸν ρόλο τοῦ κέντρου, ποὺ μᾶλλον δὲν εἶχε πάψει νὰ παίζει ποτέ⁹. Αὐτὴ τὴ συνοδοιπορία τῆς φιλολογικῆς καὶ θεολογικῆς ζωῆς καὶ τὴν ἔκφρασή τῆς μέσα ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία, θὰ τὴ δοῦμε πολλὰς φορὲς μέσα σ' αὐτὴ τὴν πόλη νὰ κυριαρχεῖ. Ἡ περίοδος τῶν Παλαιολόγων, ἀφήνει τὰ ἴχνη τῆς στὴν πόλη, Ἅγιος Νικόλαος

7. Βλ. Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Βυζαντινὲς Τοιχογραφίες*, ἐκδ. Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, 1994, σ. 22. Ἐπίσης βλ. καὶ Ε. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Λατόμου Θεσσαλονίκης καὶ ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1986.

8. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ, ὅ.π.π., σ. 23· γιὰ περισσότερα βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Μεσοβυζαντινὴ τέχνη καὶ ὕστερη βυζαντινὴ τέχνη*, στὸ ἔργο *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἀθήνα 1979, τ. Θ', σσ. 349-423 καὶ 423-458 ἀντίστοιχα.

9. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ὅ.π.π., σ. 423 καὶ 430.

Ὁρφανός, Ἅγιος Παντελεήμων, Ταξιάρχης, Ἅγιοι Ἀπόστολοι¹⁰, Ἁγία Αἰκατερίνη, ιστοροῦνται ἀπὸ ἐπώνυμους καὶ ἀνώνυμους ζωγράφους, καλλιτεχνικῶν ἐργαστηρίων τῆς πόλης¹¹. Ἡ σχέση Θεσσαλονίκης καὶ Βασιλεύουσας στενὴ καὶ βαθειὰ μέσα στὸ χρόνο, ὅμως καὶ τὸ Ἅγιονόρος συχνὰ συγκοινωνεῖ μὲ τὰ ἐργαστήρια καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Μιχαήλ καὶ ὁ Εὐτύχιος Ἀστραπᾶς, γόνιοι ἔνδοξοι τῆς Θεσσαλονίκης, δημιουργοῦν στὸ Ἅγιο Ὅρος καὶ στὴ μεσαιωνικὴ Σερβία ἔργα ἀπαράμιλλης ὁμορφιάς. Στὴν Ἀχειροποίητο ἄφησαν τὰ ἴχνη τοὺς ζωγράφοι Κωνσταντινουπολίτες μοναχοί, μάλλον οἱ Ἀβραμίτες, καὶ φαίνεται ἔτσι ἐναργῶς ἡ σχέση Βασιλεύουσας καὶ Θεσσαλονίκης¹². Στὴ Μονὴ Βλατάδων, λίγο καιρὸ μετὰ τὴν κοίμησιν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ιστορεῖται τὸ καθολικὸ καὶ ὡς σήμερα ἀκόμη οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς ἀποπνέουν Παλαμικὸ ἠσυχασμό¹³. «Ἔργο τοῦ λόγου καὶ τῆς χάριτος καὶ λίκνο τῶν ἁγιοπατερικῶν πνευμάτων ποὺ διαιωνίζει μυστικὲς χοροστασίες καὶ τοξεύει στὴν καρτερούμενη ἀνάστασι καὶ στοῦ Θεοῦ τὸ μέγα ἔλεος», καθὼς τὸ θέλει ὁ ποιητὴς τῆς Βασιλεύουσας¹⁴.

10. Ὅπ.π., σ. 437.

11. Ὅπ.π., σ. 431.

12. Γιὰ περισσότερα, βλ. Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, «Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸ β' μισό τοῦ 14ου αἰώνα», *Εὐφρόσυνον ἀφιέρωμα στὸν Μ. Χατζηδάκη*, τ. 2, Ἀθήνα 1992, σσ. 658-668.

13. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, ὅπ.π., σ. 431. Βλ. καὶ Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, *Μονὴ Βλατάδων*, ἐκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 30-41.

14. Ε. ΓΑΛΑΝΗ, ὅπ.π., σ. 160.

Ίστορημένη λοιπόν ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀκμὴ τῆς πόλης, ἀπὸ γραφίδες καὶ πινέλα, ποὺ λησμονήσαν ἐν τῇ ταπεινώσει τους καὶ τὸ ὄνομά τους ἀκόμα νὰ μνημονέψουν καὶ ἦλθε ἡ χάρις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀναγνώρισε «τῇ ταπεινώσει τὰ ὑψηλὰ τῇ πτωχείᾳ τὰ πλούσια»¹⁵ καὶ περιδιαβαίνουμε σήμερα τὴν πόλη διαβάζοντας τὴν ἱστορία της, πάνω στὶς πέτρες καὶ τὶς καμάρες τῶν ἐκκλησιῶν της.

Μετὰ τὴν πτώση τῆς Πόλης, ἡ ζωὴ δὲν σταμάτησε, οὔτε ἡ τέχνη. Ἴσως, τὴν περίοδο μετὰ τὴν ἄλωση, τὸ Ἁγιονόρος κανοναρχεῖ στὴν τέχνη τῆς Μακεδονίας γενικότερα καὶ βέβαια ἐπηρεάζεται καὶ ἐπηρεάζει τὸν ἱστορικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ χῶρο τῆς περιοχῆς. Ἡ λεγόμενη Κρητικὴ τέχνη κρατεῖ τὰ σκῆπτρα στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο καὶ ἡ ἐπιρροὴ τῆς Εὐρώπης στὴν τέχνη ἀναγινώσκεται στὶς εἰκόνες τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὸν 17ον αἰῶνα καὶ μετὰ, τὰ ἐργαστήρια τῆς Θεσσαλονίκης ἀνασυγκροτοῦνται, οἱ ἀγιορεῖτες ἀγιογράφοι, ἄλλοτε γίνονται δάσκαλοι τῶν νέων ζωγράφων καὶ ἄλλοτε ἀναλαμβάνουν οἱ ἴδιοι τὰ ἔργα στὴν πόλη. Τὸν 18ο αἰῶνα κυριαρχοῦν τὰ γνωστὰ ἐργαστήρια τῆς Κολακιᾶς (σημερινῆς Χαλάστρας). Ὁ Ἀθανάσιος Μαργαρίτης ἐκ Κολακιᾶς, μαζί μὲ τὸν ἀδελφὸ του καὶ τὸν πατέρα του (1855)¹⁶, ὁ Ἰωάννης ὁ Θεσσαλονικεὺς (1865), ὁ Ἀριστοτέλης Νικολάου ὁ Πελοποννήσιος (1851), ὁ ταπεινὸς Δημήτριος (1862), ὁ Δημήτριος Λάμ-

15. Κοινὸ ἀπολυτίκιον Ἱεραρχῶν: «Κανόνα πίστεως ...».

16. Βλ. Ε. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ-ΚΩΤΙΔΟΥ, Ν. ΤΟΥΤΟΥ, Κ. ΝΙΓΔΕΛΗ, *Διαβατά, Ἱερὸς Ναὸς Ἁγίου Δημητρίου*, Διαβατά 2006, σ. 38.

που ἐκ Κολακιᾶς (1813)¹⁷, ἀπὸ τὸ ἴδιο μέρος ὁ Δημήτριος Χατζησταμάτης (1865) καθὼς καὶ Μαργαρίτης Λάμπου μαζί με τοὺς γιούς του Ἀθανάσιο καὶ Σταυράκη¹⁸. Ἀπὸ τὴν Κολακιά ἔλκουν τὸ γένος καὶ ὁ Μητάκης Χατζησταμάτης (1877) καὶ ὁ Μιχάλης Παπακωνσταντίνου¹⁹. Ὁ Ἰωάννης Ζωγράφος (1885) κατάγεται ἀπὸ τὸ Λιτόχωρο καὶ δραστηριοποιεῖται στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν γύρω ἐπαρχία, ὅπως καὶ ὁ Γεώργιος Ἰωάννου, ἰατρός ἐκ Σιατίστης (1769)²⁰. Ἐδῶ ἀκόμη δραστηριοποιεῖται καὶ ὁ Ἰβηρίτης Μοναχὸς Ἰάκωβος (1798), ὁ Στέφανος Πανταζῆς ἐκ Βύσιανης Ἰωαννίνων (1845) καὶ ὁ ἐκ Σιατίστης Νικόλαος (1859), οἱ ὁποῖοι δραστηριοποιοῦνται μετὰ τοὺς μαθητές τους στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὰ περὶχωρά της²¹.

Στὴ Λαοδηγήτρια θὰ προσκυνήσουμε τίς εἰκόνες τοῦ ἱερομονάχου Δαβίδ (1809), τοῦ Ἀποστόλου Βοδενιώτη καθὼς καὶ τοῦ Μιχαήλ τοῦ Θεσσαλονικέως (18ος αἰώνας)²². Ἔργα ὄλων αὐτῶν τῶν ζωγράφων, προσκυνοῦμε συχνὰ στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης, στὸν Νομὸ ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας. Βέβαια, χωρὶς νὰ γίνε-
ται κριτικὴ παρουσίαση τοῦ ἔργου τους, στὴν παροῦσα ἀναφορά, πρέπει νὰ ποῦμε πὼς τὸ ἔργο τους διακρίνε-

17. *Τετράδια Ἀρχαιολογίας, Κατάλογος εἰκόνων, ἀντικειμένων, παλαιῶν βιβλίων*. Νομὸς Θεσσαλονίκης-Δῆμος Μυγδονίας, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 120-121.

18. Ὅπ.π.

19. Ὅπ.π.

20. Ὅπ.π.

21. Ὅπ.π.

22. Ὅπ.π.

ται από μία προσπάθεια να αποδώσουν φυσιοκρατικά, λεπτομέρειες των εικονιζομένων άγιων, υπό την επίδραση της δυτικής ζωγραφικής, της «νεορωσικής» άγιογραφικής σχολής, αλλά και του κινήματος της Ναζαρινής ζωγραφικής. Άξίζει να μελετήσει κανείς προπλασμούς και χρωματικούς συνδυασμούς στα ρούχα και στον χώρο που περιβάλλει τις μορφές. Τολμηροί χρωματικοί συνδυασμοί, πλούτος μορφών, άτέλειωτες γιρλάντες με λουλούδια, άνθοδέσμες και μεμονωμένα άνθη, άφθονη χρήση χρυσού. Όλα αυτά μέχρι το 1920 περίπου. Από κεί και πέρα ή τέχνη της Θεσσαλονίκης ξαναβρίσκει πάλι το Άγιονόρος και βέβαια τους μεγάλους δασκάλους της τέχνης του, τον Πανσέληνο και τον Θεοφάνη. Είναι σίγουρο πώς ή αύλαία της νέας καλλιτεχνικής ζωής της Θεσσαλονίκης άνοιγει μετά την άπελευθέρωση του 1912. Η βυζαντινή κληρονομιά της πόλης ήταν πάντα πηγή έμπνευσης για τη νέα δημιουργία της. Την ίδια εποχή στην Άθήνα έμφανίζεται ή λογοτεχνική και καλλιτεχνική γενιά του '30 και στη Θεσσαλονίκη αντίστοιχα υπάρχει παρόμοια κίνηση καλλιτεχνική και συγγραφική²³. Άλλοι την είπαν «σχολή της Θεσσαλονίκης», ώστόσο έδω οι λογοτέχνες και οι ζωγράφοι της πόλης μας έδρασαν πιδ αυτόνομα και χωρίς την όμοιογένεια στο λογοτεχνικό ή το ζωγραφικό-αίσθη-

23. Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Η καλλιέργεια των γραμμάτων στη Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία», *Νέα Έστία*, Άφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη, τεύχ. 1403 (1985), σσ. 221-235. Στον τόμο αυτό περιλαμβάνονται ένδιαφέρουσες μελέτες για την παιδεία της Θεσσαλονίκης σε διάφορες περιόδους.

τικὸ ὕφος²⁴. Ὄνόματα ζωγράφων καὶ λογοτεχνῶν, ὅπως ὁ Δ. Βιτσιώρης, ὁ Π. Ρέγκος, ὁ Φωτάκης, ὁ Κεσανλῆς, ὁ Πεντζίκης, ὁ Γιάννης Σβορώνος, ὁ Παραλῆς, ὁ Γιῶργος Βαφόπουλος, ὁ Τατάκης, βρίσκουν κοινὸ τόπο στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ Ἅγιο Ὅρος. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ὁ Πολύκλειτος Ρέγκος (1903-1984)²⁵, μιὰ χαρακτηριστικὴ καλλιτεχνικὴ προσωπικότητα. Σπουδαγμένος στὸ Παρίσι καὶ στὴν Ἀθήνα, βρίσκει στὸ Ἅγιο Ὅρος τὸν τόπο περισυλλογῆς καὶ ἀνασυγκρότησης. Σπουδάζοντας δίπλα στὸν Νικόλαο Λύτρα, ἀλλὰ βλέποντας καὶ τὶς δραστηριότητες τῶν ἄλλων ὁμοτέχνων του, τῶν Ἀθηνῶν, (Μαλέα καὶ Παπαλουκά), ἀναλαμβάνει νὰ κάνει, γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη, ὅ,τι ἔκανε ὁ Κόντογλου μὲ τοὺς μαθητές του στὴν Ἀθήνα. Νὰ ξαναστήσει τὴν τέχνη τοῦ Βυζαντίου καὶ τὸ πνεῦμα της, στὸ κέντρο τῶν καλλιτεχνικῶν του ἀναζητήσεων. Τὸ 1927 ἐμφανίζεται μὲ τὴν πρώτη του ἔκθεση καὶ ἀποσπᾶ θετικὲς κριτικὲς. Πρέπει νὰ ποῦμε πὼς τὸ κλίμα τῆς Θεσσαλονίκης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἦταν θετικὸ σὲ τέτοιου εἴδους ἀναζητήσεις, γιὰτὶ εἶχε προηγηθεῖ μιὰ ἔκθεση τοῦ Γουναρόπουλου τὸ 1917, τοῦ Σπύρου Παπαλουκά τὸ 1924, ὁ δὲ Κωνσταντῖνος Μαλέας ἐργαζόταν στὴ Θεσσαλονίκη ὡς ἀρχιτέκτονας τοῦ Δήμου, καὶ ὁ Νικόλαος Κεσανλῆς ὁ Κωνσταντινοπολίτης (1895-1931)²⁶,

24. Κ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Σχολὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ἓνα θέμα γιὰ συζήτηση», *Νέα Ἑστία*, ὅπ.π., σ. 330.

25. Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, «Ὁ Ρέγκος καὶ ἡ Θεσσαλονίκη», *Ζυγὸς* τ. 42, (Ἰούλιος-Αὔγουστος 1980), σ. 26.

26. Ὅπ.π.

καλλιεργοῦσε ἤδη τὴν ἀγιογραφικὴ τέχνη στὴν πόλη. «Τὸ ξεχωριστὸ θέλημα τοῦ ἀκτινοβολεῖ κάθε πέτρα τῆς Θεσσαλονίκης, αὐτὲς οἱ μυστικὲς φωνὲς ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ βάθος τῶν βυζαντινῶν ὄρθρων, ἔχουν γίνεи σχῆμα, ἔχουν γίνεи χρῶμα, ἔχουν πάρει ἔκφραση στοὺς πίνακες τοῦ Πολύκλειτου Ρέγκου. Ἡ παράδοση τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, μὲ τὸν ἰδιότυπο χαρακτήρα της, μὲ τὰ θρησκευτικὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικὴ του χρώματος, πέρασαν μέσα ἀπὸ τὴν ἀσκητικὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ Ρέγκου»²⁷. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ οἰκογενειακὸ του περιβάλλον, ἡ παρουσία ἑνὸς δυναμικοῦ Θεολόγου πατέρα, τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς καὶ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματά της ὄθησαν τὸν Ρέγκο στὴν ἀναζήτηση τῆς ἐθνικῆς αὐτογνωσίας καὶ τὴν μελέτη τῶν θησαυρῶν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης²⁸. Ὁ φίλος του, συγγραφέας Γιώργος Βαφόπουλος, γράφει πὼς ὁ Ρέγκος, πρὶν ἀρχίσει μιὰ ἀγιογραφία, προσεύχεται καὶ νηστεύει, ὅπως ἔκαναν οἱ παλιοὶ βυζαντινοὶ ἀγιογράφοι. Πιστεύει πὼς ἡ καλλιτεχνικὴ δικαίωση ἔρχεται ὡς ἐπακόλουθο τῆς ἠθικῆς τελειώσεως. Ἦταν ἕνας πιστὸς καλλιτέχνης, ποὺ ἀντλοῦσε δύναμη ἀπὸ τὴν πίστη καὶ ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸ Ἅγιο Ὄρος, γι' αὐτὸ καὶ πολλὲς φορὲς ἔγιναν προσφιλεῖ θέματα στὴν τέχνη του. Δούλεψε μὲ τὴν μετριοφροσύνη ἑνὸς χριστιανοῦ καὶ μὲ τὸ πείσμα ἑνὸς καλόγερου, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι μάρτυρας τοῦ μόχθου

27. Γ. ΒΑΦΟΠΟΥΛΟΥ, «Πολύκλειτος Ρέγκος, ὁ νεοβυζαντινὸς ζωγράφος μὲ τὴ σύγχρονη ἀντίληψη», . Ζυγός, ὅπ.π., σ. 15. Βλ. καὶ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, ὅπ.π., σ. 19.

28. Γ. ΒΑΦΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 16.

του, λέει ο Βαφόπουλος²⁹. Ο Ρέγκος έπαιξε έναν καθοριστικό ρόλο στην τέχνη τής Θεσσαλονίκης τὰ επόμενα χρόνια, γιατί αρκετοί ζωγράφοι μαθήτευσαν στην τέχνη του. Το εργαστήριο του γίνεται φυτώριο νέων καλλιτεχνών, διδάσκει στο Πειραματικό Σχολείο τής Θεσσαλονίκης, αναλαμβάνει τήν διεύθυνση στο σχεδιαστήριο του Πανεπιστημίου, οργανώνει εκθέσεις, ιδρύει τήν «Τέχνη», συνεργάζεται με καλλιτεχνικά περιοδικά και άρθρογραφεί για τήν τέχνη σε εφημερίδες. Ο Βιτσιώρης, συνομήλικος του Ρέγκου, στη σύντομη ζωή του (πέθανε το 1945 σε ηλικία μόλις 47 ετών), παρά το ότι ασχολήθηκε με τις ακαδημαϊκές τάσεις τής ζωγραφικής, εν τούτοις άφησε και εικονογραφικό έργο. Το 1912, γεννιέται στη Θεσσαλονίκη ο Γιάννης Κασόλας, ο οποίος κατ' αρχήν ασχολήθηκε με θέματα τής υπαίθρου, δίδαξε ζωγραφική στο Πειραματικό Σχολείο τής Θεσσαλονίκης, στήνοντας παράλληλα το εργαστήριό του³⁰. Όμως το άγιογραφικό του έργο υπήρξε πλούσιο και χαρακτηριστικό του ύφους του καλλιτέχνη, που αναζητεί το πνευματικό στην τέχνη. Άξονας τής ζωγραφικής του τὸ φῶς, ἐνῶ ἡ χρωματικὴ ἐλευθερία ἀσκει εὐεργετικὴ ἐπίδραση σὲ ἕνα παραδοσιακὸ ὕφος. Μᾶς ἄφησε φορητὲς εἰκόνες καὶ σπουδαῖο τοιχογραφικὸ ἔργο, δούλεψε τὴν νωπογραφία στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὶς γύρω περιοχές³¹.

29. Ὅπ.π.

30. Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, ὅπ.π., σ. 26.

31. Ὅπ.π. Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ Λαγκαδᾶ, ὑπῆρχε μέχρι πρόσφατα ἔγγραφο προσφορά-μελέτη τοῦ Γ.

Τὸ νὰ ἀσχοληθεῖ κανεὶς μὲ τοὺς ζωγράφους τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι ἔργο μεγάλο καὶ ἐπίπονο, γιατί καὶ μόνο ἡ ἀναφορὰ στὸ ἔργο τους θὰ κάλυπτε ἄρκετὸ χῶρο σὲ μιὰ συγγραφὴ. Ἡ μελέτη τῶν καλλιτεχνικῶν βίων καὶ διαδρομῶν, τῶν τάσεων, τῶν ἐπιδράσεων, τῶν ἐπιρροῶν, οἱ χρωματικὲς ἰδιαιτερότητες τοῦ κάθε ζωγράφου, τὸ παραδεδομένο ἔργο, ἀρκοῦν γιὰ νὰ γεμίσουν τόμους συγγραφικῆς καὶ ἐρευνητικῆς ἐργασίας. Ἄν μάλιστα λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ ὅτι τὸ ἔργο ὄλων αὐτῶν τῶν μεγάλων καὶ παλαιότερων ζωγράφων δὲν σταμάτησε ποτὲ καὶ πῶς ἡ ζωγραφικὴ παράδοση τῆς Θεσσαλονίκης συνεχίζεται καὶ σήμερα μὲ ἀμείωτο ρυθμὸ καὶ μὲ μεγάλη ἔνταση, ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι στὸ πλαίσιο μιᾶς ἐργασίας περὶ τῆς ζωγραφικῆς τῆς Θεσσαλονίκης, μόνον νύξεις μποροῦμε νὰ κάνουμε καὶ κάποιες ξεχωριστὲς ὑπογραμμίσεις, γιὰ πρόσωπα ποὺ πρωταγωνίστησαν στὴν ἰστορία τῆς πίστεως καὶ τῆς θεολογίας τῆς Ἐκκλησίας μας.

Ἀπὸ τὸ 1960 καὶ μετὰ ἡ ἀγιογραφικὴ τέχνη γνωρίζει μεγάλη ἀνθηση στὸ Ἁγιώνυμον Ὅρος, καὶ οἱ καρποὶ αὐτῆς τῆς ἀνθησης φτάνουν καὶ στὴ Θεσσαλονίκη. Τὸ Ἅγιο Ὅρος, μετὰ ἀπὸ μιὰ «αἰχμαλωσία» σὲ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα, ποὺ ἐπιβλήθηκαν ἀπὸ τὸν 18ο-19ο αἰώνα³²,

---

Κασόλα, γιὰ τὴν ἀγιογράφηση τοῦ Ναοῦ μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς νωπογραφίας, κατὰ τὸ ἔτος 1952, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἐκτελέστηκε ποτέ.

32. Βλ. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Ἡ τέχνη στὴν ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν παλαιότερη καὶ σύγχρονη ἐποχὴ*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 32. Περὶ τῆς ζωγραφικῆς στὸ Ἅγιο Ὅρος, βλέπε ἐπίσης τοῦ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΠΑ, «Σκαρίφημα γιὰ τὴν Ἀθωνικὴ ἀγιο-

καὶ ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ Φώτη Κόντογλου τοῦ Κυδωνιέως, ξαναβρίσκει τὸ νῆμα τῆς συνέχειας. Ὁ Κόντογλου, μὲ τὴν τολμηρὴ γραφίδα του δὲν ἀφήνει νὰ περάσει ἀπαρατήρητη καὶ ἀσχολιάστη ἡ τάση ὀρισμένων ζωγράφων νὰ κινοῦνται στὰ Ἰταλοκρητικὰ πρότυπα ἢ ἀκόμη νὰ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρότυπα τῆς ζωγραφικῆς, ποὺ ἔχουν μὲν θεματολογικὰ ἓνα θρησκευτικὸ περιεχόμενο, δὲν ἀποτελοῦν ὅμως ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ, ἐνταγμένη στὸ κλίμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ὀρθόδοξης λατρείας, καὶ κυρίως δὲν ἔχουν τὶς προϋποθέσεις ἐκεῖνες ποὺ ἔχει ἡ βυζαντινὴ εἰκόνα, μὲ τὸν παιδαγωγικὸ, ἐρμηνευτικὸ καὶ κηρυκτικὸ της χαρακτήρα, ὡς τέχνη διερμηνείας τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου. Ὅπως ὁ λόγος ὁ λειτουργικὸς ἔχει ἓνα διαφορετικὸ αἰσθητικὸ ὕφος καὶ ἦθος, ἔτσι καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη ἔχει τὸν δικὸ της γραφικὸ καὶ αἰσθητικὸ χαρακτήρα³³. Δὲν ἀρνεῖται κανένας τὸ καλλιτεχνικὸ καὶ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα τῆς Δυτικῆς λεγόμενης, νατουραλιστικῆς τέχνης, ἀλλά, ὅπως ὁ ποιητικὸς-ὕμνο-γραφικὸς λόγος τῆς λατρείας δὲν ἔχει τὴν αὐτὴ βαρύτητα καὶ τὶς ἴδιες δυνατότητες μὲ τὸν κοινὸ ποιητικὸ λόγο, γιὰτὶ ὁ πρῶτος στοχεύει στὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ὁ δεῦτερος στὴ λογοτεχνικὴ ἀπόλαυση τοῦ νοῦ, ἔτσι καὶ ἡ εἰκόνα διαφοροποιεῖται αἰσθητὰ ἀπὸ ἓναν πίνακα ρεα-

---

γραφία τοῦ κ' αἰῶνα», *Κληρονομία* 31, τευχ. Α'-Β', (1999), σσ. 271-279.

33. Τρ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, «Λόγος ἐν ἀήχῳ φωνῇ», στὸν τόμο *Ἀντίδωρον τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τὸν μακαριστὸν καθηγητὴν τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννην Φουντούλην*, τ. Β' σσ. 1985-2000.

λιστικῆς ζωγραφικῆς, ποὺ ἀποτυπώνει τὴν φωτογραφικὴ πραγματικότητα, ἐνῶ ἡ εἰκόνα τὴν πνευματικὴ κατάσταση τῶν εἰκονιζομένων. Ὁ Κόντογλου θὰ καταφέρει, μὲ τὸν καυστικὸ του πολλὰς φορὲς λόγο, νὰ ἀνατρέψει αὐτὸ τὸ κλίμα καὶ νὰ ἐπαναφέρει τὴν τέχνη τῶν βυζαντινῶν δασκάλων, στὸ δρόμο τῆς συνέχειας τῆς παραδόσεως³⁴. Ἔτσι οἱ ἀγιορειτικὲς συνοδεῖες τῶν Δανιηλαίων, τῶν Ἰωσαφαίων, τῶν Καρτσωναίων, τῶν Παχωμαίων, τῶν Ἀβραμαίων, οἱ Κυριλλαίων καὶ οἱ Σεραφειμαίων, θὰ γίνουν τὰ ἐργαστήρια καὶ ἡ πηγὴ, ἀπ' ὅπου θὰ ἀντλήσουν οἱ ζωγράφοι τῆς Θεσσαλονίκης ἔμπνευση καὶ γνώση. Οἱ ἀγιορειτικὲς αὐτὲς συνοδεῖες θὰ ἔχουν τὰ πρωτεῖα, στὴν τροφοδότηση τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Μακεδονίας, μὲ τὴν εἰκονογραφικὴ παραγωγή τους. Καὶ ὅπως οἱ προαναφερθέντες ἀγιογράφοι τῆς γενιᾶς τοῦ '30 βρῆκαν στὸ Ἅγιο Ὅρος τὴν κιβωτό, ὅπου φυλάσσονταν ἐπὶ αἰῶνες ἡ τέχνη τῶν Κομνηνῶν, τῶν Παλαιολόγων καὶ τῶν Κρητῶν ζωγράφων καὶ ἔτυχαν τῆς μελέτης καὶ τῆς προσοχῆς των, ἔτσι καὶ τώρα, ἡ ἀνατροφοδότηση τῶν νέων ζωγράφων, θεωρήθηκε αὐτονόητη. Ἀπὸ τὸ 1940 περίπου ἐμφανίζε-

---

34. Λ. ΟΥΣΠΕΝΣΚΗ, *Ἡ Εἰκόνα* (μτφρ. καὶ Πρόλογος Φώτη Κόντογλου), ἐκδ. «Ἀστὴρ», Ἀθῆναι 1952, πρόλογος. Ἐπίσης βλ. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Ἡ οὐσία τῆς Ὀρθοδόξου Ἀγιογραφίας*, Ἀθῆναι 1960, σ. 113 καὶ ἐξ., Ν. ΖΙΑ, «Ἡ νεοελληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ στὸ τέλος τοῦ 20οῦ αἰῶνα», *Σύναξη*, τεύχ. 24 (1987), σσ. 45-52 καὶ π. ΣΤΑΜΑΤΗ ΣΚΛΗΡΗ, «Προβλήματα τῆς ὀρθόδοξης εἰκονογραφίας στὸ τέλος τοῦ 20οῦ αἰῶνα», *Σύναξη*, τεύχ. 60 (1996), σσ. 21-29 καὶ Α. ΠΑΠΑ, «Νεοβυζαντινὴ ζωγραφικὴ», *Κληρονομία* 19, τεύχ. Α'-Β' (1987), σ. 189.

ται στη Θεσσαλονίκη, ή οικογένεια Παναγιώτη Γεωργιάδη, που θα συνδέσει τὸ ὄνομά της μὲ τὴν ζωγραφικὴ καὶ τὴν ἀγιογραφία. Τὰ πρῶτα ἐργαστήρια ἀγιογραφίας θὰ ἐμφανιστοῦν στὸν κεντρικότερο δρόμο τῆς πόλης, τὴν Ἐγνατία ὁδὸ, ὅπου ἡ τέχνη τους θὰ εἶναι μπλεγμένη μὲ τὴν καθημερινότητα τῆς πόλης. Δίπλα στὸ ἐργαστήριο τοῦ Γεωργιάδη, τὸ ἐργαστήριο τοῦ Τσιλσαβίδη, τοῦ Ἀβραμίδη, λίγο πῶ κάτω τὸ ἐργαστήριο τοῦ Χριστοφάνη Βουτσινᾶ, ἀργότερα γύρω στὸ 1980, στὴν ὁδὸ Πρασακάκη, τὸ ἐργαστήριο τοῦ Ἰωάννη Βράνου, θὰ ἀποτελέσουν πραγματικὲς κυψέλες γιὰ τοὺς νέους ζωγράφους, οἱ ὁποῖοι θὰ μαθητεύσουν κοντὰ στοὺς καταξιωμένους δασκάλους. Αὐτὰ τὰ 5 ἐργαστήρια, θὰ ἀποτελέσουν τὸν πῶ σημαντικό παράγοντα ἀναζωπύρωσης τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν βυζαντινὴ ζωγραφικὴ. Μὲ δεδομένο ὅτι στὴ Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν ἡ ἀγιογραφία δὲν διδάσκονταν ποτὲ ὡς μάθημα κορμοῦ, ἡ μόνη διέξοδος μαθητείας ἦταν πλέον τὸ Ἅγιο Ὄρος καὶ τὰ ζωγραφικὰ ἐργαστήρια τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ πρῶτος τῆς συντεχνίας Γεωργιάδης, ὁ Παναγιώτης Γεωργιάδης, γεννιέται στὴν Ἄρναία Χαλκιδικῆς περὶ τὸ 1880 καί, μετὰ ἀπὸ μαθητεία στὸ Ἅγιο Ὄρος, ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1936 νὰ ἐργάζεται στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου μιεῖ στὴν τέχνη τὸν γιό του Νικόλαο Γεωργιάδη. Ἀκολουθεῖ, στὴ δουλειά του, τὴν πεπατημένη ἀγιορειτικὴ ὁδὸ, ὅπου το βυζάντιο πάει παράλληλα μὲ τὴν ἀναγέννηση. Ὁ γιός του Νικόλαος θὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τοῦ πατέρα του, ζωγραφίζοντας καὶ νατουραλιστὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν βυζαντινὴ τεχνοτροπία.

Πολλοὶ νέοι (ὕπολογίζονται σὲ πάνω ἀπὸ 200), θὰ μαθητεύσουν κοντὰ του καὶ ἀργότερα θὰ ἀνοίξουν τὰ δικά τους φτερὰ στὸ χῶρο τῆς τέχνης. Ἔργα του βρίσκονται σὲ πολλοὺς ναοὺς τῆς Θεσσαλονικῆς ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρης τῆς Μακεδονίας, καὶ ἀρκετοὶ ναοὶ κοσμοῦνται ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες του³⁵. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τοὺς Ναοὺς τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὴ Θεσσαλονίκη, τὸν Ἅγιο Γεώργιο Πανοράματος, Ἅγιο Γεώργιο Ζαγκλιβερίου, Ἅγιο Γεώργιο Γέφυρας, Ἅγιο Θεωνᾶ στὴ Βουρβουροῦ Χαλκιδικῆς, Μητροπολιτικὸ ναὸ Ἁγίου Νικολάου στὸ Βόλο, καθεδρικό ναὸ Κομοτινῆς καὶ ἄλλους. Τὸ ἔργο του συνέχισε ὁ Κωνσταντῖνος Γεωργιάδης καὶ ὁ ἀδελφός του Σοφοκλῆς. Μὲ καλὲς σπουδὲς στὴ ζωγραφικὴ καὶ μὲ βαρεῖα κληρονομία τοῦ πατέρα καὶ τοῦ παπποῦ, συνέχισαν τὸ ἔργο τους ἀσχολούμενοι μὲ φορητὲς εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες, καὶ ἀποδεικνύοντας τὶς γνώσεις καὶ τὴ σπουδὴ πὺ ἀπέκτησαν κοντὰ στὰ ἔμπειρα χέρια τῶν προκατόχων τους. Μαθητὲς τοῦ ἐργαστηρίου Γεωργιάδη, ὁ Κωνσταντῖνος Τσιλσαβίδης καὶ ὁ γιός του Νικόλαος, θὰ ὀργανώσουν τὸ δικό τους ἐργαστήριο καὶ θὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν ἀγιογραφία ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ ζωγραφικὴ γενικότερα, ὁ Κωνσταντῖνος μάλιστα θὰ δεῖξει ἓνα ξεχωριστὸ ταλέντο στὴν ἀναγεννησιακῆ-εὐρωπαϊκῆ ζωγραφικῆ.

Δίπλα στὸ ἐργαστήριο τοῦ Τσιλσαβίδη, ὀργάνωσε τὸ δικό του ἐργαστήριο ἓνας ἄλλος μαθητὴς τοῦ Γεωργιάδη, ὁ Ἀργύριος Κάρλας. Γεννημένος τὸ 1947 στὴν Ἱερισσὸ

---

35. Βλ. Περιοδικὸ *Μακεδονικὴ Ζωή*, τ. 128, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 15 καὶ ἔξ.

τῆς Χαλκιδικῆς, ἀναζητεῖ δασκάλους στὸ Ἅγιο Ὄρος καὶ στὴ Θεσσαλονίκη καί, μετὰ ἀπὸ τὴν μαθητεία του στὸν π. Μελέτιο Συκιώτη, ἔρχεται στὴ Θεσσαλονίκη στὸ ἐργαστήριο Γεωργιάδη καὶ μαθητεύει κοντά του. Συνεργάζεται με τὸν Βίκτωρα Στούπκα καὶ ἀναλαμβάνουν τὴν ἀγιογράφηση ἀρκετῶν ναῶν.

Ἐνα ἄλλο σημαντικὸ ἐργαστήριο καὶ φυτώριο ἀγιογράφων τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι αὐτὸ τοῦ ἀγιογράφου Χριστοφάνη Βουτσινᾶ. Ὁ ἀγιογραφικὸς οἶκος Βουτσινᾶ, ἰδρύθηκε γύρω στὸ 1965. Ὁ Βουτσινᾶς μαθαίνει τὴν ἱερὴ τέχνη δίπλα στὸν Παντελῆ Πανόπουλο, ὁ ὁποῖος λειτουργοῦσε ἐργαστήριο ἀπὸ τὸ 1910 στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὸν Στέφανο Ἀλμαλιώτη. Ἡ μαθητεία ὅμως τοῦ Βουτσινᾶ εἶναι συνεχῆς καὶ ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴν τέχνη τὸν φέρνει συχνὰ στὸ Ἅγιο Ὄρος, ὅπου μελετᾷ ἔργα ζωγράφων καὶ σχολῶν. Πολλοὶ εἶναι αὐτοὶ ποὺ μαθητεύουν κοντά του καὶ συνεργάζονται μαζί του στὴν ἀγιογράφηση πολλῶν ναῶν στὴ Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικόν. Κοντά του οἱ δύο κόρες του, ἡ Ἀνδρομάχη καὶ ἡ Ἐλένη, με ἱκανοποιητικὲς σπουδὲς στὶς σχολὲς καλῶν τεχνῶν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Μονάχου, θὰ συνεχίσουν τὸ ἔργο τοῦ πατέρα τους, ἀσχολούμενες παράλληλα καὶ με τὴ διδασκαλία τῆς ἀγιογραφίας, ἀλλὰ καὶ με τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τοῦ ἀντικειμένου τῆς ζωγραφικῆς. Ὁ ἀγιογραφικὸς οἶκος Βουτσινᾶ θεωρεῖται σήμερα ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους οἴκους τῆς Θεσσαλονίκης, με τὸ μεγαλύτερο εἰκαστικὸ ἔργο, τόσο στὴν Ἑλλάδα, ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικόν, καὶ κυρίως σὲ πολλὰς πόλεις τῆς Γερμανίας, τοῦ Ἰσραὴλ,

στην Άβάνα-Κούβα, Άγγλία, Βενεζουέλα, Άμερική. Τελευταία ολοκλήρωσε την άγιογράφηση τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Παναγίας, στή Μηχανιώνα-Θεσσαλονίκης, ἔργο μεγάλης ἀξίας καί πνοῆς³⁶.

Τέλος ὁ Ἰωάννης Βράνος συνέδεσε τὸ ὄνομά του μὲ τὴ Θεσσαλονίκη καί τὸ Ἅγιο Ὅρος ἀρκετὰ νωρίς. Γεννημένος στή Ἡπειρο, σπουδάζει στή Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν στήν Ἀθήνα καί συνδέεται μὲ τὸν Φῶτη Κόντογλου, μαθητεύοντας κοντά του³⁷. Ἔρχεται στὸ Ἅγιο Ὅρος, γιὰ νὰ μελετήσει τὴν τέχνη τῶν μεγάλων μαστόρων καί ἀναλαμβάνει τὴ διδασκαλία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης στήν Ἀθωνιάδα Σχολή. Ἀργότερα, γιὰ μιὰ τριετία, διδάσκει στή Θεολογικὴ Σχολὴ τὸ ἐλεύθερο μάθημα τῆς άγιογραφίας καί βγάζει μιὰ σειρὰ ἀξιόλογων μαθητῶν. Τὸ ἐργαστήριό του στή Θεσσαλονίκη γίνεται πνευματικὴ καί καλλιτεχνικὴ κυψέλη, ὅπου ἑκατοντάδες νέοι θὰ προσεγγίσουν τὴν τέχνη τῆς άγιογραφίας. Ἀσχολεῖται συστηματικὰ μὲ τὴν μελέτη καί τὴν ἔρευνα τῆς ζωγραφικῆς καί γράφει ἀξιόλογες καί πρωτότυπες μελέτες καί ἐγχειρίδια τῆς άγιογραφίας. Ἡ πρωτοτυπία στήν ἐργασία τοῦ Βράνου ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι καταφέρει νὰ κάνει τὴ βυζαντινὴ τέχνη πολὺ οἰκεία στὸν λαό, γιὰτὶ ἀκολουθώντας τὰ ἴχνη τοῦ δασκάλου του Φῶτη Κόντογλου ζωγραφίζει θέματα καί τοπία τῆς καθημερινότητας, μὲ τὴν τεχνικὴ καί τὸ πνεῦμα τῆς βυζαντινῆς προοπτικῆς καί κάνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀντιληφθοῦν ὅτι ἡ βυζαντινὴ τέχνη εἶναι

36. <http://voutsinasikons.com>

37. Βλ. *Μακεδονικὴ Ζωή*, ὅπ.π., σ. 17.

ή τέχνη που έχει τη δυνατότητα να μιλήσει με μιὰ ἄλλη γλώσσα, πολὺ πρωτότυπη, ἐξόχως μοντέρνα καὶ πνευματική, γιατί καταφέρνει μέσα ἀπὸ τὴν ἀφαιρετικότητά της νὰ δημιουργήσει νέα προοπτικὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη, τὴν ὁποία πολλοὶ κατηγοροῦσαν, ὡς τότε, γιὰ στασιμότητα καὶ ἐπανάληψη τῶν κλασικῶν προτύπων, χωρὶς δυνατότητα ἀνανέωσης. Μετὰ τὸν Βράνο, πολλοὶ θὰ ἀκολουθήσουν τὸν δρόμο αὐτὸ καὶ θὰ δώσουν, ὁ καθένας, τὸ δικό του στίγμα καὶ τὴν δική του ἀποψηστὰ θέματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς. Πολλοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ἔτσι διαμορφώθηκε ἓνα νέο εἶδος νεοβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀγιογραφικὴ τέχνη, μετὰ τὸ 1930, ὡς σήμερα. Μεταξὺ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἀποψης αὐτῆς εἶναι καὶ ὁ Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως Ἀθανάσιος Παπᾶς στὴ μελέτη του «Νεοβυζαντινὴ ζωγραφικὴ», ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν *Κληρονομία* (τόμ. 19, τεῦχ. Α΄-Β΄, 1987, ἐπίσης βλ. τὸ ἔργο τοῦ π. Στ. Σκλήρη, τοῦ Γιώργου Κόρδη, τοῦ Καρδαμάκη καὶ πολλῶν ἀκόμη νεωτέρων).

Ὁ κατάλογος τῶν ζωγράφων τῆς Θεσσαλονίκης δὲν τελειώνει ἐδῶ. Ἐδῶ ἀπλὰ ἀναφέρθηκαν τὰ πιὸ γνωστὰ καλλιτεχνικὰ κέντρα, ποὺ ἔδωσαν πνοὴ καὶ ὄθηση στὴν τέχνη τῆς ἀγιογραφίας στὴ Θεσσαλονίκη. Μὲ τὸν καιρὸ ἀρκετὲς ἐνορίες δημιούργησαν ἐργαστήρια ἀγιογραφίας, ὅπου οἱ νέοι ἀπὸ μικρὴ ἡλικία, διδάσκονται τὸ πνεῦμα καὶ τὴν τεχνικὴ τῆς ἀγιογραφίας. Ὡστόσο πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ἀδιαφορία τῶν ἀρμοδίων ἐκκλησιαστικῶν καὶ κρατικῶν ἀρχῶν, γιὰ τὴ δημιουργία καὶ τὴ λειτουργία μιᾶς «Ἀκαδημίας Ἐκκλησιαστικῶν Τεχνῶν», ὅπου οἱ

νέοι μὲ καλλιτεχνικὸ ἄλγαντο, θὰ μπορούσαν νὰ σπουδάσουν καὶ σὲ θεωρητικὸ-ἐπιστημονικὸ, ἀλλὰ καὶ σὲ πρακτικὸ ἐπίπεδο, ὅλη τὴν γκάμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν τεχνῶν, ὅπως ἀγιογραφία, ξυλογλυπτική, μαρμαρογλυπτική, ἀργυροχρυσοχοΐα, κεντητικὴ ἐκκλησιαστικῶν ἀμφίων, ψηφιδωτό, συντήρηση ἔργων ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, ψαλτικὴ τέχνη, δίνοντας ἔτσι τὴ δυνατότητα μιᾶς σοβαρῆς καὶ ὑπεύθυνης σπουδῆς, ἀλλὰ καὶ τὴ δυνατότητα στὴν Ἐκκλησία νὰ ἐλέγξει καὶ νὰ καθοδηγήσει τὶς τάσεις καὶ τὶς αὐθαιρεσίες, ποὺ δυστυχῶς συχνὰ ἐμφανίζονται, στὸ χῶρο τῶν ἐκκλησιαστικῶν τεχνῶν. Τοῦτο δὲ θεωρεῖται ἀπαραίτητο νὰ γίνῃ, γιὰ τὸν χῶρο αὐτό, πολλὰς φορές, εἰσέρχονται καλλιτέχνες χωρὶς ἰδιαίτερη σχέση μὲ τὴν Ἐκκλησία ποὺ θεωροῦν αὐτονόητο ὅτι, στὸ πλαίσιο τῆς ἐλευθερίας τῆς τέχνης, μπορούν νὰ αὐτονομοῦνται ἀπὸ τὴν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ λειτουργοῦν τελείως ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὴν παράδοσή της, ἀγνοώντας τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη δὲν σκοπεύει στὴν τέρψη τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ στὴν κάθαρσίν τους, καὶ ὁ λόγος τῆς τέχνης εἶναι ἓνας λόγος προφητικὸς, πνευματικὸς καὶ διδακτικὸς. Ἀκόμη πρέπει ἡ Ἐκκλησία νὰ ἐλέγξει καὶ τὴν ποιότητα τῶν παραγομένων ἔργων τέχνης, ὅπως ἐπίσης καὶ τὶς ἐκτροπὲς ἀπὸ τὴν αὐτὴν, διότι συχνὰ παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο νὰ καταργεῖται τὸ χέρι, ὁ χρωστήρας, ἡ ψυχὴ καὶ ἡ πνευματικότητά τοῦ ἀγιογράφου-τοιχογράφου, καὶ τὴ θέση τους νὰ παίρνει ἓνα φωτοτυπικὸ μηχανήμα, ποὺ μπορεῖ νὰ δημιουργήσει ἔργα τεραστίων διαστάσεων, ποὺ θὰ ἀποτελέσουν τὸν

εικονογραφικό διάκοσμο τῶν ναῶν, ἀλλὰ τὴν ἴδια στιγμή ἔργα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δυστυχῶς λείπει ἡ ἀνθρώπινη πνοὴ καὶ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ, ποὺ κατευθύνει τὸ χέρι τοῦ ζωγράφου, πρὸς τὸν σκοπὸ «νὰ ἐγγράφει τὶς μορφές τῆς Παναγίας, πάντων τῶν ἁγίων καὶ τὸν ὠραϊσμὸν καὶ τὴν φαιδρότητα τῆς ἁγίας ἐκκλησίας» (Εὐχὴ εἰς ἀγιογράφον). Καὶ ἐπειδὴ, ὅπως στὸν προφορικὸ λόγο, ἐνυπάρχει ὁ κίνδυνος τῆς δογματικῆς ἐκτροπῆς, ἔτσι καὶ στὸν λόγο τῆς τέχνης χρειάζεται ἡ ἀνάλογη γνώση, σπουδὴ, ταπείνωση, μαθητεία καὶ θεολογικὴ κατάρτιση συνδυασμένη μὲ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ καλλιτέχνη. Ὁ κάθε λόγος ἔχει τὴ βαρύτητα τῆς ἐμπειρίας καὶ τοῦ βιώματος, ὁ λόγος εἶναι πράξη, καὶ ὁ λόγος τῆς τέχνης δὲν ἐξαιρεῖται ἀπὸ αὐτὸν τὸν κανόνα, ὅπου τὸ ἔργο τέχνης πρέπει νὰ κομίζει τὴν ἐμπειρία τῆς πνευματικῆς κατάστασης καὶ τῆς ζωῆς τοῦ ζωγράφου. Στόχος τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης δὲν εἶναι τὸ ἐφήμερο καὶ τὸ ματαιόδοξο τῆς ἀτομικότητας, ὁ εὐκολοποιισμὸς καὶ τὸ κέρδος, ἀλλὰ νὰ περιγράψει εἰκαστικὰ καὶ νὰ διδάξει « ἃ ὀφθαλδὸς οὐκ οἶδε καὶ οὖς οὐκ ἤκουσε καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη ἃ ἠτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν» (Α΄ Κορ. 2, 9). Γιὰ νὰ γίνῃ αὐτό, χρειάζεται ἡ ἐγκατάλειψη στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ υἰοθεσία ἀπ' Αὐτόν.

Στὴν Πόλη τῆς Θεσσαλονίκης ἐπίσης, ἡ παράδοση τῆς ἀγιογραφίας διδάσκεται ὡς μάθημα ἐπιλογῆς στὸν Τομέα Λατρείας, Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ τὸ ἔργο τοῦ πρώτου δασκάλου Ἰωάννη Βράνου συνεχίζουν σήμερα δύο μαθητές του, ὁ Τρύφων Τσο-

μπάνης, Λέκτορας τῆς Σχολῆς στὸ ἀντικείμενο τῆς αἰσθη-
τικῆς τῆς θείας Λατρείας, καὶ ὁ Σάββας Παντζαρίδης,
διδάκτωρ Θεολογίας καὶ ἀγιογράφος. Εὐέλπιστοῦμε πὼς
στὰ νέα προγράμματα σπουδῶν, ποὺ θὰ ξεκινήσουν νὰ
λειτουργοῦν σύντομα, θὰ λειτουργήσῃ καὶ τὸ εἰδικὸ σε-
μινάριο γιὰ τὴν ἀγιογραφία καὶ τὴν ψαλτικὴ τέχνη.

Ἡ πόλη τῆς Θεσσαλονίκης λοιπόν, πρωτοπόρος καὶ
στὴν πορεία τῆς ἀγιογραφικῆς παράδοσης, ἔχει ὅλες τὶς
προϋποθέσεις νὰ γίνῃ κέντρο ὅλων αὐτῶν τῶν πνευμα-
τικῶν ἀναζητήσεων. Σήμερα δεκάδες ἀγιογράφοι ἱστο-
ροῦν τὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἀναφορὰ στὰ ὀνόματά
τους ἀπλὰ καταγράφει τὴν παρουσία τους καὶ τὴ δράση
τους.

Ὁ Ἀβραμίδης Συμεών, ἡ Νίκη Ἀθανασάκη, ἡ Ἀναστασι-
άδου Ἰωάννα, ἡ Βασιλικὴ Βασιλείου, ὁ Βουτσινᾶς Ἄγγε-
λος, ὁ Βροῦστος Κωνσταντῖνος, ὁ Βλέτσης Νικόλαος, ὁ
Βογδάνος Θεόδωρος, ὁ Γαληνὸς Εὐάγγελος, ὁ Γεωργιά-
δης Σοφοκλῆς, ὁ Γκοσποδίνης Σταῦρος, ὁ Γρηγοριάδης
Δημήτριος, ὁ Ἐμμανουὴλ Παρασκευᾶς, οἱ Ἄφοι Εὐαγγε-
λόπουλοι, ὁ Παῦλος Εὐαγγελόπουλος, ἡ Ζαβαλιάρη Μα-
ρία, ὁ Ζελελίδης Γεώργιος, ἡ Ζυγούρη Χριστίνα, ὁ Κο-
ρωνάκης Πέτρος, ὁ Κούζογλου Ἀθανάσιος, ὁ Κρομμύδας
Ἰωάννης, ὁ Μενεξάκης Χρῆστος, ὁ Μπακόλας Χρῆστος,
ὁ Μπιλίτρογλου Ἀντώνης, ὁ Οἰκονόμου Παντελῆς, ὁ Πα-
ντζαρίδης Σάββας, ὁ Πεχλιβανίδης Ἰωάννης, ὁ Παγιούλας
Γεώργιος, ὁ Παυλίδης Αὐτόλυκος, ὁ Πυραλῆς Γεώργιος,
ὁ Σιδηρόπουλος Γεώργιος, ὁ Στούπκας Βίκτωρ, ὁ Τό-
γας Κωνσταντῖνος, ὁ Τσατσιάδης Γεώργιος, ὁ Τσολερί-
δης Χρῆστος, ὁ Τσουλκανάκης Βάϊος, ἡ Φουντούλογλου

Δέσποινα, ὁ Χαραλαμπίδης, ὁ Χριστίδης Δ., ἡ Χρηστάκη Θεανώ, εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποὺ διακονοῦν ἐπαγγελματικὰ τὴν τέχνη τῆς ἀγιογραφίας σήμερα στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ στὰ ὀνόματα καὶ στὸ ἔργο τῶν ἀνω-
νύμων καὶ ἐπωνύμων ζωγράφων τῆς πόλης, ἅς εἶναι τὸ
ἀναμμα ἐνὸς κερικοῦ στὸ ἔργο καὶ στὴ μνήμη τους καὶ μιὰ
προσευχὴ: «ἀγίασον, Κύριε, τοὺς ἀγαπῶντας τὴν εὐπρέ-
πειαν τοῦ οἴκου Σου»³⁸.

---

38. Λειτουργία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, *Εὐχὴ ὀπισθάμβωνος*.

Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

Συχνά λέμε πώς ή Ἐκκλησία ἀσκει μέσω τῆς λατρείας καὶ τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν μία ἀγωγή στοὺς πιστοὺς, παιδαγωγία ἢ μυσταγωγία μέσω τῶν διαφόρων μορφῶν τέχνης, ποὺ πλαισιώνουν τὸ τελετουργικὸ τυπικὸ καὶ τὴ ζωὴ μας. Αὐτὴ ἡ ἀγωγή ἔχει νὰ κάνει μὲ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε αἰσθητικὴ ἀγωγή καὶ στόχο ἔχει νὰ στηρίξει καὶ νὰ ὑποβοηθήσει τὸ ἔργο τοῦ Ποιμένα καὶ νὰ συμβάλει, ἐποπτικά, στὴ διακονία τῶν μυστηρίων.

Ἡ αἰσθητικὴ ὡς ἔννοια ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ καλὸ καὶ τὸ ὠραῖο¹, εἴτε στὴν τέχνη καὶ τὴν εἰκαστικὴ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας μας, εἴτε στὸ λόγο (λόγο+τεχνία), εἴτε στὴ ναοδομία, ἀκόμη καὶ στὸν διάκοσμο τοῦ ναοῦ. Ἡ προσευχὴ τῆς συνάξεως «ἀγίασον, Κύριε, τοὺς ἀγαπῶντας τὴν εὐπρέπειαν τοῦ Οἴκου Σου» δείχνει τὴν ἐκτίμηση τῆς Ἐκκλησίας σὲ ὅποιον συμβάλλει σὲ αὐτὴν τὴν αἰσθητικὴ ἀγωγή τοῦ λαοῦ. Ὁ λόγος τοῦ Ντοστογιέφσκι, ὅτι «ἡ ὁμορφιὰ θὰ σώσει τὸν κόσμο»², φαντάζει προκλητικὴ ἴσως στὴ θεολογικὴ μας σκέψη, ἂν τὴν ἀποσυνδέσουμε ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ-πνευματικὴ ὁμορφιὰ ἢ ἀπὸ Αὐτὸν ποὺ

---

1. ΓΙΑΝΝΗ ΚΑΦΟΥΣΗ, *Αἰσθητικὴ ἀγωγή*, Ἀθήνα 1974, σ. 11.

2. Ὅπ.π., σ. 9. Πρὸβλ. ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΗ, Ὁ ἡλίθιος (μτφρ. Δ. Ἀλεξάνδρου), ἐκδ. Γκοβότση, Ἀθήνα 1991, τ. Α', σσ. 94, 120 καὶ 126.

εἶναι «ὁ ὠραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων»³.

Ἡ «εὐχὴ εἰς ἀγιογράφον»⁴ μᾶς δίνει τὴν πληροφορία ὅτι ἡ εἰκόνα ἔχει καὶ ἕναν ξεχωριστό, μαζί με τοὺς πολλοὺς ἄλλους στόχους, τὸν «ὠραϊσμό καὶ τὴ φαιδρότητα τῆς Ἐκκλησίας». Γιατί τάχα ἡ ναοδομία, ἡ αἰσθητικὴ των σκευῶν καὶ τῶν ἀμφίων, ἡ ὕμνογραφία καὶ ἡ ψαλτική, ἀλλὰ καὶ τὸ κήρυγμα νὰ μὴν ἔχουν τὸν αὐτὸ στόχο; Ἡ λατρεία μας ἔχει τὴ δική της λογική, τὴν ὁποία πρέπει νὰ σεβαστοῦμε ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ νὰ τὴν ὑπηρετήσουμε πιστά, ἐφόσον ἐμφανιζόμαστε ὡς οἱ ἐργάτες καὶ οἱ διάκονοι καὶ ὄχι ὡς οἱ κύριοι καὶ ἀποκλειστικοὶ «προεστῶτες». Ἔχει ὅμως καὶ τὴ δική της αἰσθητικὴ, τὴν ὁποία ὀφείλουμε νὰ γνωρίσουμε, νὰ σπουδάσουμε, νὰ βιώσουμε, γιατί τελικὰ ἡ αἰσθητικὴ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἕνας τρόπος ἔκφρασης καὶ προβολῆς τῆς ἐμπειρίας της. Ὁ λειτουργικὸς λόγος εἶναι ἕνας λόγος ποιητικὸς, δηλαδὴ αἰσθητικὰ ἄρτιος, λόγος πνεύματος καὶ ὄχι κοινοῦ νοῦ ἢ «κοιλίας», κατὰ τὸν ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης⁵, τὸ γλωσσικὸ δὲ ἰδίωμα τῆς λατρείας εἶναι ἀναντικατάστατο καὶ αὐτὸ γιατί ὁ κοινὸς νεοελληνικὸς λόγος δὲν διαθέτει τὴν ἱεροπρέπεια τοῦ λειτουργικοῦ λόγου⁶.

3. *Ψάλλμ.* 44, 2.

4. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, ἐκδ. Ἑρμηνεία, Ἅγιον Ὅρος 2007, σ. 44.

5. ΑΓ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ θείου κηρύγματος*. Βλ. ΙΩ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὰ Θέματα*, Θεσσαλονίκη 1997, τ. Γ', σσ. 56-57.

6. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, ἐκδ. Ἴκαρος 1997, μετάφραση-σχόλια Π. ΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, σ. 112.

Αὐτοῦ λοιπὸν τοῦ λειτουργικοῦ λόγου συνέχεια εἶναι τὸ κήρυγμα, τὸ ὁποῖο οἱ Πατέρες μας μὲ πολλή σοφία τοποθέτησαν στὴν καρδιὰ τῆς λατρείας καὶ ὡς συνέχεια τῶν ἀναγνωσμάτων, γιὰ νὰ ὑπογραμμίσουν τὴν βαρύτητα, τὴν ἀξία, τὴν δύναμη καὶ τὸν μυσταγωγικὸ της χαρακτήρα.

Αὐτὸν τὸν χαρακτήρα, ποὺ πολλὲς φορὲς παραθεωροῦμε, γιὰτὶ πιστεύουμε πῶς ἡ διακονία τοῦ Λόγου μέσα στὴ λατρεία ἔχει ἀπλὰ ἓναν ἐπικοινωνιακὸ χαρακτήρα, ποὺ μᾶς δίνει τὴν εὐκαιρία ἴσως νὰ ἀποπροσανατολίσουμε τὸ λαὸ ἀπὸ τὴ σωτηρία του καὶ τὴν μετοχή του στὴ Βασιλεία, μὲ τὸ νὰ τοῦ ἀναλύσουμε τὰ κοινωνικά, καθημερινά, ἐθνικὰ ἢ ἄλλου εἴδους θέματα ἐν μέσῃ λατρεία.

Ὁ ἱεροκήρυκας δὲν εἶναι ὁ ἐπικοινωνιολόγος ποὺ ἀνέλαβε τὸ management τῆς ἐνορίας γιὰ προσέλκυση πιστῶν ἢ τὴ διαφήμιση τοῦ ἔργου της, ἀλλὰ ὁ ταπεινὸς ἐκεῖνος ἐργάτης ποὺ δανεῖζει τὸν ἑαυτόν του στὸν Χριστό, γιὰ νὰ κηρυχθεῖ τὸ Εὐαγγέλιό του, νὰ μεταφέρει τὴν ἐμπειρία τῶν Πατέρων καὶ τῶν Ἁγίων, νὰ θέσει πρότυπα ζωῆς, νὰ δείξει δρόμο, νὰ συνεχίσει ἡ ζωὴ νὰ πορεύεται κατὰ τὸ ἦθος τῶν Ἁγίων, μέσα ἀπὸ τὴν ἄμετρη ἀγάπη καὶ τὸ ἔλεος, μέσα ἀπὸ τὴν προσφορὰ καὶ τὴ μετάνοια.

Εἶναι ἐμπειρία ἀγάπης, ποὺ θὰ ἐπιτρέψει στοὺς πιστοὺς νὰ λάβουν αἴσθηση καὶ ἀντίληψη τοῦ Θεοῦ, βέβαια ὁ καθεὶς στὸ μέτρο τῶν δυνατοτήτων του καὶ τῶν πνευματικῶν του προϋποθέσεων. Ἔτσι λοιπὸν αὐτὸς ὁ χαρισμένος ἀπὸ τὸν Θεὸ λόγος, ποὺ ἐκπέμπεται ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ κάθε ἱεροκήρυκα, ποὺ τεμαχίζεται καὶ μοιρά-

ζεται στους ανθρώπους ως αίσθηση ζωής άθανάτου, ως αντίδωρο ευχαριστιακό, ως «κεκλασμένος λόγος» που χορταίνει την πείνα των πτωχών σε έμπειρίες ανθρώπων, πρέπει να συμβαδίζει με τη λογική και την αισθητική των λειτουργικών κειμένων, που είναι γεμάτα ευγένεια, αγάπη, αλήθεια, φιλανθρωπία, χορτασμο πνευματικό.

Αυτός ο λόγος χτίζει γέφυρες ανάμεσα στους ανθρώπους, γιατί σπάει την απομόνωση και μοιράζεται αγαπητικά και θυσιαστικά, καθώς διέρχεται από το καθαρτήριο της γνησιότητας και της αυθεντικότητας, της βεβαιωμένης έμπειρίας που τον αναζωογονεί διαρκώς.

Ίσως δικαιολογημένα ο μακαριστός Φώτης Κόντογλου έγραφε, πριν από 60 χρόνια περίπου, ότι «το κήρυγμα παρά το ότι άνθει έσχάτως εις την χώραν μας, παρουσιάζει και σημεία κάθε άλλο παρά ευχάριστα»⁷, και ότι πολλές φορές «προκαλείται δυσφορία, πλήξη, αγανάκτηση και σκανδαλισμός»⁸, έχουμε δέ έτοιμη την απάντηση, ότι ο διάβολος φέρνει αυτή τη δυσφορία. Είμαστε απόλυτα βέβαιοι γι' αυτό; Πρέπει να τονισθεί ότι το κήρυγμα, που ακολουθεί τα ιερά αναγνώσματα, δέν μπορεί να αναιρεί ή να διαστρεβλώνει το ύφος και το ήθος τους, δέν μπορεί να ιδεολογικοποιείται ή να ήθικοποιείται ο λόγος του Χριστού, έπειδή ο διδάσκων κατατρύχεται από ιδεοληψίες που προσπαθεί να τις κάνει κοινό κτήμα όλων των άκροατών.

7. Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, «Διά το Θεϊον Κήρυγμα», Κιβωτός, φ. 35.

8. Όπ.π.

Ὁ πιστός, ποὺ βρίσκεται στὸ Ναὸ καὶ φάχνει τὴν ἀλήθεια καὶ μία νέα πρόταση ζωῆς, δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ ἀκούει βερμπαλισμοὺς γιὰ τὴν πορεία τῆς κακῆς κοινωνίας, τῆς ψεύτρας καὶ ἄδικης, ποὺ ὁδεύει στὸν κατήφορο· ξέρεи τί εἶναι, ξέρεи ποὺ βρίσκεται, ξέρεи καὶ τί ζητᾶ. Ὅχι περιγραφή τῆς ἁμαρτίας, ἀλλὰ προσφορά ζωῆς καὶ ἀληθινῆς ἐμπειρίας. Ὅχι ρητορισμοὺς καὶ ἀνέξοδους λεονταρισμοὺς κατὰ τοῦ κακοῦ καὶ ἀναζήτηση πολλῆς φορὲς «ἀποδιοπομπαίων τράγων», γιὰ νὰ τοὺς φορτώσουμε τὴν ἀποτυχία μας (ἐπιστήμη, τεχνολογία, ΜΜΕ, Εὐρώπη, αἰρετικοί), ἀλλὰ βιωμένη ἐλπίδα, δοσμένη μὲ τρόπο πατερικό, ἀγαπητικά, μὲ γλώσσα κατανοητὴ καὶ ὕφος λειτουργικό. Πολλῆς φορὲς προσπαθώντας νὰ δείξουμε ἀπλότητα καὶ συγχρονισμό, ἐπιλέγουμε μία γλώσσα ποὺ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ λειτουργικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα. Χρησιμοποιοῦμε μία γλώσσα, ποὺ ἐγγίζει τὰ ὅρια τοῦ λαϊκισμοῦ καὶ τοῦ ξύλινου πολιτικοῦ-θρησκευτικοῦ λόγου, ποὺ ἔχει μὲν ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τῆς ρητορικότητας καὶ τῆς «σύγχρονης αἰσθητικῆς» τῆς γλώσσας μας, ἀλλὰ τὸ «γλωσσικὸ ἄλας» εἶναι λίγο καὶ ὁ λόγος ἄνοστος. Καί, ὅταν λέμε «γλωσσικὸ ἄλας», ἐννοοῦμε τὸ ὕφος καὶ τὴ γλώσσα ἐκεῖνη, ποὺ ἔρχεται, μετὰ τὸ λόγο τοῦ Ἀποστόλου καὶ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ, νὰ διερμηνεύσει τὴ Γραφή, νὰ παραμυθῆσει καὶ νὰ παρηγορήσει τὸ λαό, νὰ τὸν πάρει πατρικὰ ἀπὸ τὸ χέρι καὶ νὰ τὸν ὀδηγήσει στὴ χαρὰ τῆς Βασιλείας, τὴ Θεία Λειτουργία. Ἄν ἔχουμε τὴ δύναμη νὰ σιωπήσουμε ἐμεῖς ταπεινὰ καὶ νὰ ἀφεθοῦμε, ἄνευ ὄρων, στὸ Χριστό, γιὰ νὰ μιλήσει αὐτὸς μέσα ἀπὸ τὸ στόμα

μας, τότε ο λόγος μπορεί να οδηγήσει «εις την τῶν εὐαγγελικῶν κηρυγμάτων κατανόησιν ...» και ὁ κόσμος νὰ χαρεῖ τὴν παρέμβασή μας, νὰ νιώσει χαρὰ καὶ λαχτάρια γιὰ τὸ κήρυγμα, νὰ αἰσθανθεῖ ὅτι ἦταν λόγος γι' αὐτὸν προσωπικά, τοῦ ἔδωσε ἐλπίδα κι ἀπαντήσεις καὶ φεύγει ἀπὸ τὸ Ναὸ ἀναπαυμένος καὶ ἀνάλαφρος, νιώθει ὅτι τὸ κήρυγμα τοῦ ἔδωσε τὴ σχέση πὸ ἔψαχνε μὲ τὴν Ἐκκλησία, τοῦ ἔδωσε τὸ μέτρο νὰ ἀνακαλύψει τὶς δυνατότητές του, τοῦ καλλιέργησε τὸ αἰσθητήριο καὶ τοῦ πρόσφερε ἀγωγή. Τὸ κήρυγμα εἶναι πάντα μιὰ ἀφορμὴ γιὰ προσωπικὴ σχέση ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ, μιὰ σχέση ποιμένα καὶ ποιμνίου, ὄχι στὸ πλαίσιο μιᾶς δημοσιοσχετίστικης λογικῆς, πὸ ἐπιχειρεῖ νὰ βρεῖ ἐπαφὴ μὲ τὸν κόσμο καὶ νὰ βρεῖ τὸ ρυθμὸ τοῦ κόσμου μέσα ἀπὸ ρητορικὰ σχήματα, ἢ λογικὰ ἐπιχειρήματα καὶ φιλοσοφικὰ τερτίπια, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὸ βλέμμα τοῦ Πατέρα τῆς παραβολῆς τοῦ Ἀσώτου, μέσα ἀπὸ τὴ λαχτάρια τοῦ πατέρα αὐτοῦ πὸ τρέχει πρὸς τὸν υἱό, γιὰ νὰ σμικρύνει τὴν ἀπόσταση τῆς ἐπιστροφῆς. Αὐτὴ εἶναι ἡ βαθειὰ καὶ αὐθεντικὴ σχέση πὸ φάχνει ὁ λαός, πὸ μὲ λιγοστὲς λέξεις καὶ μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ σώματος ἀκόμα, πὸ φέρει τοὺς δικούς της συμβολισμούς, ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν κατανόηση τῆς ἀλήθειας καὶ τὴν ἀναζήτηση τῆς νέας Ἐμπειρίας.

«Τὸ κήρυγμα μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἢ εὐλογημένη ὥρα πὸ ὁ ἱερέας, ἔχοντας ἐπίγνωση τοῦ μεγέθους τῆς ἀτομικῆς του ἀποτυχίας, μὰ καὶ τὴν ἐμπειρία τοῦ ἀπείρου ἐλέους τοῦ Θεοῦ, ἔρχεται νὰ μοιραστεῖ τὴν βιωμένη ἀγάπη μὲ τοὺς ἀδερφούς του»⁹.

9. ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, «Κήρυγμα: ἀπὸ τὸ ρητορικὸ μονό-

Ἡ χρήση τῆς γλώσσας καὶ τῆς αἰσθητικῆς τῆς, στὴ διακονία τοῦ κηρύγματος, μπορεῖ νὰ γίνεῖ ὄχημα αὐτῆς τῆς σχέσης ποῦ ψάχνουμε ὅλοι μας.

«Τὴν παράδοσή μας τὴν βλέπουμε ὡς μιὰ αἰσθητὴ πραγματικότητα μέσα στὴ θεία Λειτουργία, ὄχι στὴν ξεπερασμένη καὶ κουραστικὴ μεγαλοπρέπεια ἀλλὰ στὴ διατήρηση λέξεων, ἐκφράσεων, στὴν ποίηση τοῦ λειτουργικοῦ λόγου καὶ στὸ ἀκίνητο πνεῦμα τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐνότητος μέσα στὴ σύναξη τῆς Ἐκκλησίας»¹⁰, ὅλα «συντεταγμένα καὶ συναριθμούμενα», τίποτε περιττό, κανέναν λόγος κενός, ὅλα ἕνας διάλογος ἤχων, κίνησης, φωτός, ποῦ εἰσχωρεῖ στὰ κατάβαθα τῆς ψυχῆς τοῦ πιστοῦ¹¹. Αὐτὴ τὴ λογικὴ, αὐτὴ τὴν τάξη, αὐτὴ τὴν αἰσθητικὴ, αὐτὸ τὸ ἦθος, αὐτὸ τὸ ὕφος ὀφείλουμε νὰ τὰ περάσουμε στὸ κήρυγμα, ὄχι μὲ ἀρχαϊσμούς καὶ γλωσσικούς βαρβαρισμούς, ποῦ ὀρθώνουν τείχη ἀνάμεσα στὸν ἄμβωνα καὶ τὸ λαό, ἀλλὰ μὲ πνεῦμα ἀληθινὰ διδασκαλικὸ κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Χριστοῦ. Ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ δὲν ψάχνει στὸν Ναὸ τὸν δάσκαλο μὲ τὸ τεντωμένο δάχτυλο καὶ τὴν «ἐπηρμένην ὀφρύν», γιὰ νὰ τὸν μαλώσει γιὰ τὴν ἁμαρτία του ἢ τὴν ἀποστασιοποίησή του ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἀλλὰ ἀναζητᾷ ἕναν πατέρα γιὰ νὰ γλυκάνει τὴν ὀρφάνεια ποῦ ἔνωσε μακρὰν τῆς οἰκίας τοῦ Πατρός του, ἕνα σπίτι ποῦ νὰ τὸν ὑποδεχθεῖ μὲ ἀγάπη, χωρὶς τὸν

λογο στὴ διακονία τοῦ προσώπου», *Σύναξη*, τ. 83, σ. 26.

10. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΨΑΡΙΑΝΟΥ (Μητρ. Κοζάνης) *Ἡ θεία Λειτουργία*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1982, σ. ιγ'.

11. Ὅπ.π.

γογγυσμό του μεγαλύτερου αδελφοῦ, ἕνα τραπέζι στρωμένο για χάρι του.

Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ μιὰ εἰκονιστικὴ ἀπόδοση τῆς παραβολῆς τοῦ Ἀσώτου Υἱοῦ, ποὺ ἀπαντᾶται σὲ μιὰ μεταβυζαντινὴ τοιχογραφία, ὅπου ὁ ζωγράφος, καθὼς ἱστορεῖ τὶς διάφορες φάσεις τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ἀσώτου, ἔχει καὶ μιὰ τελευταία λεπτομέρεια στὴν ὁποία εἰκονίζει τὸν ἄσωτο, συνεσταλμένο καὶ ἔκπληκτο, για ὅσα συνάντησε στὸ σπίτι του ἀπὸ τὴν ἄμετρη ἀγάπη τοῦ πατέρα του. Πλησιάζει καθαρὸς καὶ στολισμένος τὸν πατέρα του ὁ ὁποῖος τὸν ὑποδέχεται στὸ τραπέζι κρατώντας στὰ χέρια του ἕνα δισκοπότηρο για νὰ τοῦ μεταδώσει τὴ θεία Εὐχαριστία, τὴν ὀλοκλήρωση τῆς συνάντησης τῆς ἀγάπης, τὸ ἀποκορύφωμα τῆς πραγματικῆς κοινωνίας. Ἔτσι ὁ λαϊκὸς ζωγράφος φαντάστηκε αὐτὴ τὴ συνάντηση.

Ἀντιλαμβάνεται λοιπὸν κανεὶς ὅτι, μέσα σὲ ἕνα τέτοιο λειτουργικὸ κλίμα, τὸ ὕφος τοῦ λόγου μας καὶ τὸ ὕφος τῆς φωνῆς μας θὰ πρέπει νὰ συμβαδίζει μὲ τὰ τελούμενα καὶ τὰ γινόμενα στὸ Μυστήριο. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ ἡ Ὁμιλία τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου¹² «Ὅτε τῆς Ἐκκλησίας ἔξω εὐρεθεὶς ὁ Εὐτρόπιος ...», ὅπου μιλάει για τὴ σχέση Χριστοῦ καὶ ἀνθρώπινης φύσης, τὴν ὁποία παρομοιάζει μὲ πόρνη. «Ἐπειδὴ δὲν μπορούσε ἐκεῖνη (ἡ ἀνθρώπινη φύση) νὰ ἀνέβει ψηλά, κατέβηκε ὁ ἴδιος στὰ χαμηλά. Ἔρχεται στὴν καλύβα τῆς, τὴν βλέπει μεθυσμένη. Καὶ μὲ ποιὸ τρόπο ἔρχεται; Ὅχι μὲ φανερὴ τὴ θεότητά Του ..., μήπως βλέποντάς τον τρομοκρατηθεῖ,

12. PG 52, 404A - 411B.

μήπως λαχταρήσει και τοῦ φύγει ... και ἔπειτα λέγει: δὲν σὲ φύτεψα στὸν παράδεισο;

– Τοῦ λέγει, ναί.

– Και πῶς ξέπεσες ἀπὸ ἐκεῖ;

– Ἦρθε και μὲ πῆρε ὁ διάβολος ἀπὸ τὸν παράδεισο.

– Φυτεύτηκες στὸν παράδεισο και σ' ἔβγαλε ἔξω. Νὰ σὲ φυτέψω μέσα μου. Δὲν τολμᾷ νὰ πλησιάσει ἐμένα.

– Ἀλλὰ εἶμαι, λέει, ἀμαρτωλὴ και βρώμικη.

– Μὴ μοῦ σκοτίζεσαι, εἶμαι γιατρός».

Αὐτὸ χαρακτηρίζει τὸν Νυμφίο Χριστό, τὸ νὰ μὴ ζητάει εὐθύνες γιὰ λάθη και ἀμαρτήματα, ἀλλὰ νὰ συγχωρεῖ και λάθη και ὅλα τα παραστρατήματα. Αὐτὸ χαρακτηρίζει και τὸν κάθε πατέρα.

Τὸ διδασκαλικὸ ἔργο και ὁ τρόπος τοῦ Χριστοῦ, εἶναι αὐτονόητο ὅτι βρίσκεται τώρα σὲ ἄλλα χέρια και σὲ ἄλλὰ χεῖλη μὲ ποιά δικαιολογία ἄραγε «διορθώνουμε» αὐτὰ ποῦ μᾶς παρέδωσε ὁ Χριστὸς ὡς παρακαταθήκη;

Μιὰ ἀνάγνωση και μόνο της εὐχῆς τῆς χειροτονίας, θὰ μᾶς ἐπανεφέρε ἴσως στὸν ρόλο ποῦ ἔταξε ὁ Χριστὸς τοὺς διαδόχους τῶν Ἀποστόλων Του, «εἰς τύπον και τόπον» τῆς αἰσθητῆς παρουσίας Του.

Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ λόγος τοῦ Ἱεροῦ Νικολάου Καβάσιλα, ποῦ λέει πῶς ὁ διάκονος τοῦ λαοῦ πρέπει νὰ εἶναι «ἰλαρώτερος φίλων, ἀκριβέστερος τυράννων, πατὴρ φιλοστοργώτερος, μελῶν συμφεύστερος, καρδίας ἀναγκαιότερος»¹³. Κατὰ τὸ κήρυγμα, ὁ ἀνθρώπινος λόγος τῶν Γραφῶν, τὸ κείμενο, μεταβάλλεται σὲ Λόγο τοῦ

13. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, PG 150, 373.

Θεοῦ γὰρ νὰ δοθεῖ στὸ λαό. Ὁ Ὀριγένης ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ δίδαξε γιὰ δύο εἰδῶν θεία Κοινωνία στὴ λειτουργία: ἡ πρώτη τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δεύτερη τοῦ Σώματος καὶ τοῦ Αἵματός Του¹⁴.

Μὲ ὅση λοιπὸν προσοχὴ καὶ εὐλάβεια ὁ ἱερεὺς μεταδίδει τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα τοῦ Κυρίου, μὲ τὸν αὐτὸ τρόπο πρέπει νὰ μεταδίδεται καὶ ὁ Λόγος Του, γιὰτὶ τελικὰ καὶ τὰ δύο ὁδηγοῦν στὴν αἰωνιότητα καὶ τὴ σωτηρία.

---

14. ΟΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν*, κη'. ΒΕΠΕΣ 15, σ. 51 καὶ *Εἰς τοὺς Ψαλμούς*, ριγ'. ΒΕΠΕΣ 16, σ. 126.

Ο ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΣΙΩΠΗΣ

Φαντάζει όξύμωρο και όμως δέν εἶναι. Εἶναι πολλές φο-
ρές πού τὰ λόγια, τὰ πολλὰ λόγια, φέρνουν τή νοσταλγία
τῆς σιωπῆς και τήν καθιστοῦν ὄχι μόνο ζητούμενη ἀλλά
και ἐπιτακτικά ἀναγκαία. Ζοῦμε σέ μιὰ ἐποχή ὅπου ὁ
πληθωρισμός τοῦ λόγου συναγωνίζεται τὰ οἰκονομικά
πληθωριστικά ἀδιέξοδα. Παλιὰ φθαρμένα χαρτονομί-
σματα, γεμάτα μηδενικά, πού δέν προσφέρουν τίποτα,
παρὰ μόνο τήν μηδενικότητά τους, σέ ἓνα νόμισμα πού
ἔχασε κάθε ἀξία, γιατί ἔπαψε νά ἔχει ἀντίκρισμα. Βομ-
βαρδιζόμαστε καθημερινά ἀπό λόγια, δυστυχῶς ὄχι λογί-
ων, πού χτίζουν τήν ἀ-λογία τοῦς πάνω στήν ἄμμο τῆς
κινούμενης καθημερινότητας. Πολιτικός και θρησκευτικός
βερμπαλισμός, ἀφελεῖς φωνασκίες-μερικῆς φορῆς και
ἀπό ἄμβωνος-στόμφος πού ὄχι μόνο δέν πείθει, ἀλλά δη-
μιουργεῖ και ἀπέχθεια σ' αὐτοῦς πού ἀναζητοῦν ἀληθινά
τήν σοφία τῶν σοφῶν και τήν σύνεση τῶν συνετῶν (πρβλ.
Ἦσ. 29, 14. Α' Κορ. 1, 19). Οἱ ἀσχολούμενοι μέ τήν πα-
γκόσμια κρίση ἰσχυρίζονται ὅτι αὐτή ὀφείλεται στίς πλη-
θωριστικές πιέσεις. Ἄραγε ἡ πνευματική κρίση τῆς
ἐποχῆς μας δέν ὀφείλεται και στόν πληθωρισμό τοῦ λό-
γου, ὅπου ποτέ ἄλλοτε οἱ ἄνθρωποι δέν ἐπικοινωνοῦσαν
τόσο εὔκολα και γρήγορα, ἀλλά και ποτέ ἄλλοτε δέν
παρατηρήθηκε τὸ φαινόμενο νά κοινωνοῦν τοῦ λόγου και

τῆς ζωῆς τόσο λίγο καὶ τόσο φτωχικά; Κάποτε ὁ λόγος ἦταν ζωὴ «οἱ ἀκούσαντες ζήσονται»¹, καὶ δημιουργία «τῷ λόγῳ τοῦ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν»² ἐνῶ καὶ σήμερα φτωχύνουμε τόσο πολὺ καὶ ἐκδαπανήσαμε τόσο ἄσκοπα αὐτὸν τὸν θησαυρὸ τοῦ λόγου, ποὺ τὸ μόνο ποὺ καταφέρνουμε εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ ἐγώ μας. Ὁ λόγος σὰν αὐθύπαρκτη ἔννοια ἔχει πλέον χρεοκοπήσει, γιατί ἔχασε τὸ πνεῦμα του, τὸν προορισμό του, στὴν δὲ παράδοσή μας ὁ λόγος πάντα ἦταν ἐμπειρία καὶ πράξη, σήμερα ἔπαψε νὰ γίνεται πράξη, ἔδωσε τὴ θέση του στὴ «ἠθικῆ» διδασκαλία, σὲ παραγγέλματα καὶ κανόνες, ἔγινε λόγος ποὺ δὲν «μιλάει» ἀλλὰ καὶ ποὺ δὲν «ἀκούει» τὴν κραυγὴ τῆς ἐποχῆς μας. Ἕνας ἀκόμη θόρυβος κοντὰ στοὺς τόσους ἄλλους. Μιὰ ἀτέλειωτη λογομανία, ὑπεροπτική, αὐθάδης πολλὲς φορές, ἀταπείνωτη, ἐπιβάλλεται στανικῶς ἐπὶ πάντων καὶ περιμένει νὰ δρέψει τοὺς καρποὺς τῆς ματαιοδοξίας. Παρακολουθεῖστε μιὰ τηλεοπτικὴ συζήτηση, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσετε τὰ παραπάνω. Λόγια ποὺ δὲν μποροῦν νὰ φτάσουν οὔτε στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τῆς στρογγυλῆς τράπεζας. Λόγος ποὺ ἔχει μῆκος ἀλλὰ δὲν ἔχει βάθος, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἱεροκήρυκες ἀνεβασμένοι στὸ ὕψος τοῦ «ἄμβωνά τους» ἀδυνατοῦν νὰ καταλάβουν ὅτι, γιὰ νὰ μιλήσουν σήμερα στὸ λαό, πρέπει ὀπωσδήποτε νὰ σιωπήσουν αὐτοὶ γιὰ νὰ ἀφήσουν νὰ μιλήσει ἐπιτέλους ὁ Θεός. Ὅμως αὐτὸ θέλει ταπείνωση,

1. Ἰω. 5,25.

2. Ψαλμ. 32, 6. ΜΩΥΣΕΩΣ ΜΟΝΑΧΟΥ, Ἡ εὐλαλή σιωπὴ, ἐκδ. Ἐν Πλῶ, 2008, σ. 28.

πολὺ ταπεινὼση καὶ ἀρετῇ. Ἡ σιωπὴ εἶναι ἀποτέλεσμα ὑπαρξῆς, ἐνῶ οἱ φωνασκίες μας καὶ ὁ δῆθεν λόγος μας εἶναι ἀπόδειξη τῆς ἀνυπαρξίας μας. «Ἄν ἀποκτήσεις τὴν ἀρετὴ τῆς σιωπῆς, μὴν καυχῆθῆς ὅτι κατόρθωσες κάτι σπουδαῖο. Πείσε καλύτερα τὸν ἑαυτὸ σου, πῶς δὲν εἶσαι ἄξιος οὔτε νὰ μιλάς» λέει ὁ ἄββᾶς Ποιμῆν. Ἡ Ἐκκλησία συχνὰ ἐκφράστηκε μὲ τὴ σιωπῇ, δίδαξε μὲ τὴ σιωπῇ, θαυματούργησε μὲ τὴ σιωπῇ. Ὅταν κάποτε προέτρεψαν τὸν Ἀββᾶ Σισώη νὰ πεῖ κάποιον λόγο, γιὰ νὰ ὠφεληθεῖ ὁ ὑψηλὸς ἐπισκέπτης του, ἀπάντησε: «γιατί μὲ προκαλεῖτε νὰ φλυαρήσω; Ἴδου κάνε ὅτι βλέπεις»³, δηλαδὴ τὸ παράδειγμα τῆς ζωῆς εἶναι ὁ ἀσφαλέστερος διδάσκαλος τῆς ἀρετῆς. Ἄλλωστε, ἂν δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ὠφεληθεῖ ἀπὸ τὴν σιωπῇ, οὔτε ἀπὸ τὰ λόγια μπορεῖ νὰ ὠφεληθεῖ. Εἶναι αὐτὴ ἡ ἐκκωφαντικὴ σιωπῇ ποὺ διαπερνᾷ τὴν ὑπαρξὴ μας καὶ τὴν μπολιάζει μὲ πνεῦμα Θεοῦ. «Ἡ σιωπῇ φαίνεται νὰ ἔχει μιὰ ἄγνωστη, μυστικὴ, ἰσχυρὴ δύναμη, ποὺ δὲν ἀγαπᾷ τὴ φθορὰ τῆς ἐπιπόλαιης συζητήσεως, τῆς πρόχειρης κουβέντας, τοῦ ἄστατου ρευστοῦ λόγου. Ὁ ἄββᾶς Ἰσαὰκ ὁ Σύρος παραγγέλλει, ὄχι μόνο στοὺς μοναχοὺς, νὰ ἀγαπήσουνε τὴ σιωπῇ, γιατί εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, τῆς πανευφρόσυνης, οὐράνιας βασιλείας»⁴. Συχνὰ οἱ Πατέρες ἀδυνατοῦν νὰ ἐκφράσουν τὰ

3. ΑΒΒΑ ΣΙΣΩΗ, *Ἀποφθέγματα*, 45, *Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν, Ἀποφθέγματα Γερόντων*, ἐκδ. «Γρηγόριος Παλαμᾶς», ΕΠΕ, μτφρ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Θεσσαλονίκη* 2012, σ. 685.

4. ΜΩΥΣΕΩΣ ΜΟΝΑΧΟΥ, ὅπ.π., σσ. 23-31. Πρβλ. ΙΣΑΑΚ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ, *Ἀσκητικά, Ἐπιστολὴ Γ΄*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, σ. 365.

βιώματά τους με ανθρώπινα λόγια, γιατί ο λόγος δεν μπορεί να εκφράσει τὰ μεγάλα και θαυμαστά. Ὁ Ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν Παῦλος γράφοντας στοὺς Κορινθίους ἐξομολογεῖται τὴν ἀδυναμία τοῦ λόγου του, νὰ μιλήσει γι' αὐτὰ ποὺ ἔζησε, ὅταν «ἤρπαγη εἰς τὸν παράδεισον» καὶ ἄκουσε ρήματα ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ ἐκφέρει κανένας ἀνθρώπινος λόγος⁵. Στὴν ἀσκητική μας παράδοση συχνὰ οἱ ἅγιοι κρύβουν τὶς ἐμπειρίες τους, σιωποῦν, κι ὅμως βρίσκεται ἄλλος τρόπος νὰ κοινωνήσουν αὐτὰ τὰ βιώματά τους στὸ λαό. Εἶναι γνωστὴ ἄλλωστε ἡ διήγηση τοῦ Γεροντικοῦ, ὅπου κάποιος ἀπὸ τοὺς ἐπισκέπτες τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου, ὄση ὥρα ἦταν στὸ κελλὶ τοῦ ἁγίου, δὲν τοῦ ἀπηύθυνε καμιὰ ἐρώτηση, καὶ ὅταν ὁ ἅγιος τὸν παρατήρησε γιατί δὲν ρωτᾶ κάτι, ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἀπάντησε πὼς «ἀρκεῖ μοι μόνον τοῦ βλέπειν σε, Πάτερ»⁶. Τὴν δυναμικότητα τοῦ λόγου καὶ τῆς σιωπῆς τοῦ Χριστοῦ τὴν βλέπουμε συχνὰ στὴν Ἁγία Γραφή. Ἐκεῖ ὅπου μιᾶ, ὁ λόγος Του κάνει θαύματα, ἐγείρει νεκρούς, «εἶπε λόγον καὶ ἰαθήσεται ὁ παῖς μου»⁷, ἢ «νεανίσκε, σοὶ λέγω ἐγέρθητι»⁸. Καὶ ἐκεῖ ὅπου σιωπᾶ, «ὁ δὲ Ἰησοῦς ἐσιώπα», (Ματθ. 26, 63), αὐτὴ ἡ σιωπὴ εἶναι ἐκωφαντικὴ καὶ τυραννικὴ γιὰ τοὺς ἀποδέκτες τῆς. Δὲν μποροῦν νὰ σηκώσουν τὸ βάρος τῆς σιωπῆς τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, λέγει πὼς «ἡ σιωπὴ ποὺ ἀσκεῖται με ἐπί-

5. Α' Κορ. 2,9.

6. Φιλοκαλία, ὅπ.π., σ. 61.

7. Λουκ. 7,7.

8. Λουκ. 7,14.

γνωση καὶ διάκριση εἶναι μητέρα τῆς προσευχῆς, ἀνάκληση ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία τῶν παθῶν, ἐπιστάτης τῶν λογισμῶν, σύζυγος τῆς ἡσυχίας, μυστικὴ πνευματικὴ πρόοδος»⁹. Ὁ δὲ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γράφει χαρακτηριστικὰ: «σιωπῶμεν τῷ λόγῳ, τὸ λαλεῖν ἃ χρὴ διδασκόμενοι καὶ τῶν παθῶν ἐπικρατεῖν γυμναζόμεθα»¹⁰. Θέλει, ἀλήθεια, πολὺ δύναμη γιὰ νὰ μπορέσει κάποιος νὰ σιωπήσει καὶ νὰ ἀσκηθεῖ στὸ μυστήριο τῆς σιωπῆς, «Χριστῷ συνενέκρωσα τὴν γλῶσσαν, ἥνικα ἐνήστευον, καὶ ἀναστάντι συνήγειρα. Τοῦτό μοι τὸ τῆς σιωπῆς μυστήριον, ἵνα, ὡσπερ ἔθυσσα νοῦν ἀνεκκλάλητον, οὕτω θύσω καὶ λόγον κεκαθαρμένον»¹¹, σημειώνει ὁ ἴδιος Πατέρας, ποὺ σὲ ἄλλο σημεῖο λέγει πὼς τὸ πιὸ χρήσιμο καὶ ἐπωφελές γι' αὐτὸν εἶναι νὰ «φιλοσοφεῖ καθ' ἡσυχίαν»¹². Θέλει ἀγώνα νὰ δαμάσεις τὰ αἰσθητήρια καὶ νὰ ἀποκτήσεις τὸ λαμπρὸ φῶς τῆς γνώσης. Ἄν χρειαστεῖ νὰ μιλήσεις, μίλα, λέει ὁ Θεολόγος Γρηγόριος, ἀλλὰ μόνο ἂν ἔχεις νὰ πεῖς κάτι καλύτερό της σιωπῆς. Ἀγάπα, λέει, τὴν ἡσυχία, «ἐνθα κρεῖττον λόγου τὸ σιγᾶν»¹³, ἀλλὰ νὰ θυμᾶσαι νὰ «ταμιεύεις στὸν ἑαυτὸ σου καὶ λόγον καὶ σιωπὴν»¹⁴ καὶ

9. ΜΩΥΣΕΩΣ ΜΟΝΑΧΟΥ, σ. 32. Πρὸβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ.

10. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Ἐπιστολαί*, 64 *Κληδονίω*. PG 37, 208.

11. Ὅπ.π., 213.

12. PG 36, 189.

13. Ὅπ.π.

14. Ὅπ.π.

νά μὴ ξεχνᾶς ὅτι ἡ σιωπὴ εἶναι τὸ δῶρο τοῦ Θεοῦ¹⁵. Ἄλλωστε τίποτε δὲν εἶναι πιὸ καταστροφικὸ ἀπὸ μιὰ κακιὰ γλῶσσα, ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος Πατέρας¹⁶, καὶ πάντως ὁ βίος εἶναι τὸ μοναδικὸ πρᾶγμα ποῦ εἶναι τελικὰ συμφέρον, παρὰ ὁ λόγος¹⁷. Ὅταν ρώτησε κάποτε ὁ ἀββᾶς Ἀρσένιος πῶς μπορεῖ νὰ σωθεῖ, ἄκουσε μιὰ φωνὴ ποῦ τοῦ ἔλεγε: «Ἀρσένιε, φεῦγε, σιώπα, ἡσύχαζε»¹⁸. Ὁ ἄνθρωπος, ποῦ μπορεῖ νὰ βιώνει τὸ «μυστήριον τῆς σιωπῆς»¹⁹, μιλά στὸ Θεὸ καὶ σιωπαίνει στοὺς ἀνθρώπους διδάσκοντας μὲ τὶς πράξεις του καὶ τὴν σιωπὴ του. Ἀφήνει στὴν ἄκρῃ «τὴν πολλὴν φλυαρίαν καὶ τὰς βεβήλους κενοφωνίας καὶ τὸ τῆς ἐπιστήμης ἄσχετον»²⁰, γιατί ἡ ζωὴ του καταντᾶ «πλοῦς ἀκυβέρνητος»²¹. Συχνὰ συμβαίνει οἱ ἄνθρωποι, καὶ κυρίως οἱ δάσκαλοι τοῦ λαοῦ, νὰ ζητοῦμε ἀπὸ τοὺς ἄλλους τὴν τελειότητα, ἐνῶ ἐμεῖς δὲν κάνουμε τὸν παραμικρὸ ἀγῶνα καὶ ἀρκούμαστε στὰ ἐξωτερικὰ καὶ σ' αὐτὰ ποῦ δὲν ἀνταποκρίνονται σὲ κάποια μορφή πνευματικότητας. Λόγια φτωχά, στὴν οὐσία, ποῦ κυρίως ἐλέγχουν καὶ ἐκθέτουν τὸν ὁμιλητὴ καὶ διδάσκαλο, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν λαϊκὴ ρήση, περὶ τοῦ δασκάλου ποῦ δί-

15. Ὅπ.π.

16. Ἔπη Ἱστορικά. PG 37, 1309, 25.

17. Ὅπ.π., Ἐπιστολὴ ΣΙΔ', στ. 211.

18. Φιλοκαλία, ὅπ.π., σ. 67.

19. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Ἐπιστολὴ λβ'. Παλαδίω. PG 37, 213.

20. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος ΑΒ'. PG 36, 180.

21. Ὅπ.π.

δασκε ἀλλὰ δὲν τηροῦσε τὸν νόμο. Ἄλλωστε ὁ λόγος δὲν εἶναι πάντοτε ὁ οὐσιαστικὸς τρόπος ἐπικοινωνίας τῶν ἀνθρώπων. Οἱ δρόμοι πομποῦ δέκτη δὲν εἶναι πάντοτε ἀνοικτοὶ καὶ χωρὶς προβλήματα. Ἀκόμα καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ σώματος ἢ τὸ ὕφος καὶ ἦθος τῆς φωνῆς εἶναι δυνατὸν νὰ διαταράξουν αὐτὴ τὴ σχέση. Ὁ ἐλλειμματικὸς λόγος καὶ χωρὶς πνευματικότητα, μάλλον διασπᾷ τὴν ἐνότητα καὶ τὸ πλησίασμα τῶν ἀνθρώπων, παρὰ τοὺς ἐνώνει²². Ἔτσι συχνὰ οἱ Πατέρες καλοῦν τοὺς πιστοὺς νὰ μαθητεύσουν στὸν διδακτικὸ λόγο τῆς σιωπῆς, γιατί αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος μεστός, καθαρὸς καὶ ὠραῖος λόγος, ἐπειδὴ δὲν ἐκφράζει μιὰ ἀτομικὴ ἄποψη ἢ ἓναν αὐτονομημένο ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία λόγο, ἀλλὰ εἶναι λόγος δωρεᾶς καὶ χάρισμα στοὺς ταπεινοὺς τῇ καρδίᾳ. Οἱ ἅγιοι Πατέρες καλλιέργησαν τὴν ἔλλογη σιωπὴ καὶ τὸν ἔνθεο λόγο²³, γι' αὐτὸ βλέπουμε πὼς πάντα ὁ λόγος τοὺς εἶχε ἀντίκρισμα στὴ σιωπὴ τους, ποὺ γι' αὐτοὺς ἦταν πραγματικὰ χρυσός. Οἱ ἡσυχαστὲς Πατέρες ὄχι μόνο βίωσαν τὸ μυστήριον τῆς σιωπῆς, ἀλλὰ δίδαξαν στοὺς ἀνθρώπους αὐτὲς τὶς ἐμπειρίες τους καὶ ἐξέφρασαν τὴν ἀγάπη τους στὸ Θεό, μέσα ἀπὸ τὴν ἄσκηση τῆς σιωπῆς. Ἡ ἀληθινὴ ἀγάπη δὲν διατυπώνεται μὲ λόγια, ἀλλὰ ἐκφράζεται πάντα μέσα ἀπὸ τὴ σιωπὴ. Ἡ ἡσυχαστικὴ παράδοση, ποὺ θέλει τὸν ἀσκητὴ «μόνον μόνῳ Θεῷ», δείχνει ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ συγκλονιστικὴ ἐμπειρία ἀγάπης καὶ θείου ἔρωτος ποὺ βίωσαν οἱ ἅγιοι καὶ ἀσκητὲς τῆς Ἐκκλησίας μας. Ὁ Ἀπόστολος

22. Βλ. ΜΩΥΣΕΩΣ ΜΟΝΑΧΟΥ, ὅπ.π., σ. 22.

23. Ὅπ.π., σ. 20.

Παῦλος εἶναι χαρακτηριστικό παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἀδυναμίας τοῦ λόγου, ὅταν ἔζησε τὴν ἀρπαγή του στὸν παράδεισο καὶ γράφει πῶς «ἤκουσεν ἄρρητα ῥήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι»²⁴. Δηλαδή οἱ μεγάλες πνευματικὲς ἐμπειρίες δὲν ἐκφράζονται μὲ λόγια, γιατί θεωρεῖται ὅτι τὰ λόγια μειώνουν τὸ γεγονὸς τῆς ἐμπειρίας. Κρατοῦν κρυφὸ τὸ μυστικὸ τοῦ θεοῦ ἔρωτά τους, ἀλλὰ αὐτὸς ὁ ἔρωτας τοὺς ἔκανε νὰ λάμπουν ἀπὸ τὴν χάρη τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀγαπᾷ τὸν Θεὸ μανικά. Αὐτὸ θέλει πολὺ δύναμη, πολὺ ταπείνωση καὶ πολὺ σιωπή, διότι, ὅπως ἔλεγε ὁ Ἀββᾶς Σισώης, ὁδηγεῖ στὴν μακαριότητα²⁵. Ὁ ἀββᾶς Ποιμένας πίστευε πῶς τὸ νὰ διδάσκεις τὸν πλησίον εἶναι σὰν νὰ τὸν ἐλέγχεις²⁶, γι' αὐτὸ ἔλεγε «δίδαξε μὲ τὸ στόμα σου, μόνο ὅσα ἔχει ἡ καρδιά σου»²⁷. Ἀκόμη μὲ πολὺ σοφὴ διάθεση συμβούλευαν τοὺς ἀνθρώπους, ὥστε, ἀπέναντι σὲ κάθε πόνου ποὺ θὰ τοὺς εὔρη, ἡ μόνη νίκη νὰ εἶναι ἡ σιωπή²⁸, καὶ τοῦτο εἶναι σημαντικὸ νὰ τὸ προσέξουμε σήμερα, ὅταν προσπαθοῦμε μὲ λόγια τελείως ἀνθρώπινα νὰ ἀνακουφίσουμε τὸ βάρος ἑνὸς μεγάλου πόνου, ἑνὸς θανάτου, μιᾶς βαριάς ἀσθένειας, νομίζοντας ὅτι ὄχι ὁ Θεός, ἀλλὰ ἐμεῖς εἴμαστε ἡ παρηγορία τῶν ἀνθρώπων. Ἐὰν θυμηθεῖ κανεὶς τὸ γραμμένον ῥητὸ «ἐκ τῶν λόγων σου δικαιοθήσῃ, καὶ ἐκ τῶν λόγων σου κατα-

24. Β' Κορ. 12,4.

25. Φιλοκαλία, ὅπ.π., σ. 685.

26. Ὅπ.π.

27. Ὅπ.π., σ. 553.

28. Ὅπ.π., σ. 543.

δικασθήσῃ, αἰρεῖται μᾶλλον τὸ σιωπᾶν» δηλαδή ὅτι ἀπὸ τὰ λόγια σου θὰ δικαιωθεῖς καὶ ἀπὸ τὰ λόγια σου θὰ κατακριθεῖς, τότε, λέει ὁ ἄββᾶς Ποιμὴν, θὰ προτιμήσει τὴ σιωπὴ (Φιλοκαλία σ. 542, 42). Γι' αὐτὸ εἶναι σημαντικό ὁ ἄνθρωπος ποὺ διδάσκει νὰ μπορεῖ πρῶτος νὰ ἐκτελεῖ αὐτὰ ποὺ λέει, γιατί ἄλλιῶς εἶναι ὅμοιος μὲ βρύση ποὺ ὅλους τοὺς πλένει καὶ τοὺς καθαρίζει, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ καθαρίσει τὸν ἑαυτό της²⁹. Ἡ κατηγορία τῆς ὑποκρισίας, ποὺ ἀπευθύνεται μερικὲς φορὲς στοὺς δασκάλους τοῦ λαοῦ, ἔγκειται στὸ ὅτι διδάσκει τὸν πλησίον κάτι στὸ ὁποῖο αὐτὸς δὲν ἔφτασε ἀκόμη³⁰. Αὐτὸ φανερῶνει καὶ τὸ μεγάλο καὶ ὑπεύθυνο διακόνημα τοῦ ἱεροκήρυκος καὶ τὴν βαρεῖα εὐθύνη τῆς ἀποστολῆς. Βέβαια τὸ νὰ διδάσκει κανεὶς τοὺς ἀνθρώπους, λέγει πάλι ὁ ἄββᾶς Ποιμένας, εἶναι ιδιότητα ἀνθρώπου ὑγιοῦς καὶ ἀπαθοῦς. Διότι ποιά ἀνάγκη ὑπάρχει νὰ οἰκοδομήσει κανεὶς τὸ σπίτι τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου καὶ νὰ καταστρέψει τὸ δικό του³¹; Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Χριστὸς πρῶτος δίδει τὴν ἐντολὴ τῆς διδαχῆς στοὺς Ἀποστόλους Του, νὰ μαθητεύσουν ὅλα τὰ ἔθνη (πρβλ. *Ματθ.* 28, 19), ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος γράφει στοὺς Κορινθίους ὅτι πρέπει νὰ εἶναι «ζηλωταὶ πνευμάτων, πρὸς οἰκοδομὴν τῆς Ἐκκλησίας»³², ἀλλὰ σημειώνει: «ζητεῖτε ἵνα περισσεύητε», δηλαδή νὰ σᾶς δοθεῖ πλοῦσια ἢ χάρις, ὅπως παράλληλα καὶ

29. Ὅπ.π., σ. 537.

30. Ὅπ.π., σ. 581.

31. Ὅπ.π., σ. 583.

32. *Α' Κορ.* 14, 12-13.

οί κανόνες τῆς Ἐκκλησίας μας ἐπιτιμοῦν τὸν ἐπίσκοπο ἢ τὸν πρεσβύτερο (κανὼν νη΄ ἀγίων Ἀποστόλων), οἱ ὅποιοι δὲν διδάσκουν καὶ δὲν παιδεύουν τὸν κληρο καὶ τὸν λαὸ στὴν εὐσέβεια. Ἀκόμα καὶ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, στὸν Προφήτη Ἰεζεκιήλ (3, 17), δίνει ἐντολὴ «Υἱὲ ἀνθρώπου, σκοπὸν τέθεικά σε τῷ οἴκῳ Ἰσραὴλ καὶ τῷ οἴκῳ Ἰούδα, εἰ μὴ διαστείλει, μηδὲ λαλήσης, ἀποθανεῖται ὁ ἄνομος ἐν τῇ ἀνομίᾳ αὐτοῦ καὶ τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐκ τῆς χειρός σου ἐκζητήσω». Ὁ ἱεροκέρυκας εἶναι ὁ οἰκονόμος τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, καὶ ὅπως ἓνας οἰκονόμος μιᾶς οἰκίας φροντίζει γιὰ τὴν σωστὴ καὶ καλὴ διατροφή τῶν οἰκείων, ἔτσι καὶ ὁ οἰκονόμος τῶν μυστηρίων καὶ τοῦ λόγου δὲν μπορεῖ νὰ προσφέρει στὸ λαὸ τὰ ξυλοκέρατα τῆς ἀτομικῆς του διατροφῆς, ἀλλὰ τὸ ζωντανὸ λόγο τοῦ Θεοῦ ποὺ θεοποιεῖ. Γι' αὐτὸ χρειάζεται πολὺ περίσκεψη στὸ ἂν θὰ μιλήσουμε γιὰ τὸν Θεὸ ἢ ἂν θὰ σιωπήσουμε γιὰ τὸ Θεό. Ὁ ἄββᾶς Ποιμένας θεωρεῖ ὅτι καὶ οἱ δύο κάνουν καλά, γιατί αὐτὸ ποὺ τοὺς καθοδηγεῖ εἶναι ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ³³.

Σήμερα πάντως κουραζόμαστε συχνά, «ἀπὸ τὴν ἀκατάσχετη πολυλογία, προχειρολογία καὶ φθηνολογία. Τὸ κόστος τους εἶναι βαρὺ, ἀλλοιώνουν τὴν οὐσία, τὰ πρῶτα, τὰ σημαντικά, τὰ καίρια καὶ ἱερά. Ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἀνάπαυση στὴ χρυσὴ σιωπῇ, τὴν πολύτιμη ἀκοή, τὴ βιωματικότητα τῶν ἀπαραίτητων λόγων. Χρειάζεται μιὰ ἀντίσταση στοὺς πρόχειρους κι εὐκολοὺς λόγους. Ἀξίζει νὰ καταλαγιάσουμε, νὰ ἡσυχάσουμε, νὰ ξαποστάσουμε γιὰ ν' ἀκούσουμε μέσα στὴν ἡσυχία τὴ χαμηλὴ φωνὴ τοῦ

---

33. Φιλοκαλία, ὅπ.π., σ. 595.

Θεοῦ, τὴν ἐναγώνια φωνὴ τῆς συνειδήσεώς μας, τὴ διδασκτικὴ φωνὴ τοῦ ἱεροῦ παρελθόντος, γιὰ νὰ μετανοήσουμε εἰλικρινά»³⁴. Τὰ λόγια εἶναι φύλλα, ἀλλὰ τὰ φύλλα δὲν τρέφουν, ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ καρπούς, κι ὅταν αὐτοὶ οἱ καρποὶ εἶναι καρποὶ τοῦ Πνεύματος, τότε ὑπάρχει ἐλπίδα σωτηρίας. Αὐτὸ ποὺ χρειάζεται σήμερα εἶναι νὰ βρεθοῦν οἱ «προφήτες» ποὺ θὰ μεταγγίσουν τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ στὸ λαό Του. Ὅχι ἄτομα ποὺ ἀσχοῦνται στὴν ἐπικοινωνία καὶ τὸν ρητορισμό, οὔτε αὐτόκλητοι φωστῆρες ποὺ νόμισαν ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα τους καὶ συναγωνίζονται στὸν αὐτοδιασυρμὸ καὶ στὴ διαφήμιση τῆς πενίας τους. Ἀπουσία χάριτος, πράξης, βίωσης, ἐμπειρίας πνευματικῆς. Πέρασε ἡ ἐποχὴ τοῦ Παπαφλέσσα καὶ τοῦ Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, οἱ καιροὶ μας –δόξα τῷ Θεῷ– δὲν τοὺς χρειάζονται πλέον, σήμερα θέλουμε Πατέρες νὰ συμπονήσουν τὴν ὀρφάνεια μας, νὰ κλάψουν καὶ νὰ γελάσουν μαζί μας, νὰ συμπορευτοῦν στὴν πορεία μας, νὰ βάλουν λάδι στὶς πληγές μας, νὰ μᾶς μιλήσουν γιὰ τὴν Ἀνάσταση καὶ νὰ φωτίσει ἡ ζωὴ μας. Ἄν ὅμως χρειαστοῦν καὶ πάλι Παπαφλέσηδες, εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ζωὴ καὶ ἡ Ἐκκλησία θὰ γεννήσει δεκάδες τέτοιους ψυχωμένους παπάδες, στὴν ὥρα τους, «Ὁ καθεὶς καὶ τὰ ὄπλα του». Κι ἂν κάποιοι πιστεύουν ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν «ἐσιώπα» μόνο, ἀλλὰ «ἐπαίρνε καὶ τὸ φραγγέλιο», ἅς ἀναλογιστοῦν μόνο, γιὰ ποιὸς τὸ χρησιμοποίησε, φυσικὰ γι' αὐτοὺς ποὺ φωνασκοῦσαν διαλαλώνοντας τὸ «ἐμπόρευμά» τους. Ὁ Ἅγιος Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης μᾶς παραδίδει ἓνα καταπληκτικὸ κείμενο: «Βίος ἄνευ λόγου μᾶλλον ὠφελεῖν πέφυκε, ἢ λόγος ἄνευ

34. ΜΩΥΣΕΩΣ ΜΟΝΑΧΟΥ, ὅπ.π., σ. 25.

βίου. Ὁ μὲν γὰρ καὶ σιγῶν ὠφελεῖ, ὁ δὲ καὶ βοῶν ἐνοχλεῖ. Εἰ δὲ καὶ λόγος καὶ βίος συνδράμοιεν, φιλοσοφίας ἀπάσης ἀποτελοῦσιν ἄγαλμα»³⁵, σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοσι: «ζωὴ καὶ χωρὶς πολλὰ λόγια, εἶναι ὠφέλιμη, παρὰ ὁ λόγος χωρὶς ζωῆ-βίωμα. Ὁ μὲν βίος καὶ ὅταν σιωπᾶ εἶναι ὠφέλιμος, ὁ δὲ λόγος, ἂν καὶ ἡχηρὸς εἶναι ἐνοχλητικός. Ἐὰν βέβαια καὶ λόγος καὶ βίος συνταιριαστοῦν, τότε ἔχουμε τὸ τέλει».

Τελικὰ τὸ μόνο βέβαιο, ποὺ προκύπτει ἱστορικὰ καὶ ἐμπειρικά, εἶναι ὅτι «ἡ σιωπὴ εἶναι χρυσός». Σ' αὐτὸ συμφωνοῦν ὅλοι, ἀλλίμονο ὅμως στοὺς σύγχρονους «χρυσοθήρες», ποὺ ἀναζητοῦν τὸ ἀντίτιμο τῆς ἀξίας του στὰ «τζοβαῖρικὰ» τῆς φωνασκύσης ἀγορᾶς, ποὺ θὰ ἔλεγε καὶ ὁ ἀείμνηστος Ἰωάννης Μακρυγιάννης. Τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου, γράφει ὁ Ἰωάννης Φουντούλης, «δὲν εἶναι κοινὸ ἔργο, ποὺ μπορεῖ νὰ γίνει ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄνθρωπο, πιστὸ ἢ ἄπιστο. Προϋποθέτει βαθεῖα πίστη καὶ ἐμπειρία τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας καὶ ζωῆς. Ὁ φορέας τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι οὔτε ἄψυχο ἀντικείμενο οὔτε μηχανικὸ ὄργανο, “χαλκὸς ἠχῶν ἢ κύμβαλον ἀλλάζον” (Α΄ Κορ. ιγ' 1), ἀλλὰ μάρτυς τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν λαόν. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ γιὰ τοὺς ἀποστόλους ἦταν μαρτυρία αἰσθήσεων, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι μαρτυροῦσαν καὶ κήρυτταν ἐκεῖνο ποὺ εἶδαν καὶ ἄκουσαν καὶ ψηλάφησαν μὲ τὰ χέρια τους» (Α΄ Ἰω. 1, 1-3). Καὶ τούτῃ ἡ συνάντησι τῶν αὐτοπτῶν τοῦ λόγου μὲ τὸν ἐνάθρω-

35. ἸΣΙΔΩΡΟΣ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, Ἐπιστολὴ 275, Ἰέρακι λαμπροτάτω. PG 78, 708.

πήσαντα Λόγο τοῦ Θεοῦ, λέγει ὁ ἀείμνηστος καθηγητής, συνεχίζεται στὸ πεδίο τῆς πίστεως μὲ τοὺς μεταγενεστέρους ἱεροκήρυκες, καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση τῆς μαρτυρίας τους³⁶. Ζητοῦμε ἀπὸ τοὺς ἄλλους τὴν τελειότητα, καὶ ἐμεῖς δὲν κάνουμε τὸ παραμικρό, λέει σύγχρονος ἀγιορείτης Γέροντας. Ἐὰν ἡ ζωὴ μας δὲν ἔχει σχέση μὲ τὰ λόγια μας καὶ τὰ λόγια μας δὲν ἀνταποκρίνονται στὴ ζωὴ μας, μοιάζουμε μὲ ψωμὶ δίχως ἀλάτι³⁷. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος λέει πὼς «μέγα το διδάσκειν, ἀλλὰ τὸ μανθάνειν ἀκίνδυνον, τί σεαυτὸν ποιεῖς ποιμένα, πρόβατον ὦν; τί γίνῃ κεφαλὴ, ποὺς τυγχάνων; Τί στρατηγεῖν ἐπιχειρεῖς, τεταγμένος ὦν ἐν στρατιώταις;... γεγύμνασταί σοι τὰ αἰσθητήρια, καὶ λαμπρόν σοι τὸ φῶς τῆς γνώσεως, λάλει σοφίαν Θεοῦ τὴν λαλουμένην ἐν τοῖς τελείοις καὶ τὴν ἀποκεκρυμμένην ἐν μυστηρίῳ, καὶ ταύτην ὅταν καιρὸν λάβῃς καὶ πιστευθῆς. Τί γὰρ ἔχεις παρὰ σεαυτοῦ, ὃ μὴ δέδοται, μηδὲ εἴληφας; εἰ δὲ ἔτι νήπιος καὶ χαμερπῆς τὴν διάνοιαν καὶ τοῖς ὑψηλοτέροις προβαίνειν οὐχ ἰκανός, γενοῦ Κορίνθιος, γάλακτι τράφηθι... φθέγγου μὲν, εἴ τι κρεῖττον σιωπῆς ἔχεις, ἀγάπα δὲ ἡσυχίαν, ἔνθα κρεῖττον λόγου τὸ σιωπᾶν»³⁸. Εἶναι σημαντικό νὰ ἔχουμε τὴν δύναμη τῆς πίστεως καὶ νὰ μπορούμε νὰ ποῦμε τὸ «πιστεύω, Κύριε, βοήθει μου τῇ ἀπιστίᾳ» (Μάρκ. 9,24), εἶναι σημαντικό νὰ ἔχουμε αὐτογνωσία τῆς καταστάσεώς

36. ΙΩ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ὀμιλητική*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 79-80.

37. ΜΩΥΣΕΩΣ ΜΟΝΑΧΟΥ, ὅπ.π., σ. 29.

38. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Περὶ τῆς ἐν διαλέξεσιν Εὐταξίας*, Λόγος ΑΒ', ββ'. PG 36, 188-189.

μας, ἀλλιωῶς τὰ ἐρωτήματα ποῦ θέτει ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος εἶναι καταγιγιστικά καὶ μένουν ἀναπάντητα: «τί πρὸς οὐρανὸν ἀνίπτασαι, πεζὸς ὢν; Τί πύργον οἰκοδομεῖς, τὰ πρὸς ἀπαρτισμὸν οὐκ ἔχων; τί καὶ σὺ μετρεῖς τῇ χειρὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸν οὐρανὸν σπιθαμῇ, καὶ πᾶσαν τὴν γῆν δρακί, στοιχεῖα μεγάλα καὶ μετρητὰ μόνω τῷ ποιήσαντι; Γνωθὶ σαυτὸν πρῶτον, τὰ ἐν χερσὶ κατανόησον... τίς ὁ τῶν αἰσθήσεων μερισμὸς καὶ πῶς διὰ τούτων ὁμιλεῖ ὁ νοῦς... ταῦτα κατανόησον ὦ ἄνθρωπε καὶ ἔτι φοβήθητι προσβῆναι τοῖς ὑψηλοτέροις καὶ τοῖς μᾶλλον ὑπὲρ τὴν σὴν δύναμιν»³⁹. Ἄν δὲν ὑπάρχουν ὅλες αὐτὲς οἱ προϋποθέσεις, τότε ὁ λόγος μας θὰ εἶναι ρηχὸς καὶ ἀδύναμος νὰ στηρίξει ἀκόμα καὶ τίς δικές μας θέσεις, πολὺ περισσότερο νὰ μιλήσει γιὰ τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν Ἀνάστασή Του, γιατί «ἐνθα τὸ ἀσθενὲς τῆς ἀποδείξεως, τῆς ἀληθείας ἐστὶν ἐλάττωσις» σημειώνει ὁ Θεολόγος Γρηγόριος⁴⁰. Καὶ βέβαια αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ στόχο γιὰ ἕναν ἱεροκήρυκα, ἀλλὰ ἀντίθετα ἡ γνώση τῆς ἀλήθειας, ἡ ὁποία εἶναι ἡ μόνη ποῦ μπορεῖ νὰ ἐλευθερώσει καὶ αὐτὸν καὶ τοὺς ἀκροατές του. Ὁ ἀββᾶς Ποιμὴν, ὑπενθυμίζει τὴν διδασχὴ τοῦ Ἀββᾶ Ἀντωνίου⁴¹ καὶ ἐπισημαίνει τὸ χρέος τῶν δασκάλων τοῦ λαοῦ τονίζοντας τὸν προφητικὸ λόγο «παρακαλεῖτε τὸν λαὸν μου» (Ἠσ. 40,1) καὶ μπορεῖ πραγματικά ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ νὰ εἶναι καὶ παρηγορία καὶ ἐλπίδα καὶ ζωὴ αἰώνιος.

39. Ὅπ.π., 204-205.

40. Ὅπ.π., 204.

41. ΑΒΒΑ ΠΟΙΜΕΝΟΣ, *Φιλοκαλία*, σ. 565, 87.

Η ΜΥΣΤΑΓΩΓΙΑ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΤΟΝ ΘΕΟΛΟΓΟ

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἐπισημαίνεται ἀπὸ πολλοὺς μιὰ κλιμακούμενη λειτουργικὴ κρίση, ἡ ὁποία μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι ἀπότοκος τῆς γενικῆς ἀντίληψης τῶν ἀνθρώπων περὶ Θεοῦ καὶ Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ὅσοι κυρίως ἐπισημαίνουν αὐτὴ τὴν κρίση τὴν ὀριοθετοῦν μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος¹.

Ἡ λειτουργικὴ αὐτὴ κρίση, ἐπισημαίνει ὁ π. Ἀλέξανδρος Σμέμαν, συνίσταται κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν στὴ λαθεμένη ἀντίληψη καὶ γνώση ποὺ ἔχουμε ὅλοι μας, γιὰ τὸν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τῆς θείας λατρείας εἰδικότερα, στὴν γενικότερη ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ². Καὶ δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ μιὰ κρίση ποὺ ἔχει ὡς ρίζα τὴν παρανόηση τῶν κειμένων καὶ τῆς γλώσσας τῆς λατρείας, ποὺ συνήθως προβάλλεται ἀπὸ πολλοὺς, ἀλλὰ ἐστιάζεται κυρίως στὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχει μιὰ κατ' ἀρχὴν ἀσυμφωνία, ἀνάμεσα στὸν βασικὸ σκοπὸ καὶ ρόλο τῆς λατρείας καὶ

---

1. Βλ. Α. ΣΜΕΜΑΝ, *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη. Εἰσαγωγή στὴ λειτουργικὴ θεολογία*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1991, σ. 31 καὶ ἔξ. Βλ. καὶ Τοῦ Ἰδιοῦ, *Εὐχαριστία*, Ἀθήνα 1978, σ. 82. Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Τίμιοι μὲ τὴν Ὁρθοδοξία*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήνα 1968, σ. 23 καὶ Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ὀμιλητικὴ, Θεσσαλονίκη* 1980, σ. 79.

2. ΣΜΕΜΑΝ, *Ἐκκλησία προσευχομένη*, σσ. 32-33.

στον τρόπο με τον οποίο τὰ μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος καὶ οἱ ποιμένες του κατανοοῦν αὐτὸν τὸν σκοπό³. Ἔχουμε λησμονήσει προφανῶς ὅτι ἡ λατρεία ὑπάρχει γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ ὄχι ἡ Ἐκκλησία γιὰ τὴν λατρεία καὶ ὅτι στόχος αὐτῆς τῆς σχέσης Ἐκκλησίας-λατρείας εἶναι ἡ ἄνοδος τῆς Ἐκκλησίας «εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ»⁴.

Αὐτὴ ἡ κρίση βέβαια τῆς λατρείας, στὴ σύγχρονη ζωὴ, ἀναπόφευκτα ὀδήγησε καὶ στὴν κρίση τοῦ κηρύγματος, ποὺ εἶναι οὐσιαστικὸ καὶ ἀναπόσπαστο μέρος τῆς λατρείας. Καὶ ἐδῶ ὁ λόγος εἶναι ὁ ἴδιος, ὅτι δηλαδὴ ξεχάστηκε ἢ παραθεωρήθηκε ὁ ρόλος τοῦ κηρύγματος στὴ θεία λατρεία ἢ ἄλλοτε πάλι, κατὰ προτεσταντικὴ ἀντίληψη καὶ θεώρηση τοῦ λόγου, ὑπερτιμήθηκε ὁ λόγος καὶ αὐτονομήθηκε ἀπὸ τὸ εὐχαριστιακὸ γεγονός. Μιὰ ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς λογικῆς εἶναι ὅτι κάποτε, στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, δημιουργήθηκε «εἰδικὸ σῶμα ἱεροκηρῶν κληρικῶν», ποὺ εἶχαν ὡς ἀποκλειστικὴ καὶ κύρια εὐθύνη μόνον τὸ κήρυγμα, ὡς νὰ ἀποδεχόταν δηλαδὴ κανεὶς ὅτι ὁ κάθε ἱερεὺς λειτουργὸς δὲν εἶχε *ex officio* τὴν ἐντολὴ τῆς διδασκαλίας. Σίγουρα ὅλοι δὲν ἔχουν τὸ χάρισμα τοῦ λόγου ἢ τῆς διδακτικῆς καὶ ρητορικῆς δεινότητος, ὅμως, ὅταν ἡ Ἐκκλησία ἀναθέτει σὲ ἕναν ἄνθρωπο νὰ τελεῖ τὴ θεία εὐχαριστία, τοῦ ἀναθέτει ταυτόχρονα καὶ τὴν εὐθύνη «νὰ ἱερουργεῖ τὸν λόγον τῆς ἀληθείας»⁵. Αὐτὸ κυρίως

3. Ὅπ.π.

4. Ἐφεσ. 4,13.

5. Εὐχὴ χειροτονίας πρεσβυτέρου.

τὸ γεγονός τῆς αὐτονόμησης τοῦ λόγου ἀπὸ τῆ λατρεία ἔκανε τὸ κήρυγμα, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀτομικὴ ὑπόθεση τοῦ ἱεροκλήρου καί, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ μένουμε καί νὰ ἀπολαμβάνουμε τὴν πνευματικὴ χάρη τοῦ προσφερόμενου ἁγιοπνευματικῶ λόγου, μένουμε νὰ σχολιάζουμε τὰ κηρυκτικὰ καὶ ρητορικὰ χαρίσματα τοῦ ὁμιλητοῦ ἢ τὸν «ἐκσυγχρονιστικὸ» του λόγου, ὅπως καὶ τὴν εὐκολία του σὲ μιὰ δεκάλεπτη ὁμιλία καὶ διεξέρχεται πέντε θέματα. Προφανῶς λησμονεῖται ὅτι τὸ «εὐαγγελίζεσθαι» δὲν εἶναι ἔμφυτο χάρισμα, ἀλλὰ δωρεὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, σὲ ἓναν ἄνθρωπον ποὺ ἔγινε τὸ «σκεῦος τῆς ἐκλογῆς» τοῦ Θεοῦ καὶ δάνεισε τὸ σῶμα του, τὰ χέρια του, τὰ πόδια του, τὸ στόμα του, στὴ διακονία τῆς ἱερουργίας τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Δὲν εἶναι, κοντολογίς, οἱ ὅποιες θεολογικὲς ἢ ἄλλες θύραθεν γνώσεις ποὺ καταξιώνουν τὸν ὁμιλητὴ καὶ τὸ κήρυγμα ὡς καλὸ, διότι ὁ ὁμιλητὴς δὲν ἔρχεται στὴ μέση τῆς λειτουργικῆς σύναξης «καθ' ὑπεροχὴν λόγου ἢ σοφίας, ἀλλ' ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως, ἵνα ἡ πίστις ἡμῶν μὴ εἶ ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐν δυνάμει Θεοῦ», ὅπως ἐμφατικὰ γράφει ὁ Θεῖος Παῦλος⁶. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, στὸν λόγο ΑΒ' «Περὶ τῆς ἐν διαλέξεσιν εὐταξίας», σημειώνει ὅτι «τὸ διαλέγεσθαι περὶ Θεοῦ οὐ παντὸς ἀνθρώπου, οὔτε παντὸς καιροῦ»⁷. Ἀλλὰ βέβαια θὰ πεῖ κανεὶς, τί θὰ γίνῃ μὲ τὴ σπορὰ τοῦ λόγου; πῶς ἢ αἴνεσις τοῦ Θεοῦ θὰ παραμείνῃ «διὰ παντὸς ἐν τῷ στόματι» ἡμῶν;

6. Α' Κορ. 2, 1-5.

7. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος ΑΒ'. PG 36, 173.

Ὅχι, λέει ὁ ἴδιος Πατέρας, «οὐ σιωπησόμεθα περὶ Θεοῦ... πρὸς ὃν δεῖ πράως καὶ μὴ χαλεπῶς ἀπαντήσαι τοῖς λόγοις, ἐντεῦθεν διδάσκοντας εὐταξίαν. Οὐ σιωπᾶν διακελεύομαι, ἀλλὰ μὴ φιλονείκως ἴστασθαι. Οὐ κρύπτειν τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ μὴ διδάσκειν παρὰ τὸν νόμον. Ἐγὼ πρῶτος τῶν ἐπαινούντων εἰμι σοφίαν κἂν τοῖς θείοις λόγοις ἀσχολουμένων, ἢ ἀσχολεῖσθαι γε βουλομένων...φεύγω δ' ὅμως τὸ ἄμετρον καὶ κολάζω τὴν ἀπληστίαν»⁸. Καὶ συμπληρώνει παρακάτω· «ἔστω σοι λόγος συνέσεως, ἀποκριθῆτι καὶ οὐδεὶς ὁ κωλύων, εἰ δὲ μὴ, δεσμὸς κείσθω τοῖς χεῖλεσι. Πόσον μᾶλλον ἀρμόζει τοῦτο τοῖς εἰς τὸ διδάσκειν ἐτοίμοις; Εἰ μὲν ἐστὶ καιρὸς, δίδαξον, εἰ δὲ μὴ, τὴν γλώτταν πεδήσας λύσον τὴν ἀκοήν. Μελέτα ἐν τοῖς θείοις, ἀλλ' εἴσω τῶν ὄρων μένων. Φθέγγου μὲν τὰ τοῦ πνεύματος καὶ εἰ δυνατόν μηδ' ἄλλο τι. Καὶ φθέγγου μᾶλλον ἢ ἀνάπνει, καλὸν γὰρ τοῦτο καὶ ἔνθεον, ἢ μνήμη τῶν θείων ἀεὶ κεντρίζεσθαι πρὸς Θεόν, ἀλλ' ἂ προσετάχθης διανοούμενος»⁹.

Αὐτὸ ποὺ οὐσιαστικᾶς τονίζει ὁ ἅγιος Γρηγόριος, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι Πατέρες, εἶναι ἡ συνειδητοποίηση τῆς εὐθύνης τῆς ἀποστολῆς, ὅτι δηλαδὴ τὸ κήρυγμα δὲν εἶναι μιὰ ἀκόμη εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε καὶ νὰ ἐπικοινωνήσουμε μὲ τὸν λαό, ἀλλὰ μιὰ ἀκόμη εὐκαιρία σωτηρίας τῶν ἀχροατῶν καὶ τῶν ὁμιλητῶν φυσικά, καί, ἂν χαθεῖ καὶ αὐτὴ ἡ εὐκαιρία, τότε ἡ εὐθύνη αὐτονόητα εἶναι μεγάλη αὐτοῦ ποὺ κατὰ κύριο λόγο ἔχει τὴν εὐθύνη τῆς διδασκαλίας.

8. Ὅπ.π., 179.

9. Ὅπ.π., 179.

Ὁ λόγος πρέπει νὰ ἀληθεύει, δηλαδή νὰ εἶναι γνήσιος, καὶ ἡ γνησιότητα ἐνὸς λόγου διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ ἐὰν εἶναι εὐκόλο νὰ μετατραπῆ σὲ πράξη. Ὁ λόγος πάντα εἶναι πράξη στὴν παράδοσή μας, δηλαδή δὲν παραμένει ἀπλὰ μιὰ ἀφηρημένη ἔννοια, ποὺ αἰωρεῖται σὲ διανοητικὰ ἐπίπεδα, ἀλλὰ σαρκώνεται κατὰ τὸ μέτρο τῶν δυνατοτήτων καὶ τῆς χάριτος, καὶ ὁ λόγος αὐτὸς τῆς ἀληθείας ἔχει τὴ δυνατότητα «νὰ ἐκπαιδεύει καὶ νὰ συναρμόζει μὲ τὸ Πνεῦμα», ἐπισημαίνει ὁ Θεολόγος Γρηγόριος¹⁰, δεδομένου ὅτι μὲ «τὴν πολλὴν φλυαρίαν καὶ τὰς βεβήλους κενοφωνίας» ἀπομακρύνουμε ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοὺς πιστοῦς¹¹. Χρειάζεται, κατὰ τὸν ἴδιο Πατέρα, ζέσις τοῦ πνεύματος καὶ νῆψις, διότι ὁ ἐχθρὸς «ἐπισπείρει τὰ πονηρὰ σπέρματα» καὶ συμπληρώνει: «μῆτε διάπυροι σὺν ἀλογία καὶ φυλαυτία, ἵνα μὴ ἐκφερώμεθα, μηδὲ τῆς ὁδοῦ τῆς βασιλικῆς ἔξω πίπτωμεν»¹². Ἡ εὐθύνη αὐτὴ τοῦ ἱεροκήρυκα συχνὰ ἐπαναλαμβάνεται σ' αὐτὸν τὸν λόγο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, ποὺ προφανῶς θέλει νὰ πείσει τὸν διάκονο τοῦ λόγου γιὰ τὸ μέγα ὑπόργημα τῆς διδαχῆς τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ. Ἄς ἀποφύγουμε λέει τὴν ἀκαρπία καὶ τὸ θράσος, τὴν περιττολογία καὶ τὴν ἄπρακτη νωθρότητα, καθὼς καὶ τὴν ἀπαίδευτη θερμότητα, δηλαδή τὸν οὐ κατ' ἐπίγνωσιν ζῆλο¹³. Εἶναι ἐξόχως συνταρακτικὸ αὐτὸ ποὺ τονίζει ὁ ἅγιος Γρηγόριος· «μέγα τὸ περὶ Θεοῦ λαλεῖν,

10. Ὅπ.π., 176.

11. Ὅπ.π., 130.

12. Ὅπ.π.

13. Ὅπ.π.

ἀλλὰ μείζον τὸ ἑαυτὸν καθαίρειν Θεῶ, ἐπειδὴ εἰς κακό-
 τεχνον ψυχὴν σοφία οὐκ εἰσελεύσεται»¹⁴. Καὶ βεβαίως,
 λέγει, ἔχουμε κληθεῖ νὰ διδάξουμε δικαιοσύνη καὶ νὰ
 τρυγήσουμε τὸν καρπὸ τῆς ζωῆς καὶ νὰ φωτισθοῦμε μὲ
 τὸ φῶς τῆς γνώσεως, ὅπως ὁ Θεῖος Παῦλος, ὁ ὁποῖος
 ὅμως πρῶτα ἔφτασε στὴ γνώση τοῦ Θεοῦ καὶ αὐτὴ ἡ
 γνώση τὸν ὁδήγησε στὴ διδασκαλία τοῦ θελήματός Του.
 «Μέγα τὸ διδάσκειν ἀλλὰ τὸ μανθάνειν ἀκίνδυνον... καὶ
 εἰ μὲν ἄνθρωπος, εἰ κατὰ Χριστόν, καὶ γεγύμνασταί σοι τὰ
 αἰσθητήρια, καὶ λαμπρόν σοι τὸ φῶς τῆς γνώσεως, λάλει
 Θεοῦ σοφίαν τὴν λαλουμένην ἐν τοῖς τελείοις καὶ τὴν
 ἀποκεκρυμμένην ἐν μυστηρίῳ καὶ ταύτην, ὅταν καιρὸν
 λάβῃς καὶ πιστευθῆς»¹⁵, γιὰ τὸ ἀλήθεια τί ἔχουμε δικό
 μας, ποῦ δὲν μᾶς ἔχει δοθεῖ; Γιὰ ποιό λόγο, λέει ὁ Θεο-
 λόγος, ἀφοῦ εἶσαι νήπιος καὶ χαμερπῆς τὴν διάνοιαν,
 προσπαθεῖς νὰ δείξεις στοὺς ἀνωτέρους ἀπὸ σένα ὅτι
 εἶσαι ἰκανός; Γίνε, συμβουλεύει, Κορίνθιος, «ἀνατράφηθι
 γάλακτι...» καὶ μίλα μόνο ἐφόσον ἔχεις νὰ πεῖς κάτι κα-
 λύτερο ἀπὸ τὴν σιωπὴ... ἀγάπα δὲ τὴν ἡσυχία ἢ ὁποῖα
 εἶναι προτιμότερη τοῦ λόγου κάποιες φορές¹⁶. Τὸ νόημα
 ὅλων αὐτῶν εἶναι ὁ λόγος καὶ ἡ πράξις, καὶ τὸ πηλίκον
 τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸ νὰ μὴ μιᾶς συνεχῶς ἀλλὰ νὰ ἀποτα-
 μιεύεις τὸν λόγο καὶ τὴν σιωπὴ. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ
 ἐρωτήματα ποῦ θέτει ὁ ἅγιος Γρηγόριος σὲ κάθε ὁμιλητὴ,
 λέγοντάς του ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μωυσῆς, ὅσο μπόρεσε,

14. Ὅπ.π., 188.

15. Ὅπ.π., 189.

16. Ὅπ.π.

εἶδε τὴν δόξα τοῦ Θεοῦ, καὶ μόνο γι' αὐτὸ ποὺ εἶδε μίλησε. Ἐσύ, ποὺ ἀκόμα νηπιάζεις στὰ πνευματικά, τί περισσότερο θὰ μπορούσες νὰ κάνεις; «Σὺ τίνας ἔθρεψας ἐξ οὐρανοῦ, ποῖον ὕδωρ ἐκ πέτρας δέδωκας; Ποίαν ἔρρηξας θάλασσαν ράβδῳ; τίνα λαὸν διήγαγες ὡς διὰ ξηρᾶς τῆς ὑγρᾶς; τίνας ἐχθροὺς κατεπόντισας; τίνας στύλω καὶ νεφέλη ὁδήγησας; τίνα κατεπολέμησας Ἀμαλὴκ εὐχῆ καὶ χειρῶν ἐκτάσει;»¹⁷. Καὶ ἐπειδὴ, λέει ὁ ἅγιος, θυμηθήκαμε τὸν Μωυσῆ, ἅς μάθουμε ὅτι ὑπάρχει ἡ δωρεὰ τοῦ χαρίσματος καὶ ὁ νόμος τῆς τάξεως. Ἄν νομίζεις ὅτι εἶσαι Μωυσῆς μπὲς μέσα στὴ νεφέλη καὶ μίλα μὲ τὸν Θεό. Ἀλλὰ καλύτερο θὰ ἦταν νὰ μείνεις κάτω στοὺς πρόποδες τοῦ ὄρους καὶ νὰ περιμένεις νὰ ἀκούσεις τὴν φωνὴ καὶ τότε καθάρισε τὸν ἑαυτό σου, ὅπως σὲ διέταξε ὁ Θεός¹⁸. Τὰ χαρίσματα δίνονται ἀπὸ τὸν Θεὸ κατὰ τὸ μέτρο τῶν δυνάμεων μας καὶ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἄλλο ἦταν τὸ ἔργο τοῦ Μωυσῆ, ἄλλο τοῦ Ἀαρών, ἄλλο τῶν Λευϊτῶν. Ἐμεῖς δὲν εἴμαστε κἂν ὄργανα τῆς χάριτος, παρὰ ἓνα μικρὸ δοξάρι καὶ ἐλάχιστα μπορούμε νὰ διδάξουμε ἀπὸ τὸ ἑναρμόνιο μέλος τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ λόγος τοῦ ἀγίου Γρηγορίου, ποὺ μιλά γιὰ τὴν τάξη τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὅτι αὐτὴ ἡ «τάξη εἶναι ἡ μητέρα καὶ ἀσφάλεια τῶν πάντων»¹⁹. Ὅπως στὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου τὸ κάθε τι κινεῖται ὅπως τὸ ὄρισε ὁ Θεός, ἔτσι καὶ στὴν Ἐκκλησία ἄλλος «ἄρχει

17. Ὅπ.π., 192.

18. Ὅπ.π., 193.

19. Ὅπ.π., 185.

καὶ προκαθεζεται καὶ ἄλλος ἄγεται καὶ εὐθύνεται»²⁰, ἀλλὰ ὁ Θεὸς συναρμόζει τὰ πάντα καὶ τὰ συνθέτει ἐν ἁγίῳ Πνεύματι. Τὰ πάντα γίνονται «εὐτάκτως καὶ ὁμοτίμως»²¹, ἀκολουθώντας τὴν ἴδια ὁδὸ ποὺ ἔστησε ὁ Θεὸς εἰς τοὺς αἰῶνας, «πρόσταγμα ἔθετο καὶ οὐ παρελεύσεται» (Ψαλμ. 14), καὶ ἄν, λέει ὁ ἅγιος, ἀκολουθηθεῖ αὐτὴ ἢ ὁδὸς ποὺ ὄρισε ὁ Θεός, «κόσμος τὸ πᾶν καὶ τὸ κάλλος ἀκίνητον»²². Ἡ τάξις συνδέει καὶ ὁμονοεῖ, ἢ δὲ ἀταξία καταλύει δεσμοὺς καὶ σχέσεις. Αὐτὴ ἢ ἐμμονὴ τοῦ ἁγίου στὴν τάξη τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀναφέρεται ἀπλᾶ στὴ λειτουργικὴ τάξη, ἀλλὰ στὴν εὐταξία ποὺ πρέπει νὰ ὑπάρχει πρῶτα στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ἢ ὁποῖα κατόπιν προβάλλεται καὶ μέσα στὴ λατρεία. «Μὴ ἀτιμάζωμεν εὐταξίαν», λέει, «ἐμβλέψατε εἰς τὸν οὐρανὸν ἄνω καὶ εἰς τὴν γῆν κάτω καὶ ἐννοήσατε πῶς συνέστη τὸ πᾶν... τάξει διεκοσμήθη τὰ πάντα καὶ ὁ διακοσμήσας Λόγος... Τάξις οὖν τὸ πᾶν συνεστήσατο. Τάξις συνέχει καὶ τὰ οὐράνια καὶ τὰ ἐπίγεια, τάξις ἐν νοητοῖς, τάξις ἐν αἰσθητοῖς, τάξις ἐν ἀγγέλοις, τάξις ἐν ἄστροις, καὶ κινήσει καὶ μεγέθει καὶ σχέσει τῇ πρὸς ἄλληλα καὶ λαμπρότητι»²³. Αὐτὴ ἢ τάξη εἶναι ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ἄλογα ζῶα, γι' αὐτὸ καὶ σημειώνει ὁ ἅγιος ἐμφατικά· «ἀλλήλοις ὑποχωροῦμεν ἐν τάξει, νόμῳ καὶ λόγῳ φύσεως»²⁴. Μέσα

20. Ὅπ.π., 185.

21. Ὅπ.π., 183.

22. Ὅπ.π., 183.

23. Ὅπ.π., 181.

24. Ὅπ.π., 188.

στο πλαίσιο αυτής της άρμονίας και της τάξεως, ο Θεός έδωσε στην Έκκλησία μὲν ἓνα πνεῦμα, ἀλλὰ πολλὰ χαρίσματα, ὄχι ἴσα, γιατί δὲν εἶναι ἴδια καὶ τὰ δοχεῖα τοῦ πνεύματος. Σὲ ἄλλους ἔδωσε λόγο σοφίας καὶ θεωρίας, σὲ ἄλλους λόγο γνώσεως καὶ ἀποκαλύψεως, σὲ ἄλλον πίστη βεβαία, σὲ ἄλλον ἐνεργήματα δυνάμεων καὶ θαυμάτων ὑψηλοτέρων, σὲ ἄλλους χαρίσματα ἰαμάτων, ἀντιλήψεις, κυβερνήσεις, παιδαγωγία σαρκός, γένη γλωσσῶν, ἐρμηνεῖες γλωσσῶν (πρβλ. Α΄ Κορ. 12, 10), καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ χαρίσματα, μεγάλα καὶ μεγαλύτερα, κατὰ τὴν ἀνάλογια τῆς πίστεως τοῦ κάθε ἀνθρώπου²⁵. Ἐπομένως καὶ μέσα στὶς τάξεις τοῦ κλήρου εἶναι μὲν ὅλοι χαρισματοῦχοι κατὰ τὸ μέτρον τῆς πνευματικῆς ἡλικίας, ἀλλὰ δὲν μποροῦν ὅλοι νὰ εἶναι διδάσκαλοι καὶ προφήται. Οἱ ἴδιοι οἱ μαθητὲς τοῦ Χριστοῦ ἀπολαμβάνουν τῆς χάριτος Του καὶ τῆς ἀγάπης Του ἀνάλογα μὲ τὴν πνευματικὴ τους διάθεση καὶ κατάσταση. Ἄλλιῶς λειτουργοῦσε ὁ Πέτρος, ἀλλιῶς ὁ Ἰωάννης, ἄλλη ἢ συμπεριφορὰ τοῦ Φιλίππου καὶ ἄλλη τοῦ Ἀνδρέα. Ὅμως στὴν ἀποστολική τους δράση ἔδειξαν τελικὰ ὅτι ἦταν μαθητὲς «τοῦ πράου καὶ ταπεινοῦ τὴν καρδίαν (πρβλ. Ματθ. 12, 29) καὶ δούλου δι' ἡμᾶς τοῦ αὐτοῦ δούλους, καὶ πάσαν τῷ Πατρὶ τὴν δόξαν ἀναπέμποντες, ἵνα δῶ τύπον εὐταξίας»²⁶. Ἡ ταπεινότητα τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ ἀγαπητικὸς τρόπος προσέγγισης τοῦ λαοῦ ἦταν τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἀγίων Ἀποστόλων. Δὲν ταπεινολογοῦσαν, ἀλλὰ ἦταν ταπεινοὶ στὴν

25. Ὅπ.π., 188.

26. Ὅπ.π., 196.

πράξη, γιατί δὲν μπορείς, ταπεινολογεῖς καὶ νὰ εἶσαι «τύραννος, ὅταν μιλάς γιὰ τὸν Θεό, ἢ νὰ ἔχεις σηκωμένο τὸ φρύδι σὰν τὸν μεγαλύτερο νομοδιδάσκαλο»²⁷. Τὸ «ταπεινὸ φρόνημα μετὰ τῆς εὐδοξίας ἔχει καὶ τὴν ἀσφάλειαν», συμπληρώνει ὁ ἅγιος Γρηγόριος²⁸. Ὁ λόγος τῆς σύνεσης καὶ τῆς σοφίας εἶναι τὰ διαπιστευτήρια τοῦ δασκάλου. Νὰ ἔχεις, λέει ὁ ἅγιος Γρηγόριος, τὴν δυνατότητα νὰ τρέφεις τὸ λαὸ μὲ τὸν λόγο Του, ἀρκεῖ νὰ ἔχεις γερὰ θεμέλια, ἐσὺ βάλε τὰ θεμέλια· καὶ ὁ τεχνίτης Θεὸς θὰ οἰκοδομήσει. Κανεῖς δὲ θὰ κρίνει τὸν δάσκαλο τοῦ λαοῦ, ἐπειδὴ δὲν προσφέρει πολυτελεῖς τροφές καὶ πλούσια γεύματα, ἀλλὰ θὰ τὸν κρίνουν ἐὰν δὲν δίνει στοὺς ἀνθρώπους ψωμὶ καὶ νερό, ἢ ὁ,τιδήποτε ἄλλο ζητᾶ ὁ λαός²⁹. Σοφὸς δάσκαλος, κατὰ τὸν Θεολόγο Γρηγόριο, εἶναι αὐτὸς ποὺ γνωρίζει τὸν ἑαυτό του καὶ δὲν «ὑπεραίρεται», οὔτε φωνασκεῖ, οὔτε χάνει τὸ μέτρο, ἀλλὰ ἐκφράζεται μὲ ἐπιείκεια καὶ ἀπωθεῖ τὴν θρασύτητα. Δὲν πρέπει νὰ σὲ ἀπασχολεῖ τὸ γεγονός ὅτι μπορεί κάποια στιγμή νὰ βρεθεῖ κάποιος ἄλλος καλύτερος στὸ λόγο καὶ πιὸ σοφὸς ἀπὸ σένα. Αὐτὸ ἴσως εἶναι τὸ σχέδιο τοῦ Θεοῦ, «τῷ Θεῷ χάρις καὶ ὅτι τὰ ἐξάίρετα δίδωσι καὶ διὰ τῶν κοινῶν σώζειν ἐπίσταται»³⁰. Στὴ δημιουργία Του ἄλλωστε ὁ Θεὸς ἀνατέλλει τὸν ἥλιο ὁμοτίμως, βρέχει καὶ γιὰ πλούσιους καὶ γιὰ φτωχοὺς (πρὸβλ. *Ματθ.* 5, 45), ἢ νύχτα,

27. Ὁπ.π., 196.

28. Ὁπ.π., 196.

29. Ὁπ.π. 197.

30. Ὁπ.π., 200.

ἡ ἡμέρα, ἡ στέγη, τὰ ἐνδύματα παρέχονται σὲ ὅλους, ὅμως ἄλλοι τὰ ἀπολαμβάνουν καὶ ἄλλοι τὰ στεροῦνται, ἀνάλογα μὲ τὴ δική τους στάση ἀπέναντι στὴ ζωὴ καὶ τὰ πράγματα. Ὅπως ἀκριβῶς γινόταν μὲ τὴ δωρεὰ τοῦ μάννα, στοὺς ἀχάριστους καὶ ἀγνώμονες Ἰσραηλίτες, ὅσοι προλάβαιναν ἔτρωγαν, ἄλλοι πεινοῦσαν καὶ ἄλλοι ἀποθήκευαν³¹.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὰ πνευματικὰ χαρίσματα τοῦ λόγου, κάποιος εἶναι πλούσιος στὴ θεωρία καὶ διακρίνεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους, αὐτὸς ἄς προσέχει νὰ μὴ πέσει σὲ ἔπαρση, οὔτε νὰ αἰθεροβατεῖ γιὰ τὴ σοφία του. Κάποιος ἄλλος δὲν ἔχει χάρισμα τοῦ λόγου, οὔτε μπορεῖ νὰ ἀπαγγέλλει ρήσεις σοφῶν ἀνδρῶν ἀπ' ἔξω, ὅμως ἔχει κι αὐτὸς τὴ δυνατότητα νὰ σωθεῖ, γιὰ τὴ χάρις τοῦ Θεοῦ εἶναι τόσο πλούσια πὸν σώζει τοὺς πάντες³². Ἄλλωστε στόχος τοῦ κηρύγματος εἶναι νὰ σωθοῦμε καὶ ὄχι νὰ σώσουμε. Ἀρκεῖ νὰ ὁμολογήσει τὸν Χριστό, νὰ τὸν πιστέψει ὅτι Αὐτὸς εἶναι πὸν ἀνεστήθη ἐκ νεκρῶν καὶ θὰ σωθεῖ, γιὰ τὴ αὐτὴ εἶναι ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ, τὸ νὰ ὁμολογεῖς μὲ παρρησία τὴν Ἀνάστασή Του καὶ μόνο αὐτὸ σώζει³³. Ἀναμφίβολα δὲν θὰ ὑπῆρχε πιὸ ἄδικο πρᾶγμα στὸν κόσμο ἀπὸ τὴν πίστη, ἂν αὐτὴ ἦταν κτῆμα μόνο τῶν σοφῶν ἢ αὐτῶν πὸν ἤξεραν νὰ μιλοῦν καὶ νὰ ἔχουν ἀποδείξεις. Ὅμως ἡ σοφία τοῦ Σολομῶντος «κρεῖσσον μικρὰ μερὶς μετὰ ἀσφαλείας ἢ μεγάλη μετὰ σαθρότητος καὶ κρεῖσσον

31. Ὅπ.π., 201.

32. Ὅπ.π., 204.

33. Ὅπ.π., 204.

ἄπορος πορευόμενος ἐν ἀπλότητι»³⁴ εἶναι τελικὰ καὶ τὸ στίγμα τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ. Ἐκεῖ ποὺ συχνὰ ἐπανέρχεται ὁ ἅγιος Γρηγόριος, εἶναι ἡ γνώση τῆς πνευματικῆς μας κατάστασης: «γνῶθι σαυτὸν πρῶτον, τὰ ἐν χερσὶ κατανόησον, τίς εἶ καὶ πῶς ἐπλάσθης καὶ πῶς συνέστης, ἵνα εἰκὼν εἶς τοῦ Θεοῦ»³⁵. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶσαι πεζὸς καὶ νὰ θέλεις νὰ πετᾷς στὰ οὐράνια, οὔτε νὰ θέλεις νὰ χτίζεις, ἐνῶ δὲν γνωρίζεις τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν οἰκοδομή, οὔτε μπορεῖς νὰ μετρᾷς τὸν οὐρανὸ μὲ τὴν παλάμη σου καὶ τὴν γῆ μὲ τὰ χέρια σου καὶ τὸ νερὸ τῆς θάλασσας μὲ τίς χουφτες σου. Μάθε πρῶτα τὸν καταμερισμὸ τῶν αἰσθήσεων, γνώρισε πῶς ὁ λόγος γίνεται γέννημα τοῦ νοῦ καὶ πῶς μὲ τὸ λόγο παίρνουν νόημα τὰ πράγματα καὶ τρέφουν τὴν ψυχὴ, πῶς στεριώνει ὁ φόβος καὶ λύεται τὸ θάρρος, πῶς συστέλλεται ἡ λύπη καὶ ποιοὶ εἶναι οἱ χαρακτῆρες τῶν παθῶν καί, ἂν κατανοήσεις κάτι ἀπὸ αὐτά, ἄνθρωπε, λέει ὁ ἅγιος Γρηγόριος, νὰ φοβηθεῖς νὰ πᾶς σὲ ψηλότερα, ποὺ μᾶλλον ξεπερνοῦν τὴν δύναμή σου³⁶.

Οἱ συμβουλὲς τοῦ ἀγίου εἶναι ιδιαίτερης βαρύτητας, διότι θεωρεῖ ὅτι ἡ διακονία τοῦ λόγου μπορεῖ νὰ εἶναι πραγματικὰ ὠφέλιμη, μόνον ἂν συνδυάζεται μὲ τὴν ἀγάπη καὶ τὸν τύπο τοῦ Χριστοῦ. Ξέρει ὅτι ἡ γλώσσα συχνὰ δὲν ἔχει χαλινὸ καὶ ὅτι ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸ μέτρο καὶ τὸ συμφέρον τῶν ψυχῶν, γι' αὐτὸ συμβουλεύει: «σὺ μὴ κατακρίνης τὸν ἀδελφόν, μηδὲ τὴν δειλίαν ἀσέ-

34. Ὅπ.π., 204.

35. Ὅπ.π., 204.

36. Ὅπ.π., 208.

βειαν ὀνομάσης, μηδὲ ἀπέλθης προπετῶς καταγνοῦς ἢ ἀπογνοῦς ὁ τὴν ἐπιείκειαν ὑπισχνόμενος. Ἄλλ' ἐνταῦθα φάνηθι ταπεινός, ἕως ἕξεστιν. Ἐνταῦθα τὸν ἀδελφὸν προτίμησον, μὴ μετὰ τῆς σεαυτοῦ βλάβης, ἔνθα το κατακρίναι καὶ ἀτιμάσαι, ἐκβαλεῖν ἐστὶ Χριστοῦ τῆς μόνης ἐλπίδος»³⁷. Ἐὰν δὲν κινηθεῖ μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὁ ὁμιλητῆς, τότε θὰ εἶναι σὰν τὸν γεωργὸ ποὺ πάει νὰ ξεριζώσῃ τὰ ζιζάνια καὶ ξεριζώνει καὶ τὸ σιτάρι μαζί. Πρέπει, τονίζει, ὁ ἱεροκῆρυκας νὰ ἔχει κατὰ νοῦν ὅτι «εἰκὼν Θεοῦ εἶ καὶ εἰκὼν Θεοῦ διαλέγη καὶ κρίνη αὐτὸς ὁ κρίνων καὶ κρίνεις ἀλλότριον οἰκέτην (πρβλ. Ρωμ. 14, 4) καὶ ὄν ἄλλος οἰκονομεῖ. Οὕτω δοκίμαζε τὸν ἀδελφόν σου, ὡς καὶ αὐτὸς ἐν τοῖς αὐτοῖς μέτροις κρινόμενος»³⁸. Διὰ τοῦτο, συνεχίζει, μὴ κάνεις βιαστικὲς τομές, μὴ κόψεις τὸ μέλος, γιατί μπορεῖ νὰ γίνῃ καλά, ἀλλὰ νουθέτησε, ἐπιτήμησε, παρακάλεσε, ἔχεις παράδειγμα ἱατροῦ, εἶσαι μαθητῆς τοῦ Χριστοῦ, τοῦ πράου καὶ φιλανθρώπου, ποὺ βαστάζει τὶς ἁμαρτίες ὅλων μας. Καὶ ἂν στὸν πρῶτο λόγο ἀντιδράσῃ ὁ ἀσθενής, δεῖξε μακροθυμία, καὶ ἂν καὶ στὸ δεύτερο ὁμοίως, μὴ ἀπελπίζεσαι, ὑπάρχει ἀκόμη καιρὸς θεραπείας, καὶ ἂν καὶ στὸν τρίτο λόγο σου δὲν ἀντιδράσῃ σωστά, γίνε φιλάνθρωπος γεωργός, καὶ παρακάλεσε τὸν Θεό, νὰ μὴ κόψεις τὴν ἄκαρπο συκὴ, ἀλλὰ προσπάθησε νὰ τὴν θεραπεύσεις, βάζοντας κοπριά καὶ φάρμακα θεραπείας, τὴν ἐξαγόρευση, ποιὸς ξέρεῖ ἴσως αὐτὴ ἢ ἄκαρπη συκιὰ

37. Ὅπ.π., 208.

38. Ὅπ.π., 208.

ξαναδώσει καρπὸ καὶ θρέψει τὸν Ἰησοῦ, ὅταν θὰ ξαναπεράσει ἐπανερχόμενος ἀπὸ τὴν Βυθανία³⁹.

Ὁ λόγος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου εἶναι πραγματικὰ συγκλονιστικός, λόγος εὐθέως ἀνάλογος τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸ πλάσμα Του. Πόσες φορές ἄραγε οἱ σκέψεις αὐτὲς περνοῦν ἀπὸ τὸ μυαλό μας, ὅταν ἀναλαμβάνουμε τὴν διακονία τοῦ λόγου;

Καὶ μιὰ ἀκόμη σκέψη τοῦ ἁγίου δείχνει τὴν σοφία τοῦ Πατρὸς καὶ τὸν τρόπο τῆς δικῆς του θεραπείας. Ἄν, λέει, σοῦ φέρουν ἕνα ἀδελφό, ποὺ οἱ πράξεις του εἶναι δυσώδεις, μετάδωσέ του τὴν δική σου εὐωδία καί, ἴσως, ἔτσι κερδίσεις ἕναν ἀδελφό, ποὺ ἡ σκληρότητά σου μπορεῖ νὰ τὸν ἔδιωχνε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, καὶ νὰ χανόταν ἕνας ἄνθρωπος γιὰ τὸν ὁποῖο πέθανε ὁ Χριστός⁴⁰. Ὁ λόγος τῆς παραινέσεως εἶναι πάντοτε χρήσιμος καὶ δοκιμασμένος ὡς ἀσφαλῆς τρόπος θεραπείας.

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο σώζεται τελικὰ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἕνας, οὔτε ὁ δρόμος τῆς σωτηρίας εἶναι ἕνας, ἀλλὰ «οὐχ ἓν τι τὸ σῶζόν ἐστί, οὐδὲ μία τῆς ἀρετῆς ἡ ὁδός, ἀλλὰ πλείονες, καὶ τοῦ πολλὰς μονὰς εἶναι παρὰ τῷ Θεῷ... καὶ ἡ τροφή τῆς σωτηρίας οὐχ ἡ αὐτὴ πᾶσι κατάλληλος, ἄλλω δὲ ἄλλη κατὰ διαφορὰν καὶ τῶν ἡλικιωῶν καὶ τῶν ἕξεων»⁴¹. Τὸ θέμα, ποὺ ἀνακύπτει τελικὰ γιὰ τὸν κάθε ὁμιλητὴ, εἶναι ποιό ἐν τέλει εἶναι τὸ συμφερότερο, ὁ λόγος ἢ ὁ βίος; Ἀναμφίβολα ὁ ἱεροκλήρυκας

39. Ὅπ.π., 209.

40. Ὅπ.π., 209.

41. Ὅπ.π., 212.

ποῦ θὰ συνδυάσει τὴν ζωὴ του μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, ἔχει ἐλπίδα νὰ σωθεῖ καὶ αὐτὸς ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀκροατές του νὰ ὀδηγήσει στὴ σωτηρία. Ὁ φιλοκαλικὸς λόγος εἶναι πάντα ἐπίκαιρος καὶ οὐσιαστικός: «δίδαξε τὸ στόμα σου νὰ λαλεῖ ὅσα ἔχει ἡ καρδιά σου»⁴². Αὐτὴ ἡ ἐκφορὰ τοῦ ἐμπειρικοῦ λόγου κάνει τὸν ἱεροκήρυκα δοκιμότερο καὶ πρὸ ἀγαπητικό, γιατί προσφέρει αὐτὸ ποῦ τοῦ χάρισε ὁ Θεός, μοιράζει τὸν πλοῦτο τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ καὶ ὄχι τὴν πενία τῆς ἀτομικότητάς του. Ἔτσι θὰ ἔχουν οἱ ἀκροατές τὴν χαρὰ νὰ ἀναφωνήσουν «Εἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ἐλάβομεν πνεῦμα ἐπουράνιον, εὔρομεν πίστιν ἀληθῆ, ἀδιαίρετον Τριάδα προσκυνοῦντες, αὕτη γὰρ ἡμᾶς ἔσωσεν»⁴³.

---

42. ABBA ΠΟΙΜΕΝΟΣ, Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν, Ἀποφθέγματα Γερόντων, ΕΠΕ Θεσσαλονίκη 1012, σ. 553, 63.

43. Τροπάριο τῆς Θείας Λειτουργίας, μετὰ τὸ πάντας μεταλαβεῖν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα	5
Ἡ διαχρονικότητα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καὶ ἡ τέχνη τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς	13
Εὐτάκτως καὶ ὁμοτίμως	23
Αἰσθητικὴ τῆς Θείας Λατρείας καὶ Ἰωάννης Φουντούλης	53
Αἰσθήσεις καὶ αἰσθητικὴ κατὰ τὸν Ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη	83
Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ. Εἰκονογραφικοὶ κύκλοι	103
Παράδοση καὶ ἀνανέωση ἢ συμβολὴ καὶ ἡ μαρτυρία τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν	121
Ἅγιογράφοι τῆς Θεσσαλονίκης	171
Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ λόγου	195
Ὁ λόγος τῆς σιωπῆς	205
Ἡ μυσταγωγία τοῦ λόγου κατὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο τὸν Θεολόγο	219

